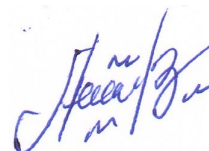

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ
БА НОМИ А.БАҲОВАДДИНОВ**

ВБД: 1 (091)

Ба ҳуқуқи дастнавис

АМИНОВ БАХТИЁР УСМОНОВИЧ

**МАСЪАЛАҲОИ АҲЛОҚ ДАР РИСОЛАИ
«УНВОНУ-Л-БАЁН»-И АБДУЛЛОҲИ ШАБРОВӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои фалсафа
аз рӯйи ихтисоси 09.00.03-Таърихи фалсафа**

Роҳбари илмӣ:

**Шамсов М.С. –
номзоди илмҳои фалсафа**

Душанбе – 2025

Мундарича

Муқаддима	3-17
БОБИ 1. ВАЗЪИЯТИ ИҚТИМОӢ ВА САРЧАШМАҲОИ АХЛОҚИИ ИНШОИ «УНВОНУ-Л-БАЁН»	
1.1. Ҳаёт ва фаъолияти Абдуллоҳи Шабровӣ.....	18-25
1.2. Сарчашмаҳои асосии ташаккули ҷаҳонбинии Шабровӣ.....	26-43
1.3. «Унвону-л-баён»-дастури таълимии илми ахлоқ.....	44-59
БОБИ 2. АНДЕШАҲОИ АХЛОҚИИ АБДУЛЛОҲИ ШАБРОВӢ ДАР «УНВОНУ-Л-БАЁН»	
2.1. Моҳият ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқ дар «Унвону-л-баён»	60-91
2.2. Масъалаи фазилат ва разолат аз нигоҳи Шабровӣ.....	92-119
2.3. Мавқеи таълимоти ахлоқии «Унвону-л-баён» дар замони муосир.....	120-148
Хулоса	149-153
Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда	154-166

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар марҳилае, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бунёд ва таҳкими давлатдорӣ миллӣ машғул аст, омӯзиши афкори фалсафӣ-ахлоқии ниёгон ва мероси гаронарзиши онҳо аз аҳаммият холӣ нест. Омӯзиш ва таҳқиқи мероси гузаштагон масъулияти аввалиндараҷаи олимони ва пажухишгарон ба шумор меравад. Дар ин масири пуртазод ва ҷаҳонишавии фарҳангу тамаддунҳо таълимоти фалсафӣ-ахлоқии мутафаккирони ҷаҳони пурғановати илм, махсусан асрҳои миёна, аҳаммияти хоса пайдо менамояд. Аз ин лиҳоз дарки дурусти ин мероси гаронарзиш, аз ҷумла омӯзиши таълимоти фалсафӣ-ахлоқии мутафаккирон, ба монанди: Арасту, Абунасири Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насриддини Тусӣ, Саъдии Шерозӣ, Унсуролмаолии Кайковус, Ҷалолиддини Румӣ, Ҷалолиддини Давонӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон ниҳоят муҳим мебошад. Ҷомеаи башарро зарур аст, ки барои танзими муносибатҳои ахлоқии ҷомеа аз осор ва таълимоти чунин мутафаккирон мунтазам кор гиранд.

Дар раванди кунунии рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки бо тағйироти босуръати иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва технологӣ тавсиф меёбад, масъалаи ташаккули ахлоқи ҷавонон ба яке аз самтҳои асосии таҳқиқоти илмӣ ва амалӣ табдил ёфтааст. Ҷавонон ҳамчун қишри фаъоли ҷомеа, ки ояндаи кишварро муайян месозанд, дар раванди таълим, тарбия ва иҷтимоишавӣ ба таъсири омилҳои гуногун, аз ҷумла васоити ахбори омма, шабакаҳои иҷтимоӣ, муҳити оилавӣ ва мактабӣ рӯ ба рӯ мешаванд.

Бо назардошти таъсири ин омилҳо, падидаи тағйирёбии арзишҳои ахлоқӣ дар байни ҷавонон мушоҳида мегардад, ки метавонад ба раванди ташаккули шахсият ва иҷтимоишавии солими онҳо таъсири манфӣ расонад. Дар чунин вазъ, омӯзиши амиқи ахлоқи ҷавонон ва таҳлили мушкilotи марбут ба он на танҳо аҳаммияти назариявӣ, балки арзиши амалӣ низ дорад.

Ҷомеаи тоҷик низ дар раванди гузариш ба ҷомеаи шаҳрвандӣ қарор дошта, ниёз ба тарбияи ахлоқии насли наврас ва ҷавонро бештар эҳсос мекунад.

Аз ин рӯ, таҳқиқи мавзуи ахлоқи ҷавонон дар ҷомеаи муосири тоҷик барои таҳкими заминаҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва фарҳангии ҷомеа ва инчунин барои таҳияи тавсияҳо ҷиҳати беҳтарсозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи тарбияи ҷавонон хеле зарур ва саривақтӣ мебошад.

Дар баробари осору афкори мутафаккирони форсу тоҷик дар баҳши ахлоқ, зарурати таҳқиқи осори ахлоқии намояндагони дигар миллатҳо, ки бо роҳҳои гуногун ба ахлоқи назарӣ ва амалии миллати мо таъсир расонидаанд, ба вучуд омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ аз ҷумлаи мутафаккироне мебошад, ки дар илми ахлоқ саҳми назаррас дорад. Мутафаккироне, ки то замони Абдуллоҳи Шабровӣ ба сар бурдаанд, вобаста ба идеологияи замони худ дар самти илми ахлоқ афкори иҷтимоӣ-ахлоқии хосро баён карданд. Хусусияти таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар он аст, ки ӯ арзишҳои ахлоқиро бо ғояҳои тозаии худ баён мекунад. Дар натиҷаи талошҳои ӯ арзишҳои ахлоқӣ дар як қатор мамлакатҳои Шарқ таҷдиди назар шуда, аломатҳои хусусиятҳои мувофиқ ба таҳаввулоти иҷтимоӣ-иқтисодии замонро касб кард. Махсусан дар ҳавзаҳои илмии Миср, Шом, Осиёи Хурд, Покистон, Ҳиндустон, Хуросону Мовароуннаҳр ва монанди инҳо омӯзиши афкори фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар асрҳои XVIII-XIX хеле тавсеа ёфт. Бинобар ин, таҳқиқи андешаҳои ахлоқии ин мутафаккир, дар баробари таҳқиқоти дигар, ба хусус дар замони муосир барои тарбияи насли ояндасози ҷомеа аз аҳаммият ҳолӣ нест.

Таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ ба рушди фалсафаи ахлоқии қисми зиёди ҳавзаҳои илмӣ-адабии мамлакатҳои Шарқ таъсири амиқ гузоштааст. Абдуллоҳи Шабровӣ бештар ба масъалаи амалии таълимоти ахлоқ таваҷҷуҳ зоҳир кардааст, ки дар ташаккули ақидаҳои мутафаккиронӣ донишмандони замони худ ва баъд аз он бағоят муассир аст.

Хусусияти дигари таълимоти фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар таваҷҷуҳи бештар ба мушкилоти тарбияи инсонӣ комил аст. Бинобар ин, андешаҳои гуманистӣ-ахлоқии мутафаккир дар рисолаи «Унвону-л-баён»-и ӯ ба таври муфассал баён шудааст. Абдуллоҳи Шабровӣ дар радифи мутафаккирони

дигар, то ҳадде кӯшиш кардааст, ки асбоби начоти инсон аз ғафлату чаҳолатро бо роҳи тарбия ва дарёфти маърифати комил пайдо намояд. Шароити иҷтимоии замон ба мутафаккир имкон фароҳам овард, ки дар масъалаи ахлоқ ва тарбияи инсон назари хоси худро ба вучуд орад.

Мубрамии таҳқиқи осори Абдуллоҳи Шабровӣ, махсусан «Унвону-л-баён», аз он бармеояд, ки осори ӯ на танҳо дар доираҳои илмии Тоҷикистон, балки дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор нагирифтааст. Бинобар ин, таҳқиқоти мазкур мубрам буда, таҳлилу таҳқиқи воқеъбинонаи «Унвону-л-баён» мавриди баҳси рисолаи мазкур гардидааст.

Зарурати омӯзиши «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ бо дарназардошти хусусиятҳои зикргардида, хеле муҳим буда, моро ба таҳқику пажӯиши густурдаи ҷанбаҳои ахлоқии он водор месозад. Ҳамчунин, мубрамияти таҳқиқоти мазкур дар баррасии масъалаҳои ахлоқ дар рисолаи «Унвону-л-баён» алоқамандии ахлоқи ҳамида бо ҷомеаи инсонии муосир, ки дар марҳилаи ҷаҳонишавӣ қарор дорад, зоҳир мегардад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаи ахлоқ ва махсусан ахлоқи ҷавонон дар тӯли таърих тавачҷуҳи зиёдро аз ҷониби мутафаккирон, файласуфон ва ҷомеашиносон ба худ ҷалб кардааст. Дар таълимоти ахлоқии мутафаккирони классикии Шарқ, аз қабилӣ Абунастри Форобӣ [23], Ибни Мискавайх [18], Абӯалӣ ибни Сино [64], Насируддини Тусӣ [110], Саъдии Шерозӣ [8] ва дигарон масъалаи тарбияи ахлоқӣ ва ҷойгоҳи ҷавонон дар ҷомеа бо аҳаммияти хоса баррасӣ гардидааст. Онҳо ахлоқро ҳамчун рукаи асосии ташаккули шахсият ва суботи ҷомеа медонистанд.

Дар замони муосир низ масъалаи ахлоқи ҷавонон аз ҷиҳати фалсафӣ, раваншиносӣ ва иҷтимоӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Олимон ва муҳаққиқоне чун И. Имомназаров [71], Ш. Раҳимов [117], А.У. Саидов [126], З. Юнусова [175] ва дигарон дар муҳити тоҷикӣ ва муҳаққиқоне чун И. Илин [68], Л. Колберг [78], А. Маслоу [91] ва Э. Фромм [164] дар муҳити байналмилалӣ ба паҳлуҳои гуногуни ташаккули ахлоқии ҷавонон, таъсири муҳит, мактаб, ҷомеа ва фарҳанг ба рафторҳои ахлоқӣ ва арзишҳои онҳо тавачҷуҳ зоҳир намудаанд.

Таҳқиқоти мазкур бештар ба масъалаҳои умумии тарбияи ахлоқӣ, таъсири воситаҳои ахбори омма, нақши оила ва мактаб дар ташаккули шахсият ва ахлоқи ҷавонон равона шудаанд. Бо вучуди ин, тағйири шароити иҷтимоӣ, рушди технологияҳои иттилоотӣ, ва афзоиши таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба арзишҳои ахлоқии ҷавонон, зарурати таҳқиқоти нав ва ҳамаҷонибаро дар ин самт ба вучуд меорад.

Бо вучуди он ки мавзуи баҳси ин рисола ба таври комил таҳқиқ нашудааст, аксари масъалаҳои марбут ба ахлоқ диққати ҷомеашиносон ва дигар мутахассисони ҷамъиятӣ-гуманитариро ба худ ҷалб намудаанд.

Новобаста ба он ки рисолаи «Унвону-л-баён» ҳамчун дастури таълимии илми ахлоқ эътироф шудааст ва наздик ба ду қарн донишмандони ҳавзаҳои илмӣ-адабии мамлакатҳои Шарқ аз он ғизои маънавӣ мегирифтанд, ҷанбаҳои фалсафии он ба таври комил таҳқиқ нашуда боқӣ мондаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки осор ва афкори Абдуллоҳи Шабровӣ то имрӯз нокифоя омӯхта шудааст, ки сабабҳои мухталифи худро дорад. Аз он ҷумла: мавҷуд набудани анъанаи баррасии афкори фалсафии Абдуллоҳи Шабровӣ, маҳдуд будани сарчашмаҳои таҳқиқшаванда, ба охир нарасонидани концепсияи илмӣ-ахлоқии мутафаккир, таҳқиқ ва коркард нагардидани паҳлуҳои алоҳидаи осори Абдуллоҳи Шабровӣ ва ғайра.

Донишмандоне, ки дар мавриди рӯзгор ва осори Абдуллоҳи Шабровӣ то андозае маълумот додаанд, устодони Донишгоҳи ал-Азҳари Миср Хайриддин Зирикӣ [11], Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф [1] ва устодони Донишгоҳи Техрон Сомии Ғурайрӣ [2], Доктор Абдуллоҳ ибни Ҳамуди Фарих [180] ва донишманди дигари эронӣ Аллома Муҳаммад Алии Мударрисии Табрезӣ [3] мебошанд. Инчунин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Мулло Мустазъафи Қаротегинӣ [7] ба ин масъала назари таҳқиқ андӯхта шудааст.

Масъалаи дигарро метавон ёдрас кард, ки рисолаи «Унвону-л-баён» чандин маротиба таъбу нашр шудааст, аммо соли таълифи он дар сарчашмаҳо зикр нагардидааст. Рисолаи мазкур аввалин маротиба дар Миср соли 1275ҳ.қ./1859м., ҷопи сангиро шуда, минбаъд ин китоб солҳои 1282ҳ.қ./1865м.,

1287х.к./1870м., дар Костилия (Испания), дар матбааи «Шариф»-и Миср, солҳои 1291х.к./ 1874м., 1300х.к./1883м., 1305х.к./1888м., 1317х.к./1899м., ва дар матбааи «Алазхар»-и Миср соли 1300х.к./1883м., чоп шудааст. Нусхаи қадимаи китобро Муҳаммад ибни Носири Аҷамӣ аз хатоҳо пок карда, ба чопи сангӣ омода кардааст. Лекин чопҳои мухталифи ин рисола тафовутҳои матнӣ ва саҳифай доранд. Муҳаққиқон дар рафти таҳқиқ гуногунии нусхаҳо, яъне гунаокиашонро бо ҳуруфи алифбой (ҳуруфи алифбои арабиасос) нишон додаанд [1].

Қайд кардан бамаврид аст, ки ба осори Абдуллоҳи Шабровӣ (хусусан рисолаи «Унвону-л-баён»-и ӯ) аз тарафи муҳаққиқи араб Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф дар Бейрут то андозае равшанӣ андохта шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии Шуъбаи таърихи фалсафаи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳлили афкори фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқ дар «Унвону-л-баён»-и ӯ мақсади таҳқиқоти мазкур мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсади гузошташуда бояд вазифаҳои зерин иҷро карда шаванд:

- равшанӣ андохтан ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодӣ-фалсафии Абдуллоҳи Шабровӣ;
- омӯзиши сарчашмаҳои асосии ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ ва таҳлили муқоисавии андешаҳо доир ба категорияҳои ахлоқӣ;
- таҳлил, омӯзиш ва баррасии «Унвону-л-баён», ҳамчун дастури таълимӣ ва роҳҳои татбиқи таълимоти ахлоқии он дар ҷомеаи муосири тоҷик;

- таҳқиқ ва таҳлили моҳият ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқ дар «Унвону-л-баён»;

- муайян ва таҳлил намудани масъалаи фазилят ва разолат аз нигоҳи Абдуллоҳи Шабровӣ;

- таҳқиқи таълимоти рисолаи «Унвону-л-баён» дар робита ба тарбияи насли ояндасози ҷомеаи муосири тоҷик.

Объекти таҳқиқот. Таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ.

Предмети таҳқиқот. Омӯзиш ва баррасии ақидаҳои ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён».

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз соли 2020 инҷониб сурат гирифта, объекти он доираи таърихӣ асрҳои X то XIX, инчунин даврони муосири таърихӣ фалсафаи тоҷикро фаро мегирад.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Назари мутафаккир ба ҷомеа, ба самтҳои мухталифи он аз нигоҳи ахлоқӣ волеи инсонӣ мавриди истифода қарор гирифта, аз назари интиқодии диссертант баҳогузорӣ шудааст. Таҳқиқи масъалаҳои ахлоқ дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ зарурати истифодаи матншиносӣ ва ҳерменевтикаро нишон дода, имкон додаанд, ки таълимоти ахлоқии ин мутафаккир ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии таҳқиқот ва ҳадафҳои дар диссертатсия гузашташударо хусусиятҳои ҳосил маводи таҳлилшаванда ташкил карданд. Мавзӯи таҳқиқот зарурати истифодаи усулҳои асосиро пешбинӣ менамояд, ки дар доираи маърифати гуманистӣ ва нақши он дар ҷомеа қабул шудаанд. Масалан, барои баррасии афкори фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ оид ба ахлоқ, тарбия ва масъалаҳои марбут ба он усули таҳлили муқоисавӣ ва муқобала истифода шудаанд. Ин равиш имкон медиҳад, ки ҷаҳонбинии ахлоқии мутафаккир ба таври шоиста таҳқиқ карда шавад. Зимни истифодаи методҳои диалектикӣ, таърихӣ, таҳлилий, индуксия ва дедуксия дар таҳқиқот натиҷаҳои матлуби илмӣ ба даст омадаанд.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. Сарчашмаи асосии таҳқиқот рисолаи

«Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ (ба забони арабӣ) мебошад, ки дар он масъалаҳои ахлоқ инъикос шудааст. Дар баробари он, рисолаҳои «Урусу-л-одоб ва фарҳату-л-аҳбоб», «Ал-истифосату-ш-шабровия», «Назҳату-л-абсор фӣ рақоиқу-л-ашъор», «Назм би хурри-ш-шеър ва аҷзоиҳо», «Ҳамлу заҷл», «Шарҳу-р-рисолату-л-азудияту фил вазъ»-и Абдуллоҳи Шабровӣ манбаи таҳқиқот қарор гирифтаанд. Ҳамчунин рисолаҳои «Ахлоқи Никомах»-и Арасту, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Ахлоқи Чалолӣ»-и Чалолиддини Давонӣ ва «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба унвони сарчашмаҳои муқоисавии таҳқиқот васеъ истифода шудаанд.

Заминаҳои эмприкии таҳқиқот. Ба заминаҳои эмприкии таҳқиқот сарчашмаҳо, далелҳои аз нигоҳи илмӣ ва мантиқӣ асоснокшуда, натиҷаҳои таҳқиқи илмӣ масъалаҳои фалсафӣ-ахлоқӣ дар таърихи фалсафаи ватанию хориҷӣ хизмат кардаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Кори диссертатсионӣ дар Шуъбаи таърихи фалсафаи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ анҷом ёфтааст. Диссертант барои анҷоми таҳқиқот аз тамоми имкониятҳои моддӣ-техникии Шуъбаи таърихи фалсафаи ИФСҲ АМИТ, Китобхонаи Академияи миллии илмҳо ба номи И. Гандӣ ва Китобхонаи миллии Тоҷикистон истифода кардааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Қайд кардан бамаврид аст, ки «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар Тоҷикистон аввалин маротиба таҳқиқу баррасӣ гардида, ба доираи таҳқиқоти илмӣ ворид карда мешавад. Навгонии ҳо, ки дар натиҷаи таҳқиқоти мавзӯ ба даст омадаанд ва ба ҳомаи илмӣ пешкаш мегарданд, ба тариқи зайланд:

- аввалин бор дар доираҳои илмӣ Тоҷикистон ҳаёту фаъолият ва осори Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун мутафаккири озодандеш ва такмилдиҳандаи илми ахлоқ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, паҳлуҳои норавшани таълимоти ахлоқии ӯ баррасӣ гаштааст;

- сарчашмаҳои асосии ташаккули ҳаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ муайян карда шуда, шабоҳати андешаҳои ахлоқии мутафаккир бо таълимоти

ахлоқии Арасту, Насриддини Тусӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ нишон дода шудааст;

- аввалин бор кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки рисолаи «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ, ҳамчун дастури таълимии ахлоқ аз диди фалсафӣ таҳлилу баррасӣ гашта, ҷойгоҳи он дар раванди тарбияи ахлоқии ҷавонон муайян карда шавад;

- бори нахуст моҳият ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқ дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ аз диди фалсафӣ-ахлоқӣ шарҳ дода шуда, умумият ва фарқияти таърифу тавсифи онҳо бо андешаи дигар мутафаккирони баҳши ахлоқ нишон дода шудааст;

- муайян карда шуд, ки яке аз масъалаҳои меҳварии баҳси ахлоқ дар таълимоти мутафаккир масъалаи фазилат ва разолат буда, бори аввал баррасӣ ва мавриди омӯзишу таҳқиқи амиқи фалсафӣ қарор гирифтааст;

- имконияти истифодаи таълимоти ахлоқӣ аз рисолаи «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҷомеаи муосир барои насли ояндасоз нишон дода шуда, роҳи дурусти истифода аз он, ҳоса дар шароити Тоҷикистон пешниҳод гардидааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда

1. Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз чеҳраҳои шаҳри Шарқи Миёна дар охири асри XVII ва аввали асри XVIII дар ҳавзаи илмӣ-адабии Қоҳираи Миср ба шумор меравад. Дар хусуси зиндагиномаи ин донишманд маълумоти мукамал вучуд надорад, зеро осори ин мутафаккир аз тарафи муҳаққиқин ба таври комил омӯхта нашудааст. Донишмандоне, ки ба тарзи умумӣ то андозае ба осори ӯ нигоҳи таҳқиқ андӯхтаанд, пеш аз ҳама устодони Донишгоҳи ал-Азҳари Миср ва муҳаққиқини дигар ҳавзаҳои илмии Миср Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф, Хайриддин Зирикӣ (дар «Қомусу-т-тарочим», ҷ.3.) ва доктор Абдуллоҳ ибни Ҳамуди Фарих, Муҳаммад ибни Носири Аҷамӣ, инчунин устоди Донишгоҳи Техрон Солими Ғурайрӣ мебошанд. Ғайр аз маълумоти ин донишмандон пажуҳишгари эронӣ Аллома Муҳаммад Алии Мударрисии Табретӣ дар «Доирату-л-маориф»-и худ «Райҳонату-л-адаб фи тарочиму-л-маъруфайн бил

кунния ва ли-л-лақаб» маълумоти фишурдаеро дар мавриди рӯзгори Абдуллоҳи Шабровӣ зикр менамояд. Ин донишмандон ҳар он чизе, ки дар мавриди рӯзгори Абдуллоҳи Шабровӣ зикр кардаанд, қариб ҳама маълумот яқсон ва тақрорӣ мебошанд. Ин маълумот дар муқаддимаи асарҳои Абдуллоҳи Шабровӣ ба таври гуногун оварда шудааст. Ҳатто дар сомонаҳои иҷтимоӣ ҳам аз тарафи донишмандони мисрӣ, умуман муҳаққиқин, маълумоти кофӣ дар ин маврид вуҷуд надорад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҷомеае ҳаёт ба сар бурда фаъолият намудааст, ки он муҳит аз нигоҳи илму маърифат ва пешрафти он аз дигар манотиқ ба пуррагӣ тафовут дошт, зеро омезиш ва бархурди фарҳанги мисрӣ, ҷунунӣ ва арабӣ-мусулмонӣ дар муҳити Миср, баҳусус дар ҷомеаи Азҳар, ҳикмати нобро ба вуҷуд оварда буд. Мулоқоти устодон ва донишмандони барҷастаи ҳавзаи илмӣ-адабии Азҳар дар ташаққули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ нақши бағоят муҳим бозиданд, то дар оянда ин мутафаккир ҳамчун инсонӣ мутабаҳхир дар муҳити Ҷомеаи Азҳар ба камол расад. Дар муҳити зикр гардида барои рушди илм ва фалсафа имкониятҳо бештар ба назар мерасиданд. Хусусан дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ озодии баёни ақида равшан мушоҳида мешавад. Мутафаккирони замони Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам аксаран ба ҳамин равиш таъқардаанд ва зеҳнашонро бештар масоили марбут ба ҷомеаи башарӣ ба ташвиш оварда буд. Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам аз қабили ҳамин гуна мутафаккирони ҷомеагаро мебошад.

2. Назарияҳои ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ ба назарияҳои ахлоқии Арасту ва Насриддини Тусӣ шабоҳат дорад. Масалан, ахлоқ ҳам аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ ва ҳам аз назари Арасту ва Насриддини Тусӣ аз маърифати комил маншаъ гирифта, ба қадри тавони инсон дар ҷомеа амалӣ мегардад. Ба назари ин мутафаккирон бе маърифати хайр рӯйи ҳаёт ба ҷониби мақсуд мутаваҷҷеҳ шуда наметавонад, зеро инсон ҳамаи хайрҳоро дар асоси маърифати ҳосилшуда барои саодати худ ҷустуҷӯ мекунад. Масъалаҳои ахлоқ, ки Абдуллоҳи Шабровӣ ба он тавачҷуҳи хос зоҳир кардааст, масъалаи барои

ҷомеа муҳим арзёбӣ мегардад. Моҳияти ақидаҳои ахлоқии ӯ роҷеъ ба ин масъала дар «Унвону-л-баён» батафсил баён ёфтааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари фаъолияти илмӣ-адабӣ, шогирдони зиёдеро ба монанди Шайх Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Абдуссаломӣ Маккӣ, Абдуллоҳи Бошо ибни Мустафо, Шайх Аҳмад ибни Исои Аммури Маккиро ба камол расонидааст, ки ин нафарон дар оянда ҳама соҳибмактаб гардиданд.

3. Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун олими ахлоқгаро суфта гардидани категорияҳои ахлоқиро афзал шуморида, мазмунӣ онҳоро дар қолаби нави маънавӣ ба ҷомеаи башарӣ пешниҳод кардааст. Ҷойи тааҷҷуб нест, ки осори мутафаккирони Юнони Қадим, махсусан «Ахлоқи Никомах»-и Арасту борҳо мутолиа намудааст, ки он шарҳҳо аз ҷониби донишмандони барҷаста сурат гирифта буд. Беҳтарин шарҳи «Ахлоқи Никомах»-и Арасту ба қалами Абунасро Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Тарҳони Форобӣ, ки бо унвони «муаллими сонӣ» машҳур аст, тааллуқ дорад [5, с. 25]. Тавре маълум аст, ки дар гузашта ва ҷи дар асри ҷадид ҳама аз дониши Арасту сарчашма мегиранд ва ҳама ӯро роҳнамои фикр медонанд. Ҳар маданияте, ки ливои маҷди худро боло намудааст, ҳамоно бар асоси фикри он донишманд будааст [5, с. 33]. Хидмате, ки Арасту ба дунёи илм намудааст, ҳиссаи бештари он дар муҳити илму-л-ҳаёт маъзул шудааст [5, с. 36].

Абдуллоҳи Шабровӣ анъанаҳои атиқаро бо таваҷҷуҳи махсус пайгирӣ намуда, дар пайравӣ ва дар ҷорчӯбаи онҳо кӯшиш кардааст, ки навгонихоро дар илми ахлоқ то андозае ба қалам диҳад. Чунон ки аз мутолиаи «Унвону-л-баён» бармеояд, муаллиф кӯшишҳои амалигардонии анъанаи илми ахлоқро мавриди истифода қарор дода, як таҳаввулотӣ бузургро дар мамолики Шарқи мусулмонӣ ба вучуд овард. Таъсири ҳамон таҳаввулот буд, ки рисолаи «Унвону-л-баён» тӯли 300 сол дар ҳавзаҳои илмии Шарқ, хусусан дар Мовароуннаҳру Хуросон миёни донишмандону мутафаккирон дар масъалаи омӯхтани илми ахлоқ дар баробари «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолӣдини Давонӣ, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ маҳбубият дошта бошад. Маҳз ҳамин таҳаввулот ва мурағбат

гардонидани оммави дар илми ахлоқ ва таълимоти нисбатан бонуфузи ӯ дар ин чода амали ниҳоят муҳиме барои омӯзиши мероси Арасту аз ҷониби донишмандони ҳавзаҳои илмии зикр гардида дар қарнҳои баъдина гардид.

4. Абдуллоҳи Шабровӣ ба он нуктаҳои таъки мекунад, ки инсон мувофиқи он нуктаҳо ва аз рӯйи табиати аслии худ мавҷуди иҷтимоӣ буда, инчунин узви ҷомеаи шахрвандӣ мебошад. Абдуллоҳи Шабровӣ дар «Унвону-л-баён» аксари зарбулмасалу мақол, ашъор ва панду ҳикматҳоро аз забони шахсиятҳои таърихӣ ва донишмандону ҳакимоне, ки аз замонҳои қадим то замони зиндагӣ ба сар бурдаанд, истифода мекунад. Ин методи баёни ӯ гувоҳи он аст, ки мутафаккир аз донишҳои гуногуни роиҷи замонаш ба пуррагӣ бархурдор будааст ва аз тарафи дигар дар чунин тарзи баён ҷаҳонбинии пурғановаташ инъикос гардидааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ панду ҳикмат доданро ба манзалаи он медонад, ки панддиханда пандгирандаро аз ҳоби ғафлат бедор мекунад. Дигаронро огоҳ кардан аз айбашон ва ислоҳи онро хайрхоҳии бузурге медонад. Насиҳат оғозаш зишт ва нописанд аст, вале оқибат ва фарҷомаш ниҳоят ширин мебошад, зеро насиҳат монанди дору аст, аммо истеъмоли ӯ талх ва натиҷааш хурсандиовар аст.

Ниҳоят, Абдуллоҳи Шабровӣ аз як қатор разолатҳо, ба монанди: аз айби худ ғофил будан ва айби дигаронро ҷустан, ба машварати ҷоҳилон амал кардан, ба қимору шаробхорӣ машғул шудан, ба ҳазлу шӯҳҳои бемаврид роҳ додан ва мардумозориву аввомфиребиро пеш гирифтани ва ғайраро ёдовар мешавад. Чунин аъмоли зишт ва ба ҳамин монанд амалҳои манфур дар тамоми услубҳои рисолаи «Унвону-л-баён» диққати хонандаро ба зудӣ ба худ ҷалб менамоянд. Аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ, вақте ки ҷомеаи башарро аъмоли зишту манфур фаро гирад, он ҷомеа тираву торик мегардад ва мазмуну маънии зиндагии инсон аз байн меравад. Дар чунин ҷамъият дигар ба касе эътимод карда намешавад, чунки тамоми арзишҳои ахлоқӣ бакулӣ раҳти сафар мебанданд. Аз тоифаи бадон дур будан, айби дигаронро ба худ роҳ надодан, канора гирифтани аз разолатҳо ва баръакс дар назди мардум муҳаббат пайдо карданиро беҳтарин роҳи қараму наҷот медонад. Чунончи: «Эй писаракам касе, ки айбҳои мардумро дида, баъд аз он айбҳои онҳоро ба худ писандад, дар ҳақиқат вай аҳмақ аст.

Шахсе, ки тафаккур ва андеша кунад, ибрат мегирад. Пас аз ибрат гирифтани аз афроди зишт канора мегирад. Инсон вақте назди мардум иззат ва муҳаббат меёбад, ки хоҳишоти нафсашро тарк кунад» [1, с. 49].

5. Мувофиқи назарияи таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ одамон дар ҷамъият аз ҷиҳати қувва, дарки ҳодисаҳои олами атроф ва фаҳмиши ақл баробар нестанд, ҳатто аз ҷиҳати равшании биниш тафовут доранд. Бинише, ки ба ҳодисаҳои олами атроф сурат мегирад, бояд ба ҷашми хирад бошад. Ин тарзи биниш мустақиман хушбахтии олий аст, ки танҳо ба хирадмандон дастрас мебошад.

Абдуллоҳи Шабровӣ, хусусан ба масъалаи ҳилму баҳшиш таваҷҷуҳи хоса дорад. Чунончи: «Агар соҳиби қудрат бошӣ интиқом магир, чи гуна афв кардан аз соҳиби қудрат хубтар аст. Вақте ки нафаре гуноҳ кунад, ӯро бубахш. Зуд аст, ки вақти гуноҳ карданат бо касе рӯ ба рӯ мешавӣ, ки туро мебахшад» [1, с. 194].

Албатта, дар вақти соҳиби қудрат будан, вақте ки ба ҳилм таваҷҷуҳ мешавад, ин яке аз мартабаҳои мурувват аст, зеро ҳашм мисли оташ аст. Вақте ки ҳашм бо фармони нафс ғаввора мезанад, агар ҳилм ғолиб наояд, ақл очизу нотавон мемонад ва тамоми ободониҳо, баъзан ҳаёти пуарарзиши инсон ба коми оташи ғзаб фуру ҳадад рафт.

Гуфторро бо амал татбиқ кардан, дар роҳи рост ҷиддӣ будан, нафсро дар ҳолати ғзаб бо сабр идора карданро чунин тавсиф кардааст: «Хушёртарини мардум касе аст, ки ҷиддияту ростии ӯ бар шӯҳиаш ғолибу ҳукмрон бошад. Ақлаш бар хоҳиши нафсаш ғолиб бошад, он чизе, ки дар дилаш ҳаст забонаш зоҳиру баён кунад ва фиреб надихад. Дар вақти ғзаб аз ростӣ набарояд» [1, с. 114].

Вақте ки аз бузургон меҳрубонӣ талаб карда шавад, албатта онҳо меҳрубонӣ ва ҳилми худро аз касе дарег намедоранд. Нафароне, ки ба гуноҳонашон иқрор мешаванд, бузургон мебахшанд. Баҳшиш аз гунаҳоре, ки дар ҳақиқат пушаймон аст, қараму бузургӣ мебошад. Вафо кардан ба ваъда вазифаи ахлоқии ҷавонмард аст. Ба ҳамин монанд вазифаҳои ахлоқии шахс зиёданд, ки яке аз онҳо мувозинати бародариро ба таври ҳамешагӣ нигоҳ доштан аст. Аз нуқтаи назари Абдуллоҳи Шабровӣ аз бародар дар вақти гуноҳ

карданаш набояд катъи робита кард. Гуноҳро одами бузург мебахшад ва бахшидани он кори бузургон аст. Дар зулм кардан нисбати касе набояд шитоб карда шавад. Дуруштӣ нисбати башар зулм аст, баръакс, нарму ҳалим будан беҳтару хубтар мебошад. Ҷароҳатҳо ҳаргиз аз ғазабу ҳашм пур нашаванд, бар ҳеч кас набояд носазо гуфт. Беҳтарин пайванду дӯстӣ он аст, ки дар он мудовимат карда шавад. Бадтарини дӯстиҳо он аст, ки бардавом намонад. Сипас шукргузори неъматҳоро дар услуби мазкур чунин дарёфтан мумкин аст: «Бар неъматӣ бисёр шукркунанда бош. Дар саҳтиҳои бисёр сабур бош. Нозу неъмат туро ба носипосӣ водор насозад ва саҳтию факр туро ҳайрон насозад ва ақл бегона нагардад. Бояд аҳволи ту якранг бошад. Хислатҳои миёна бошанд, пас ту аз сабукназарӣ беандешагӣ ва аз мастии нозу неъмат саломат мемонӣ. Мастии нозу неъмат роҳро ба сӯйи зарару пушаймонӣ мекашонанд» [1, с. 128].

6. Абдуллоҳи Шабровӣ чунин андеша дорад, ки ахлоқ дар бораи афъоли фард аз ҳаёти фардӣ баҳс мекунад ва баён медорад. Ахлоқ иборат аз ҳар амали писандидае мебошад, ки аксари мардум онро одилона бидонанд, ё ба ибораи дигар, барои он ки дучори тардид нашавем, бояд бигӯем: ахлоқ иборат аз низомест, ки он чиро ки ба тасдиқи умум, заминаҳое барои норозигиҳои мардум фароҳам мекунад, ба ҳадди ақал бирасонад. Аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ илми ахлоқ намуди амалу рафторҳоеро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад, ки ба иродаи фитрии инсон асос ёфтаанд: хислатҳои мусбат ва манфии шахс, феъл, қулли сифат ва хусусиятҳои модарзодӣ, ки тамоми амал ва рафторҳо аз онҳо маншаъ мегиранд. Мутафаккир хеле равшану возеҳ нишон медиҳад, ки кадоме аз аъмоли инсонӣ боиси хушбахтӣ ва кадоме аз аъмол боиси бадбахтии инсон дар ҷомеа мебошад. Лаззати саодат лаззати феълӣ аст ва ҳатто саодат чизе собити ғайри мутағаййир аст. Абдуллоҳи Шабровӣ саодати инсонро дар асоси ду шарт медонад. Аввал, бояд як ғояи ниҳой ва ҳайри комиле бошад, ки инсонро бо лаззат ва бидуни ин ки василаи ғояи дигаре бисозад, ихтиёр кунад. Дувум, ғояи ниҳой ва ҳайри комил зотан кофӣ бошад, яъне, ба танҳои худ ва бидуни эҳтиёҷ ба ҳайри дигаре битавонад зиммодори саодати ҳаёт шавад.

Ҳамин тариқ, мутафаккир илми ахлоқро ҳамчун «фалсафаи амалии илми ахлоқ» ном мебарад. Чунин маъноро дар «Ахлоқи Никомах»-и Арасту, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ ва «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Абдуллоҳи Шабровӣ амалҳое, ки дар асоси шуур, тарзи зиндагии иҷтимоӣ ва дигар падидаҳои ҳаёти иҷтимоӣ зухур мекунанд, аз назари хосси фалсафӣ-илмӣ мавриди омӯзиш қарор додааст.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои бадастомадаи кори диссертатсионӣ ва хулосаҳои онро метавон дар омӯзиши минбаъдаи таълимоти ахлоқии кулли мутафаккирони олами Шарқ истифода намуд. Дар равиши ин самт метавон маводи таҳқиқшудаи диссертатсияро барои таҳияи барномаҳои дарсӣ, машғулиятҳои лексионӣ ва семинарҳо оид ба масъалаҳои ахлоқ, таърихи фалсафа, фалсафаи фарҳанг ва монанди ин истифода кард.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳо. Маълумоти дақиқ, ва ҳаҷми мувофиқи маводи таҳқиқотӣ ва коркарди илмӣ натиҷаҳои таҳқиқот эътимоднокии кори диссертатсиониро ташкил кардаанд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ манзур карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисосҳои КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 09.00.03-Таърихи фалсафа (илмҳои фалсафӣ) мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Тарзи навишт, таҳқиқ, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми муаллифро дар пажӯҳишҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки аз мустақилона интиҳоб кардани мавзӯ ва дарёфти иттилоот, инчунин таҳлили он иборат мебошад.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Дар диссертатсия нуктаҳои муҳиме ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, ки дар мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назарӣ ва конференсҳои илмӣ-амалӣ, аз ҷумла дар конференсияи XIII-и ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ доир ба мавзуи

«Масъалаҳои муҳими ҷории ҳамширагӣ ва паҳншавии бемориҳои сироятӣ», бахшида ба 31-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Иҷлосияи 16-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (16-уми декабри соли 2022) ва конференсияи VI ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Усулҳои муосири ташкили раванди ҳамширагӣ», бахшида ба 33-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Ҳизби халқии демократии Тоҷикистон (Душанбе, 22 ноябри соли 2024) дарҷ ёфтанд.

Диссертатсия дар чаласаи Шӯбаи таърихи фалсафаи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддининови АМИТ (суратчаласаи № 5 аз 19 апрели соли 2024) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Мазмун, муҳтаво ва натиҷаҳои кори таҳқиқотӣ дар 6 мақолаи илмӣ муаллиф, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди «Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ)», «Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддининови АМИТ», «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ» чоп шудаанд, дарҷ ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия: Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса ва номгӯйи адабиёти истифодашуда иборат мебошад, ки ба мақсад, вазифа ва мантиқи таҳқиқот асос ёфтаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсия 166-ро саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ВАЗЪИЯТИ ИҚТИМОӢ ВА САРЧАШМАҲОИ АҲЛОҚИИ ИНШОИ «УНВОНУ-Л-БАЁН»

1.1. Ҳаёт ва фаъолияти Абдуллоҳи Шабровӣ

Пеш аз овардани маълумот дар бораи ҳаёт ва фаъолияти Абдуллоҳи Шабровӣ тасвири вазъи сиёсӣ-иқтимоии асрҳои XVII ва XVIII-и Миср зурур аст, зеро муҳит ва ҳолати авзои он барои ташаккули ҷаҳонбинии шахс омили муҳим ба шумор меравад.

Миср дар баробари дигар мамлакатҳои араб, мисли Сурия, Лубнон, Фаластин, Ироқ, Ҳичоз, Тунис ва Алҷазоир дар асри XVI ба империяи Усмониён тобеъ шуда буд, ки ҳамроҳшавӣ аз тарафи султони турк-Салими I ба вуқӯъ пайваст. Аз ҷанбаи рушди иқтимоӣю иқтисодии худ мамлакатҳои араби ишғолкардаи туркҳо аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ доштанд. Дар байни онҳо Миср, Сурия, Лубнон ва Фаластин нисбати дигар мамлакатҳо пешқадамтар буданд [50, с. 317]. Бо вучуди ин, ҳамроҳшавии Миср ба империяи Усмониё пайомадҳои ногуворро пеш овард. Вазъи иқтисодии мамлакат хеле заиф гашт. Тамоми сарватҳои ин мамлакат ба монанди тилло, нуқра, сангҳои қиматбаҳо ва дигар ашёи хом аз тарафи ҳукуматдорони турк ба мамлакатҳои аврупоӣ содир мешуданд ва даромади бадастомада ба Истамбул, ба хазинаи Империя ворид мегардид. Баландшавии нархҳо рӯз ба рӯз норозигии сокинон, аз ҷумла ҳарбиҳоро ба вучуд меовард. Аксари деҳқонон аз замин маҳрум буданд ва зиндагии тоқатфарсоро аз сар мегузарониданд. Ҳол он ки асоси иқтисодиёти Мисрро соҳаи кишоварзӣ ташкил медод.

То охири асри XVIII Миср ба ҳайати империяи Туркҳои Усмонӣ дохил буд. Мисрро ҳоким, ки онро аввал «воли» ва баъд «пошо» меномиданд, идора мекард. Дар назди подшоҳ мақоми маслиҳатӣ-девор мавҷуд буд. Ба он фармондеҳони панҷ корпуси лашкари туркӣ: бейҳои мамлуқӣ, додҳои шариатӣ, раисони чор дорулфунуни ҳуқуқии исломӣ, намояндагони уламои исломӣ ва зурриёти пайғамбар-шарифҳо дохил буданд, идора мекард. Дар

Миср ба таври расмӣ «Қонунномаи Миср» амал мекард, ки тамоми санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие, ки аз тарафи ҳокимони турк барои ба низом даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ ба тасвиб мерасид, дар асоси ҳамин «Қонунномаи Миср» таҳия мешуд. Дар мамлакат 80 маҳкама вуҷуд дошт. Андозҳои нав ба нав ва рӯёнидани мамлукҳо барои мардуми заҳматкаш хеле гарон буд.

Ҳокимони Миср аз ҳисоби мамлукҳо, аниқтараш аз тарафи маркази империя-Истамбул таъйин карда мешуданд. Дар мамлакат ҳамагӣ 24 мамлуки бей мавҷуд буд. Бейи аз ҳама пуриқтидори мамлукҳо дар Қоҳира қароргоҳ дошт ва унвони шайхалбадриро соҳиб буда, сарвари ҳамаи мамлукҳо ба ҳисоб мерафт. Ҳар як мамлук дастаи сарбозони худро дошт. Ӯ ҳар сол аз ҳисоби хариди ғуломон – черкесҳо, гурчиҳо, абхазҳо, лакҳо, русҳо, маҷорҳо, немисҳо, италиявӣҳо ва ғайра ҳаياتи дастаи худро пурра мекард [19, с. 519 - 530].

Бо вуҷуди мушкилоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва вазъи геополитикӣ, дар Миср кишоварзӣ, чорводорӣ, косибӣ, бофандагӣ, истеҳсоли коғаз, шиша, тичорат, илм ва фарҳанг хеле пеш рафта буд. Олимону донишмандон ба ин малакат аз гӯшаву канори дунё ҷамъ омада, дар ҳавзаҳои илмӣ машғули таълиму тадрис буданд. Бино бар мушкилоти иҷтимоӣ илм дар вазъи ногувор пеш мерафт. Ҳавзаҳои бонуфузи илмӣ дар шаҳрҳои Қоҳира, Искандария, Ал-мансура, Исмоилия ва ғайра ба шумор буданд. Аллакай аз нимаи дуюми асри XVIII дар Миср бо мусоидати сармоягузори турк аввалин корхонаҳо (мануфактураҳо) дар шакли сода пайдо шуданд, ки ашёи хомро коркард намуда, баъд ба хориҷ содирот мекарданд. Табақаи феодалии имтиёзнок-мамлукҳо бошанд, қариб 500 сол боз ҳукмрон буданд ва тамоми имтиёзхоро доштанд.

Аз соли 1610 Империяи Усмонӣ дар маърази бухрони дохилӣ қарор гирифта буд. Ин бухрон сабабҳои зиёди худро дошт. Як сабаби бухрон ҷангҳои пайдарпайи империя барои кишваркушоӣҳо бошад, сабаби дигар шахсони ғайримасъул аз қудрат барои мановфеи шахсӣ истифода мекарданд, инчунин дар тамоми сохторҳои давлатӣ ғасод, ба мисли ришваситонӣ, реша давонида буд. Ҳатто мансабҳои давлатӣ харидуфурӯш мешуданд. Даромадҳо ба хазинаи давлат кам ворид мешуд. Қудрати марказӣ бо сабабҳои объективӣ ва

субъективӣ сушт гардида буд ва мавқеашро рӯз аз рӯз аз даст меод. Қувваҳои марказгурез мавқеи худро устувор мегардониданд [19, с. 539].

Аз нимаи дуюми асри XVIII сар карда, аҳолии Қоҳира ба муқобили режими туркию мамлуқӣ шӯриш бардошт ва ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба вучуд омад. Роҳбарони шӯриш намояндагони як зумра равшанфикрон, уламои ислом, пеш аз ҳама шайхҳои ал-Азҳар, пешвоёни онҳо Умар Мукаррам, Аш-Шарқавӣ, Ас-Саодат, Ал-Бикрӣ, ва Ал-Амир буданд. Лекин, дере нагузашта ба сари халқи Миср бадбахтии дигар омад, ки онро касе интизор надошт. Мамлакат ба маркази татбиқи сиёсати мустамликадорӣ мамлакатҳои калонтарини Аврупо, пеш аз ҳама, Фаронса табдил ёфт [50, с. 330].

Дар ҳамин даврони пурпечуби таърих яке аз намояндагони барҷастаи илму маърифат, мутабаххир ва донишманди мумтоз, инчунин мутафаккири барҷастаи олами Шарқ Абдуллоҳи Шабровӣ ҳаёт ба сар бурда, асарҳои пурарзиши худро таълиф намуда, ба ҳазинаи маърифати башар дар баробари осори дигар нобиғони Шарқи мусулмонӣ тақдим кардааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз чехраҳои шаҳри Шарқи Миёна дар охири асри XVII ва аввали асри XVIII дар ҳавзаи илмӣ-адабии Қоҳираи Миср ба шумор меравад. Дар хусуси зиндагиномаи ин донишманд маълумоти мукамал вучуд надорад, зеро осори ин мутафаккир аз тарафи муҳаққиқин ба таври комил омӯхта нашудааст. Донишмандоне, ки ба тарзи умумӣ то андозае ба осори ӯ нигоҳи таҳқиқ андӯхтаанд, пеш аз ҳама устодони Донишгоҳи ал-Азҳари Миср ва муҳаққиқини дигар ҳавзаҳои илмӣи Миср Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф, Хайриддин Зирикӣ (дар «Қомусу-т-тарочим», ҷ.3.) ва доктор Абдуллоҳ ибни Ҳамуди Фарих, Муҳаммад ибни Носири Аҷамӣ, инчунин устоди Донишгоҳи Техрон Солими Ғурайрӣ мебошанд. Ғайр аз маълумоти ин донишмандон пажуҳишгари эронӣ Аллома Муҳаммад Алии Мударрисии Табрешӣ дар «Доирату-л-маориф»-и худ «Райҳонату-л-адаб фи тарочиму-л-маъруфайн бил кунния ва ли-л-лақаб» маълумоти фишурдаеро дар мавриди рӯзгори Абдуллоҳи Шабровӣ зикр менамояд. Ин донишмандон ҳар он чизе, ки дар мавриди рӯзгори Абдуллоҳи Шабровӣ зикр кардаанд, қариб ҳама маълумот яксон ва такрорӣ

мебошанд. Ин маълумот дар мукаддимаи асарҳои Абдуллоҳи Шабровӣ ба таври гунанокӣ оварда шудааст. Ҳатто дар сомонаҳои иҷтимоӣ ҳам аз тарафи донишмандони мисрӣ, умуман муҳаққиқин, маълумоти кофӣ дар ин маврид вучуд надорад.

Аллома шайх Чамолиддин Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Омир ибни Шарафуддини Қоҳирии Шофеъӣ машҳур ба Шабровӣ соли 1681 (1091/92х.қ.) дар деҳаи Шаброви наздикии Қоҳираи Миср ба дунё омадааст. Соли 1758 (1171/72х.қ.) дар синни 77 солагӣ дар Қоҳира вафот кардааст ва ўро дар мазори Мучовирин дафн карданд [180, с.11].

Абдуллоҳи Шабровӣ таҳсили ибтидоиро дар зодгоҳаш Шабров, дар назди устодони мумтоз гирифта, баъдан ба Қомеаи Азҳари Қоҳира, ки маъруфтарин ҳавзаи илмии Шарқи Миёна буд, роҳ меёбад. Шабровӣ таҳаллуси ў мебошад. Шабров (дар талаффузи баъзе Шибров ё Шубров) қаряест [2, с. 10], ки дар чанд километрии Қоҳира қарор дорад. Дар хусуси қаряи Шабров Муҳаммад Алии Мударрисии Табрезӣ чунин маълумот медиҳад: «Ба фатҳи аввал мансуб аст, ба Шабро бар вазни саҳро аз билоди Миср. Дар «Қомусу-л-балоға» гӯяд, ки Шабро номи панҷоҳу се мавзеъ ва ҳамаи онҳо дар Миср аст» [3, с. 297]. Дар баъзе сарчашмаҳо, хусусан дар китоби ин донишманд «Ал-иттиҳоф би ҳуббил ашроф», ин қаря бо номи Шубров ҳам ишора шудааст. Падари Шабровӣ марди фозиле буд, ки дар рушди зеҳнии ў нақши муассире доштааст. Дар хусуси вазъи оилавии ин донишманд ҳеҷ маълумоте вучуд надорад. Гузаштагони Абдуллоҳи Шабровӣ аз аҳли уламои замони худ буданд. Аз ин хотир бо мададу дастгирии волидайн улуми маъмули замонашро назди орифону фозилони маъруф омӯхт ва ҳифз намуд. Пас аз ин барои тақмили дониш, ошноӣ пайдо кардан бо аҳли илм ва машоихи замонаш тақрибан солҳои 1712-1713 ба сафар баромад. Ў аввал ба шаҳрҳои ҳуди Миср, Байтулмуқаддас, Ясриб, Макка, Ироқ ва Шом сафар кардааст. Сафарҳояш аз манфиат холи набуданд. Абдуллоҳи Шабровӣ дар чараёни сафар аз бузургони илму фарҳанг ҷаҳон-ҷаҳон маърифат ба даст оварда, донишашро тақмил дод ва барои фаъолияти илмӣ-эҷодии худ маводи фаровоне ба даст овард. Ин донишманд то расидан ба синни бистсолагӣ аллакай

чун олими номдор дар ҳавзаҳои илмии Миср, Ясриб, Макка, Ироқ ва Шом машҳур гардид [2, с. 7-9]. Баъдан ба воситаи осори гаронарзишаш дар ҳавзаҳои илмии Мовароуннаҳру Хуросон шуҳрат ёфт.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҷомеаи Азҳар аз устодон ва машоихи маъруфи замонаш, ба монанди Шайх Ҳасани Бадрӣ, Шайх Шаҳобиддин Аҳмад ибни Муҳаммади Маккӣ, Шайх Халил ибни Иброҳими Ликонӣ, Шайх Муҳаммад ибни Абдурразоқи Зарқонӣ, Шайх Аҳмади Нафровӣ, Шайх ибни Солими Басрӣ, Шайх Солеҳ ибни Ҳасани Баҳовӣ ва Шайх Шамсиддини Шаранбалонӣ илмҳои роиҷи замонашро ба мисли сарф, наҳв, калом, илоҳиёт, ҳадис, фикҳ, адаб, таърих, мантиқ, ҳикмат ва монанди инҳо ба пуррагӣ фаро гирифтааст. Аз китобҳое, ки дастрасӣ дошт, комилан паҳлуҳои гуногуни илмро фаро гирифтааст. Мулоқоти машоихи зикргардида дар ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ нақши бағоят муҳим бозиданд, ки дар оянда ин мутафаккир ҳамчун мутабаххир дар муҳити Ҷомеаи Азҳар ба камол расид. Абдуллоҳи Шабровӣ аз рӯйи камолот ва бузургияш дар илму дониш, дар силсилаи машоихи ҷомеаи Азҳар имоми ҳафтум эътироф шудааст [2, с. 10].

Абдуллоҳи Шабровӣ аз устодоне илм омӯхтааст, ки онҳо ба пуррагӣ аз илмҳои замонашон бархурдор буданд ва дар баробари мусаллат будан ба улуми шариятӣ, инчунин онҳо як қатор илмҳои дунявиро ба мисли табиёт, фалсафа, нучум, риёзиёт, ҳандаса ва ғайраро хуб медонистанд ва ба бисёр масъалаҳо бо тақия ба далоили ақлӣ баҳо медоданд. Метавон дар ин самт яке аз олимони машҳури замони Абдуллоҳи Шабровӣ Шайх Ҳасани Бадриро ёдовар шуд, ки дар ташаккули ҷаҳонбинии ин мутафаккир нақши бағоят муҳим бозидааст. Абдуллоҳи Шабровӣ аз ин олими ҷирадаст илмҳои фалсафа, калом, мантиқ ва фикҳро (фаъолияти зеҳнии мусулмонон ҳамеша бо самти қонун ё фикҳ равона буд) омӯхтааст.

Ҳаёти Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҷомеаи ал-Азҳар хеле пурмаҳсул буд. Ӯ тамоми китобҳои худро дар ҳамин ҷо навиштааст. Аз рӯйи таҳқиқи осораи маълум мегардад, ки Абдуллоҳи Шабровӣ ба баъзе ҳокимони замонаш таваҷҷуҳи хос доштааст ва шояд сабаби ин таваҷҷуҳ адолати иҷтимоии он

ҳокимон бошад. Масалан, ӯ девони ашъор бо номи «Маноиху-л-алтоф фи мадоиху-л-ашроф», касидаҳои зиёди мадҳӣ дар ситоиши баъзе ҳокимони замонашро дорад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари фаъолияти илмӣ-адабӣ, шогирдони зиёдеро ба монанди Шайх Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Абдуссаломӣ Маккӣ, Абдуллоҳи Бошо ибни Мустафо, Шайх Аҳмад ибни Исои Аммоии Маккиро ба камол расонидааст, ки ин нафарон дар оянда ҳама соҳибмактаб гардиданд. Тибқи маълумотҳо Абдуллоҳи Шабровӣ донишманди моҳир буда, дониши васеъ ва тафаккури амиқ доштааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамеша дар ҷустуҷӯи илму маърифат будааст. Ӯ дар назди хосу ом мақом ва мартабаи баланде дошт. Нисбати ин мутафаккири шаҳир, ҳатто зимомдорони замонаш эҳтиром мегузоштанд ва суҳанонаш дар назди онҳо мақоми баландро касб карда буд. Дар назди умаро ва ричоли давлат бисёр бо ҷалолат ва нофизу-л-қавл буд ва тамоми афроди аҳли илм низ аз баракати вучуди вай бо камолӣ иззат мезистаанд [3, с. 297].

Аз аллома Абдуллоҳи Шабровӣ эҷодиёти басо ҷолибу рангин ба мерос мондааст. Насраш нозуку назмаш ниҳоят муассир мебошад. Мувофиқи таҳқиқи Хайрирамазон Юсуф, таълифоти ин мутафаккир ба 11 адад мерасад [2, с. 10]. Инчунин донишманди дигари мисрӣ Хайриддин Зирикӣ дар «Қомусу-т-тарҷим» таълифоти ин донишмандро ҳамин тӯдод, яъне 11 адад медонад [11, с. 130-134]. Феҳрасти таълифоти ӯ чунинанд:

1. **«Ал-истиғосату-ш-шабровия»**. Ин асар дар мавриди асосҳои илми фикр ва назарияҳои фалсафии Абдуллоҳи Шабровӣ баҳс мекунад. Дар асар далелҳои ақлӣ дар мавриди низоми зиндагии иҷтимоии инсонҳо оварда шудааст. Зеро дар ҳар давра замон зиндагии инсонҳо ба низоми хос ниёз дорад.

2. **«Шарҳу-с-садр фӣ ғазвати Бадр»**. Асари таърихӣ буда, бештар ба масъалаҳои таърихи ислом марбут аст ва хоса воқеаҳои ғазваи Бадрро, ки миёни мусулмонон ва ашрофони Макка рух дода буд, батафсил ва ба таври хронологӣ баён мекунад.

3. **«Маноиху-л-алтоф фй мадоиху-л-ашроф».** Девони ашъори Абдуллоҳи Шабровӣ буда, тамоми анвои шеърро дар бар мегирад. Абдуллоҳи Шабровӣ ақидаҳои фалсафии худро дар тамоми анвои шеърӣ баён кардааст, ки ин дар ҳалли масъалаҳои мухталифи фалсафӣ, аз қабилӣ пайдоиши оламу одам, ваҳдату касрат, нафсу рух, чараёни маърифат, таносуби ҳис ва ақл ва монанди инҳо метавонанд кумак расонанд.

4. **«Урусу-л-одоб ва фарҳату-л-аҳбоб».** Дувумин асари ахлокии Абдуллоҳи Шабровӣ мебошад. Ба мисли «Унвону-л-баён» дар масъалаҳои ахлоқ баҳс мекунад. Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин асари ахлокии хеш накукорӣ, меҳнат, илму фарҳанг, сулҳу сафо, дӯстию бародарӣ, иттифоқу иттиҳод, мусовот, покӣ, сидку вафо, ростӣ, ҷавонмардӣ, эҳсону каромат ва дигар падидаҳои ахлоқи ҳамидаи инсониро тарғиб намуда, ахлоқи разила, яъне, нифоқу низоъ, зулму ҷабр, хиёнатӣ чиноят, хирсу тамаъ, ҷаҳлу нодонӣ, мардумозорӣ ва монанди инҳоро маҳкум мекунад.

5. **«Унвону-л-баён ва бустону-л-азҳон».** Роҷеъ ба ахлоқ дастури таълимӣ буда, он аз муқаддима ва ҳафт услуб, инчунин аз хотима, шаш равзаи ҷудогонаву ҳулоса иборат аст. Соли таълифи китоб маълум нест. «Унвону-л-баён» аввалин маротиба дар Миср соли 1275х.қ./1859м. чопи сангиро дидааст. Минбаъд ин китоб солҳои 1282х.қ./1865м., 1287х.қ./1870м., дар Костилия нашр шудааст. Дар матбааи «Шараф»-и Миср солҳои 1291х.қ./1874м. 1300х.қ./1883м. 1305х.қ./1888м. 1317х.қ./1899м. ва дар матбааи «Азҳария»-и Миср соли 1300х.қ./1883м. чоп шудааст.

6. **«Назҳату-л-абсор фй рақоиқу-л-ашъор».**

7. **«Назм би ҳуру-ш-шеър ва аҷзоиҳо».** Ин ду асарро дар фанни шеър, яъне, арӯз ва қофия, инчунин балоғату фасоҳати суҳанварӣ таълиф кардааст. Дар ин асарҳо ақидаҳои арӯздонони араб Халил ибни Аҳмад, Абуисҳоқи Заҷҷоч, Абуумари Ҷарамӣ, Абулаббоси Мубаррад, Соҳиб ибни Аббод, Абулқосими Замахшарӣ ва аз форсҳо Насриддини Тусӣ («Меъёру-л-ашъор») ва дигарон тақвият дода шудааст.

8. **«Ал-иттиҳофу би ҳубби-л-ашроф».** Асари мазкурро Абдуллоҳи Шабровӣ дар мадҳи шахсони таърихӣ ба мисли Имом Чаъфари Содик, Имом Боқир, Имом Ҳусайн ва ғайра навиштааст. Рисола ақидаҳои пандуахлоқии онҳоро дар бар гирифта, моҳияти таърихӣ дорад. Ин асар аз 575 саҳифа иборат буда, дар шакли наср таълиф шудааст, аммо соли таълифи он сабт нагардидааст. Муҳаққиқ Сомии Ғурайрӣ соли таълифи асари мазкурро соли 1071х.к., ки мутобиқ ба 1771 мелодӣ аст, тахмин мекунад [2].

9. **«Ҳамлу заҷл».**

10. **«Шарҳу-р-рисолату-л-азудияту фи-л-вазъ».**

11. **«Манзумату-ш-Шабровия фӣ қавоиди фанни-л-арабия»** Асари мазкур дар мавриди грамматикаи забони арабӣ, яъне қоидаву қонуниятҳои он ва дар бораи усули таълими он маълумот медиҳад.

Мувофиқи мундариҷа ва мазмун асарҳои Абдуллоҳи Шабровиро ба се бахш тақсим кардан мумкин аст:

1. Адабӣ.
2. Таърихӣ.
3. Фалсафӣ-ахлоқӣ.

Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз мутафаккиронест, ки дар осори ахлоқиаш ба ҷавонмардӣ ва падидаҳои ахлоқии он ҳусни таваҷҷуҳ дорад. Ӯ ҷавонмардиرو дар асоси баёни фирқаҳои ахлоқӣ қарор додааст. Абдуллоҳи Шабровӣ агар дар марҳилаи аввали умри худ ба навиштани асарҳои таърихӣ ва адабӣ машғул шуда бошад, дар охири умраш ба масъалаҳои ахлоқ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ба навиштани осори ахлоқӣ чун «Унвону-л-баён» мароқ зоҳир кардааст.

Фалсафаи ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ бино бар ҳамин хусусияташ, ҳам ба ислоҳу тақмили ахлоқи ҷомеаи давраш ва ҳам дар тақомули назарияи ахлоқии андешамандоне, ки пас аз вай зиндагину эҷод кардаанд, мавқеи хосе дошт. Аз ин рӯ, таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар шакли дастури таълимии ахлоқ, хусусан рисолаи «Унвону-л-баён», дар доираҳои илмӣ ҷаҳони Шарқ пазируфта шуда, дар нақшаи таълимии марказҳои илмӣ ин қаламрав ворид гардидааст.

1.2. Сарчашмаҳои асосии ташаккули ҷаҳонбинии Шабровӣ

Сарчашмаҳои ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ шакли ба худ хосро ифода намуда, нисбати масъалаҳои ахлоқ ва муҳити атроф, умуман нисбати сохти ҷомеаи инсонӣ нуқтаи назар ва дар ин радиф чӣ гуна ақида доштани ӯро ифода мекунанд. Ин мутафаккир доир ба ҷамъият ва падидаҳои он тасаввурот ва нуқтаи назари хоси худро дорад. Ӯ роҷеъ ба масоили фалсафӣ, махсусан ба ҳодисаҳои табиату ҷамъият, фикри солим ва илмӣ худро баён мекунад, ки ин дараҷаи маърифатнокии ӯро нишон медиҳад. Биноан, дар доираи ҷаҳонбинии ӯ дараҷаи фаҳмиш ва маърифатнокӣ, ки дар худ низоми донишҳо, ақоид, эътиқод ва идеалҳои ӯро фаро гирифтаанд, нисбати рушди ҷомеа ва мавқеи ахлоқ дар ҷомеа ва дар самтҳои гуногуни ҳаёти инсонӣ дарк мешавад.

Ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ раванди кутоҳмуддат набуд, дар давоми тамоми ҳаёти ӯ сурат гирифтааст. Ин равиш бо дигаргуниҳои мунтазам рушдкунандаи умумии ӯ вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, кулли системаи тасаввурот, маърифат ва ғояҳои муҳити олам дар марҳилаҳои гуногуни омӯзиши вай яксон нест. Ҷаҳонбинӣ барои Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун тасаввурот, дарки маърифат ва ғояҳои зайли ҷаҳонбинӣ ташаккул меёбад:

а) тасаввуроти ибтидоии ӯ дар бораи дигаргуниҳои ҷомеа, ҳаёт ва зиндагӣ;

б) дарк кардани одитарин алоқамандӣ ва вобастагии ҳодисаҳо дар раванди пешрафт;

в) тасаввурот нисбати ғайримоддӣ будани муҳити атроф ва дар пешрафти доимӣ набудани он;

г) дарк кардани табиати муҳолифатҳои таърихӣ иҷтимоӣ (миёни табақоти иҷтимоии одамон, яъне фақирону сарватмандон);

ғ) тасаввурот нисбати ҳаёт, фаъолиятҳои меҳнатӣ одамон ва бевосита нисбати давлатдорӣ;

д) дарки нақши ҳалқунанда бозидани илми ахлоқ дар ҳаёти иҷтимоии одамон.

Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккир омӯзиши ҳамаи илмҳои роиҷ ба замонаш саҳми арзанда гузоштаанд. Ҷаҳонбинии мутафаккир фарогири марому мазмуни бузурги амалиёт буда, ба рафтору кирдор, мақсаду манфиат ва меҳнату фаъолияти илмӣ-эҷодии ӯ таъсир расондааст. Ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ бо пурмазмунӣ ва амиқияти худ аз дигар ҷаҳонбинии мутафаккирони замонаш ба кулӣ тафовут дорад, зеро он ба фалсафаи ҷунонӣ ва диалектикаи илмӣ ва донишҳои марбут ба ҷомеа таъя намуда, дар бораи ҷомеа, илми ахлоқ ва тафаккури ахлоқӣ қазоват медиҳад. Омӯзиши осори мутафаккирони то замонаш, ба Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун сарчашмаҳои бозғитимоди илмӣ-фалсафӣ имкон додааст, то ба масъалаҳои марбут ба зиндагии одамон ва ба ҳодисаҳои ҷомеа аз нигоҳи илм, ҳикмат ва адолат ҳолисона баҳо диҳад. Таҳқиқоту мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ғояҳои ҷаҳонбинии мутафаккир хеле барвақт, ҳанӯз ҳангоми хурдсолӣ дар зодгоҳаш Шабров ба вучуд омадаанд, вале он фаҳмишҳо нисбати олами атроф ва ҷомеа хеле маҳдуд, бенизом буда, хусусияти парокандагӣ доштанд. Вақте Абдуллоҳи Шабровӣ ба ҷомеаи Азҳар роҳ меёбад, муҳити маънавии он ҷо ба ӯ хеле таъсири бузург мерасонад. Омӯзиши осори мутафаккирони Юнон ва хусусан Форс, инчунин ҳалқаи дарси донишмандони замонаш ва мулоқот бо файласуфони ҳавзаҳои илмии Шарқ ба ӯ имкон фароҳам оварданд, ки минбаъд ба олами атроф ва ҷомеаи башарӣ аз дидгоҳи нави фалсафӣ назар намояд.

Ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ омили ниҳоят муҳими ба вучудоварандаю муайянкунандаи ақидаҳои ахлоқӣ ва муносибати ӯ бо одамон, муқаддасоти миллӣ ва дигар падидаҳои ҳаёт низ мебошад. Ҳамин тариқ, ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровиро маҷмуи ҳама гуна бинишу нигариш ба ҷомеаи башарӣ, назария ва дидҳои нави фалсафӣ, ахлоқӣ ва илмӣ ифода мекунад. Ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ дар се зинаи бо ҳам алоқаманду пайванди назариву амалии шинохти маънавии робитаҳои ҷомеа ва инсон ташаккул ёфта, амал мекунад, ки он зинаҳои: 1) маърифат ё шинохт

(худшиносӣ), 2) арзёбӣ, 3) натиҷагирӣ мебошанд. Бисёр хусусиятҳои ҷамъиятиву таърихӣ ва таркибии ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ маҳз дар ҳамин зинаҳои шинохти ҷомеа ва раванди маърифати маънавии он ошкор мегарданд.

Бояд зикр кард, ки Абдуллоҳи Шабровӣ таҳсили ибтидоиро дар зодгоҳаш Шабров, дар назди устодони мумтоз гирифтааст ва аввалин заминаҳои ҷаҳонбинӣ дар муҳити зодгоҳаш дар тафаккури ӯ ташаккул ёфтаанд. Тавре дар зербоби 1.1 оварда шуд, Абдуллоҳи Шабровӣ аз устодоне илм омӯхтааст, ки онҳо ба пуррагӣ аз илмҳои замонашон бархурдор буданд ва дар баробари мусаллат будан ба улуми шариатӣ, инчунин онҳо як қатор илмҳои дунявиро ба мисли табиӣёт, фалсафа, нучум, риёзиёт, ҳандаса ва ғайраро хуб медонистанд ва ба бисёр масъалаҳо бо таъкия ба далоили ақлӣ баҳо медоданд. Метавон дар ин самт яке аз олимони машҳури замони Абдуллоҳи Шабровӣ Шайх Ҳасани Бадриро ёдовар шуд, ки дар ташаккули ҷаҳонбинии ин мутафаккир нақши бағоят муҳим бозидааст. Абдуллоҳи Шабровӣ аз ин олими ҷирадаст илмҳои фалсафа, калом, мантик, фикҳ (фаъолияти зеҳнии мусулмонон ҳамеша бо самти қонун ё фикҳ равона буд. Консепсияи шариати ислом аз бисёр ҷиҳатҳо аз дигар консепсияҳо фарқ мекунад. Консепсияи таҳияшудаи возеҳи фикҳ тобишҳои инсондӯстӣ дошт, ки ақлро маҳаки ҳақиқат қарор медоданд), усул, риёзиёт, табиӣёт ва монанди инҳоро ба пуррагӣ фаро гирифтааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ баъдан ба Ҷомеаи Азҳари Қоҳира, ки маъруфтарин ҳавзаи илмии Шарқи Миёна буд ва аз тамоми гӯшаву канори олам ба ин муҳит навгонҳои илм тавассути олимону донишмандон мерасид, роҳ меёбад. Мебояд ёдовар шуд, ки Миср дар баробари дигар мамлакатҳои Шарқи қадим, ягона кишварест, ки дар он ақидаҳои фалсафӣ хеле барвақт ба вучуд омадаанд. Дар ин радиф омезиши фалсафаи юнонӣ ва мисриро пурра мушоҳида мекунем, ки таърихи дуру дарози пеш аз милодро дар бар мегирад. Абдуллоҳи Шабровӣ дар Ҷомеаи Азҳар аз устодон ва машоихи маъруфи замонаш, ба монанди Шайх Шаҳобиддин Аҳмад ибни Муҳаммади Маккӣ, Шайх Халил ибни Иброҳими Лиқонӣ, Шайх Муҳаммад ибни Абдурразоқи Зарқонӣ, Шайх Аҳмади Нафровӣ,

Шайх ибни Солими Басрӣ, Шайх Солеҳ ибни Ҳасани Баҳовӣ ва Шайх Шамсиддини Шаранбалонӣ илмҳои роиҷи замонашро, ба мисли сарф, наҳв, калом, илоҳиёт, ҳадис, фикҳ, адаб, таърих, мантиқ, ҳикмат ва монанди инҳо батафсил ва ба пуррагӣ фаро гирифтааст. Ҳузури ин мутафаккири забардаст дар ҳалқаи дарсии чунин донишмандон боиси он шуд, ки ба илму маърифат ба назари куллан хос нигарад. Донишмандони мазкур шахсиятҳои буданд, ки аз фалсафаи Руми Юнон ва Бобулистону Форсу Ҳинди Қадим ба пуррагӣ огоҳӣ дошт ва ҳар нафаре дар алоҳидагӣ соҳибмақтаб буд, шогирдони худро дар руҳияи озодаи ба камол мерасониданд. Мулоқоти машоихи зикргардида дар ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ нақши бағоят муҳим бозиданд, ки дар оянда ин мутафаккир ҳамчун донишманди мутабаххир дар муҳити Ҷомеаи Азҳар ба камол расид [2, с. 10].

Фалсафаи мисрӣ қисми таркибии фалсафаи Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна, Осиёи Марказӣ, Эрон ва Афғонистон ба ҳисоб меравад. Дар давраи хилофати Уммавиён, махсусан Аббосиён китобҳои зиёде аз суриёниву юнонӣ ба арабӣ тарҷума шуданд. Ибни Маймун «Дору-л-ҳикмат»-и Маъмунро, ки маркази илмии осори Афлотуну Арасту, Сукроту Қолинус, Уқлидусу Батлимуш шинохта шуда буд ва аз Юнону Рум дастрас гардида буданд, ба арабӣ тарҷума кард. Дар қатори осори тарҷумашуда 8 китоби Афлотун, 19 китоби Букрот, 38 китоби Қолинус ва дигар асарҳои илмию фалсафӣ ва адабӣ низ буданд. Дар байни онҳо китобҳои зиёде ба мавзӯи панду андарз ва ҳикмату ирфони куҳан бахшида шудаанд. Ба ҳамин васила, афқору осори Сукроту Афлотуну Арасту, ки дар Мисру Искандария паҳн шуда буданд, ҷанбаи ирфонӣ пайдо карда, дар байни хосу оми хилофат интишор ёфтанд. Рушди пуравчи фалсафа ба давраи ислом рост меояд. Дар ин давра олимону файласуфони боистеъдод ба омӯхтан ва таҳқиқи масъалаҳои тиб, риёзиёт, фалсафа машғул шуданд.

Дарвоқеъ, «Дору-л-ҳикмат»-и Бағдод дар пешрафти улуми фалсафӣ хизматҳои бағоят бузургро анҷом додааст. Роҳбарии ин маркази илмиро Ҳунайн ибни Исҳоқ ба уҳда дошт. Ду шогирди ӯ-писараш Исҳоқ ва хоҳарзодааш Ҳабиш ибну-л-Ҳасан дар тарҷумаҳои юнонӣ ва суриёнӣ саҳм

гузоштаанд. Нафарони дигар ҳам дар тарҷума ва нашри осори илмии Юнон, ба монанди Абу Башир, Яъқуб ибни Исҳоқ ва Абуҷаъфару-л-Хозон (бештар бо ибни Рух машҳур аст) сахми бузурге гузоштанд [5, с. 45].

Баъд аз шаҳри Бағдод дар қарни XII мелодӣ Қуртуба [181] маркази бузурги таълимоти арабӣ буд ва таълимоти арабӣ, ки пеш аз қарни VIII мелодӣ шуруъ шуда буд, дар ин радиф осори юнонӣ, аз ҷумла осори Арасту аз нав ба арабӣ тарҷума шуд, ки чунин тарҷумаҳои ҷадид боз ҳам дар пешрафти улуми фалсафӣ-ахлоқӣ дастоварди гаронарзише ба ҳисоб мераванд [5, с. 41].

Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун мутафаккири тамоюли фалсафадоста, бешубҳа асарҳои Арастуру пурра мутолиа кардааст, ки бевосита ба ихтиёри ҳуди ӯ будааст. Муҳаққиқони осори ӯ, ба монанди Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф ва Сомии Ғурайрӣ як навъ худсариро дар интиҳоби сарчашмаҳо ёдрас шудаанд, ки ин равиш аз майлу рағбат ва манфиатҳои шахсии ӯ бармеояд. Ин ҳолат ба ташаккули ақлу хиради Абдуллоҳи Шабровӣ таъсири калон расонидааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун олими ахлоқгаро суфта гардидани категорияҳои ахлоқиро афзал шуморида, мазмунӣ онҳоро дар қолаби нави маънавӣ ба ҷомеаи башарӣ пешниҳод кардааст. Ҷойи тааҷҷуб нест, ки осори мутафаккирони Юнони Қадим, махсусан «Ахлоқи Никомах»-и Арастуру борҳо мутолиа намудааст, ки он шарҳҳо аз ҷониби донишмандони барҷаста сурат гирифта буд. Беҳтарин шарҳи «Ахлоқи Никомах»-и Арасту ба қалами Абунаср Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Тарҳони Форобӣ, ки бо унвони «муаллими сонӣ» машҳур аст, тааллуқ дорад [5, с. 39]. Тавре маълум аст, чи дар гузашта ва чи дар асри ҷадид ҳама аз дониши Арасту сарчашма мегиранд ва ҳама ӯро роҳнамои фикр медонанд. Ҳар маданияте, ки ливои маҷди худро боло намудааст, ҳамоно бар асоси фикри он донишманд будааст [5, с. 47]. Хидмате, ки Арасту ба дунёи илм намудааст, ҳиссаи бештари он дар муҳити илму-л-ҳаёт маъзул шудааст [5, с. 52].

Ногуфта намонад, ки ибни Рушди Андалусӣ ва Яъқуби Кандӣ ҳам аз ҷумлаи файласуфони дараҷаи авваланд, ки эшон низ бар кутуби Арасту

иштиғол намудаанд, вале Ҳусайн бинни Исҳоқ, Собит ибни Қурра, Абузайди Балхӣ, Яҳё ибни Адӣ, донишмандони Басра, Қурҷонӣ ва шогирдони ин мардум баъд аз панҷ нафар мазкуранд, яъне ба дараҷаи дувуманд [5, с. 48].

Ибни Рушд дар Андалус (Испания) бо иддае аз пайравон ва ҳамкорони худ фалсафаи Арастуро тарҷумаву ташареҳ намудаанд ва дар наشري он ҳам хизматҳои шоиста кардаанд, ки дар танвири Аврупо хеле муассир будааст. Ашхосе монанди Уқлидӣ, Ибни Халдун, Хизрӣ, Ибни Боча ва Ибни Туфайл дар ин роҳ кӯшишҳои бисёр кардаанд. Ибни Рушд бештар ва холистар арастуӣ буд ва таълифоти зиёд дар ин бора ба ҷо овард, ки ҳовии ҳамаи китобҳои табиӣ ва илоҳии Арасту аст [5, с. 53].

Абдуллоҳи Шабровӣ анъанаҳои атиқаро бо таваҷҷуҳи махсус пайгирӣ намуда, дар пайравӣ ва дар чорҷӯбаи онҳо кӯшиш кардааст, ки навгонихоро дар илми ахлоқ то андозае ба қалам диҳад. Чунон ки аз мутолиаи «Унвону-л-баён» бармеояд, муаллиф кӯшишҳои амалигардонии анъанаи илми ахлоқро мавриди истифода қарор дода, як таҳаввулотӣ бузургро дар мамолики Шарқи мусулмонӣ ба вучуд овард. Таъсири ҳамон таҳаввулот буд, ки рисолаи «Унвону-л-баён» тӯли 300 сол дар ҳавзаҳои илмии Шарқ, хусусан дар Мовароуннаҳру Хуросон миёни донишмандону мутафаккирон дар масъалаи омӯхтани илми ахлоқ дар баробари «Ахлоқи Чалолӣ»-и Чалолиддини Давонӣ, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Ахлоқи Муҳсини»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ маҳбубият дошта бошад. Маҳз ҳамин таҳаввулот ва мурағбатгардонидани оммавӣ дар илми ахлоқ ва таълимоти нисбатан бонуфузи ӯ дар ин ҷода амали ниҳоят муҳиме барои омӯзиши мероси Арасту аз ҷониби донишмандони ҳавзаҳои илмии зикр гардида дар қарнҳои баъдина гардид.

Нисбати идеализми Афлотун далелҳои Арасту дар мавзуи идеяҳо дар байни донишмандони Шарқ хеле назаррас мебошад. Бо вучуди он ки дар таърихи илми фалсафа намунаҳои гуногуни таснифоти илм маълум аст, вале ақидаҳои арастуӣ дар Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна зиёд густариш ёфтааст ва мавқеи худро дар пешрафти илм устувор гардондааст.

Дарки амиқ ва таъсирбахшии осори илмии Юнони Қадим, ба хусус мероси Афлотун ва Арасту, ташаккул ва пешрафти равияҳои фалсафии Шарқи мусулмониро муайян намуданд ва дар рушди афкори фалсафии донишмандон ва мутафаккирони зиёди исломӣ, ба хусус дар ташаккули афкори ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ таъсири амиқ гузоштанд. Дар нимаи аввали асри XI низоми фалсафии Юнони Қадим дастоварди олии тамоми илмҳои фалсафӣ ба шумор мерафт, ки ба воситаи он ташаккули камолоти зеҳнӣ дар мамолики Шарқи мусулмонӣ ба даст омад ва таъсири мусбат ба таърихи фалсафаи форсу тоҷик гузошт.

Тарҷумаҳои махсуси осори фалсафӣ аз юнонӣ ба забони арабӣ хеле маъмул гардида буданд. Ин тарҷумаҳо бештар аз тарафи суриёниҳо ва насронӣён анҷом меёфтанд. Маҳз забони суриёнӣ пули пайвандгаре буд, ки барои ҳифзи дастовардҳои илмии юнонӣ заминаҳо фароҳам овард. Баъдан ин забон ба марҳилаи шукуфоии нави эҷодӣ дар заминаҳои арабӣ ва форсӣ рафта расид.

Назарияҳои ҷадид ва шаклҳои нави ҷаҳонбинӣ ба марҳилаҳои тулонӣ ба ҳаёти зеҳнии мутафаккирони асримиёнагӣ ворид шуданд. Мероси илмии файласуфони юнонӣ мавриди омӯзишу диққати онҳо қарор гирифтанд. Фалсафаи Юнони Қадим бо рағбати ҳосе аз тарафи файласуфони Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна пазируфта шуд ва ба ин васила соҳаҳои гуногуни илмро аз он ғанӣ гардониданд. Масалан, дар асри X ва XI таълифи осори илмӣ дар тамоми самтҳо, ба монанди фалсафа, математика, ахлоқ, тиб, ҳандаса, нучум, табиёт, риёзиёт ва ғайра бо як неруи ҳастанашавандаю нотақроре идома ёфтанд ва дар тамоми бахшҳои мухталифи улуми мазкур теъдоди зиёди асарҳои гаронарзиши илмӣ таълиф гардиданд, ки то ҳол ҷаҳон назирашро ёд надорад.

Тасаввуроти фалсафии мутафаккирони араб нисбати ҳикмати юнонӣ ҳамчун як «ҷараён» ба онҳо монеа эҷод намекард. Умуман файласуфони араб ва форсу тоҷик фалсафаи Юнонро ҳамчун як илми ҷудогона пазируфтанд ва ба воситаи он ниёзҳои илмиашонро бароварда мегардониданд. Арасту баъд аз Афлотун ба мо нишон дод, ки фалсафа роҳнамои пинҳонӣ аст, ки ақлро ба

тамоми фунун роҳбарӣ мекунад. Қавоидеро, ки Арасту вазъ намуд, то имрӯз назди мо беҳтарин қавоиде аст, ки ҳама муаллифин вазъ карданд [5, с. 58].

Дар ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари фалсафаи юнонӣ, фалсафаи Форс ва Ҳинд ҳам бағоят муассир мебошад, зеро ӯ дар «Унвону-л-баён» бисёр ҳикматҳои гаронарзишро аз забони Анушервони Одил, Бузургмехр ва дигар ҳакимони Форс нақл мекунад. Далелҳои дар «Унвону-л-баён» овардашуда гувоҳи онанд, ки ин мутафаккир тавассути тарҷумаҳои арабӣ аз ақидаҳои фалсафии пешазисломии тоҷику форс ҳам ба пуррагӣ бархурдор будааст. Масалан, баъзе ҳикояҳои тамсилии рисолаи «Унвону-л-баён» ба ҳикояҳои тамсилии «Калила ва Димна» аз ҷиҳати мазмун ва шакл, инчунин ҳатти сюжет хеле зиёд шабоҳат доранд. «Дар китоб ҳамчун анъанаи китобҳои ахлоқии Ҳинд иштирокунандагон аксар ҳайвонот ва ҷонваронанд. Аммо дар ин ҷо ҳар як ҷонвар ҳислату сифати инсонӣ дорад, ки ба воситаи он намояндагони гурӯҳҳои ҷудогонаи ҷамъияти инсонӣ тасвир карда шудаанд. Онҳо на танҳо монанди одамон амал меkunанд, балки оид ба масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ахлоқӣ муҳокимаҳои муфассал меронанд. Дар ин муҳокимаҳои онҳо нуқтаи назари намояндагони гуногуни ҳар як гурӯҳи ҷамъияти инсонӣ инъикос гардидааст. Инчунин дар китоб бар ҳилофи ахлоқи бад ва зишт ахлоқи неку писандидаи инсонӣ дар ҳама ҷо ғалаба мекунад» [169, с. 17].

«Калила ва Димна»-ро дар асри VIII аз паҳлавӣ ба арабӣ Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ (721-757) тарҷума кардааст, ки ин асари ифодакунандаи сифатҳои неки ахлоқи инсонӣ минбаъд ба тамоми мамлики араб, аз ҷумла ба ҳавзаҳои илмии Миср паҳн гардида, ба хубӣ пазируфта шудааст. Аз сабабе, ки ҳикояҳои тамсилии рисолаи «Унвону-л-баён» ба ҳикояҳои тамсилии «Калила ва Димна» аз ҷиҳати мазмун ва шакл, инчунин ҳатти сюжет хеле зиёд шабоҳат доранд, гумони комил меравад, ки дар ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ тарҷумаи арабии «Калила ва Димна» таъсири бузург дошта бошад. Зикр кардан бамаврид аст, ки «Калила ва Димна» дар ташаккули ҷаҳонбинии ахлоқии бисёр халқиятҳо, ҷи олами Шарқ ва ҷи Ғарб таъсири мусбат расонидааст. Асари мазкур тақрибан соли 1081 ба забони юнонӣ ва соли 1250 ба забони ибрӣ, яъне

яхудӣ, соли 1958 ба забони русӣ, умуман аз асри XIX инҷониб бо зиёда аз 60 забонҳои машҳури ҷаҳон тарҷума шудааст. Дар ин самт таҳқиқотҳои илмӣ анҷом гирифтааст, ки мақсади асосии тарҷумаҳо дар ҷомеаи башарӣ тарғиби ахлоқ ва панду ҳикмат буд [169].

Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари фаъолияти илмӣ-адабӣ, шогирдони зиёдеро, ба монанди Шайх Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Абдуссаломи Маккӣ, Абдуллоҳи Бошо ибни Мустафо, Шайх Аҳмад ибни Исои Аммурии Маккӣ ба камол расонидааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ аз ҷумлаи чунин мутафаккироне мебошад, ки дар илми ахлоқ саҳми бағоят назаррас дорад. Ӯ бештар ба таълимоти Арасту таъки кардааст. Омӯзиши осори Арасту ғояҳои навро дар ҷаҳонбинии ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ ба вуҷуд овардааст. Таъсири осори илмии Арасту дар эҷодиёти Абдуллоҳи Шабровӣ зиёд мушоҳида кардан мумкин аст. Абдуллоҳи Шабровӣ китоби ахлоқи худ «Унвону-л-баён»-ро дар зери таъсири китоби «Ахлоқ»-и Арасту таълиф кардааст. Арасту дар ин китоб категорияҳои ахлоқиро вобаста ба ҷомеаи ғуломдорӣ таҳлил ва баррасӣ менамояд. Абдуллоҳи Шабровӣ бошад, категорияҳои ахлоқро вобаста ба замони худ, яъне, аз нигоҳи ҷомеаи асримиёнагии феодали таҳлил ва баррасӣ кардааст. Мутафаккироне, ки то замони Абдуллоҳи Шабровӣ ба сар бурдаанд, вобаста ба идеологияи замони худ, дар самти илми ахлоқ афкори иҷтимоӣ-ахлоқии худро баён карданд. Хусусияти таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар он аст, ки ӯ арзишҳои ахлоқиро ба ғояҳои тозаӣ худ баён мекунад. Ӯ дар илми фалсафа, ахлоқ ва ҷомеашиносӣ назари тозаӣ худро дорад. Таҳқиқи андешаҳои ахлоқии ин мутафаккир айни замон барои тарбияи насли ояндасозӣ ҷомеа хеле муҳим мебошад. Масъалаҳои ахлоқ, ки дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ инъикос гардидааст, аз ҷиҳати мазмун ва шакл ба таълимоти ахлоқии Арасту, Насриддини Тусӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ шабоҳат дорад.

Ақидаҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ, ки шартҳои таърихӣ замонаш муайян кардааст, яклухт ва безиддият тасаввур кардан

душвор аст, зеро ӯ дар замони пур аз ихтилоф зиндагӣ кардааст, ки ба ҷаҳонбинӣ ва ақидаи иҷтимоии Абдуллоҳи Шабровӣ таъсири амиқ гузоштааст.

Сарчашмаҳои ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ дар асосии таълимоти фалсафии мутафаккирони бузург ба вучуд омадааст, зеро «Меҳнат ва ғаёлияти ин донишмандон барои шинос шудани аврупоӣҳо бо комёбиҳои мардуми Шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣ донишмандони Осиёи Миёна, аз қабилҳои Абунасири Форобӣ, Абурайҳони Берунӣ, Ибни Сино ва дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пурарзише гузоштаанд. Таълифоти онҳо ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нӯҷум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури муътабарро адо мекарданд» [45, с. 331].

Бинобар он ки сарчашмаи ғоявии ташаккули ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Шабровӣ осори Арасту, Форобӣ, ибни Сино ва дигарон мебошанд, зарур доништа мешавад, ки мухтасар аз шахсияти онҳо ёдоварӣ шавад.

Арасту (384-322 п.а.м.), мутафаккир ва файласуфи бузурги Юнони Қадим, шогирди Афлотун буда, дар Академияи ӯ дар Афина тарбия гирифта аст, аммо дар ибтидо назарияи идеалистии «Идея»-ҳои устоди худро саҳт танқид мекард. Ба қавли Арасту Афлотун моҳиятро аз ҳодиса ҷудо мекард, мафҳумҳои умумиро ба алоҳида табдил доданӣ буд. Вай олами фавқуттабии махсуси идеалии худро аз олами реалию ҳиссӣ ҷудо мекард. Ба ақидаи Афлотун, «Идея» образи ашё буда, аз чизҳо ҷудо вучуд дорад. «Идея» гӯё сояи олами ҳақиқӣ мебошад. Вай мактаби махсуси худ-Лицейро ташкил карда буд.

Арасту исбот кардан мехост, ки танҳо эътирофи моҳиятҳои бетағйиру фавқуттабӣ ҳеҷ гоҳ сабаби пайдоиш ва тағйирёбии ашёи ҳиссӣ шуда наметавонанд. Ба ақидаи Арасту, «Идея» (ба қавли вай шакл) ва ашё гӯё ҷудонашавандаанд, ҳарчанд ин хато буд, дар байни материализм ва идеализм калавидани онро нишон медиҳад ва дар ниҳоят ӯро ба идеализм меорад. Дар асоси назарияи Арасту ҳар шайъ аз ду мабдаъ иборат аст: материя ва шакл. Материя фақат имконияти мавҷудияти чизу ашё мебошад. Барои ба воқеият мубаддал шудани ин имконият, ба қавли Арасту, як шакли махсус лозим аст, ки

материяро ба ҳолати муайян мубаддал карда, шаклро материалӣ намояд, яъне ин «шакли шаклҳо»-Худо мебошад. Ба ақидаи Арасту, Худо ягона агрегати ҳаракатдиҳандаи олами абадӣ мебошад. Арасту дар ҳамон вақт назарияи геосентрикии коинотро низ пешниҳод карда буд. Вай чунин мешумурд, ки коинот дар шакли доира вучуд дошта, марказаш Замин аст ва ҳамаи сайёраҳо дар атрофи замин ҷарх мезананд. Ин назарияи ӯ то замони назарияи гелиосентрикии Н.Коперник, Ҷ.Бруно асоси илмҳои табиатшиносӣ буд, ки астрономҳо ба вай така мекарданд.

Дар назарияи дониш Арасту ба материализм наздик шуда буд. Вай мегуфт, ки дониш аз ҳиссиёт пайдо мешавад.

Арасту асосгузори мантиқи шаклӣ буд. Вай дар мантиқаш кӯшиш кардааст, ки шаклҳои тафаккур ва ҳастиро аз ҳамдигар ҷудо накунад, онҳоро якҷоя таҳқиқ намуда, мафҳумҳои мантиқиро бо реалияти объективӣ якҷоя муайян намояд. Аммо мантиқи Арасту мазмунан маҳдуд ва характери метафизикӣ дошт. Вай чор қонуни асосии мантиқи шаклӣ-қонуни айният, қонуни зиддият, қонуни истисноии салоса, қонуни асосии кофиро кашф намуда, зиёда аз 10 мафҳуми мантиқию фалсафиро асоснок ва муайян кардааст.

Асарҳои асосии Арасту аз инҳо иборатанд: «Метафизика», «Физика», «Дар бораи ҷон», «Этика» (илми ахлоқ), «Сиёсат», «Мафҳумҳо» («категорияҳо»), «Аналитикаи 1», «Аналитикаи 2» ва ғайра [118, с. 48].

Абубакр Закариёи Розӣ. Абубакр Муҳаммад ибни Закариё ибни Яҳё Розӣ соли 865 дар шаҳри Рай таваллуд ёфтааст. Закариёи Розӣ ба мутолиаи луғатшиносӣ, фалсафа, риёзиёт ва дар як давраи муайян ба кимёгарӣ машғул шудааст. Ӯ солҳои зиёд дар бемористони Бағдод хизмат карда, таҳаллуסי «табиби мористонӣ»-ро ба худ гирифтааст. Закариёи Розӣ ба зодгоҳаш баргашта, дар соли 925 вафот кард. Назар ба маълумоти сарчашмаҳо осори фалсафиро тиббии Закариёи Розӣ аз 270 асар иборат будааст.

Закариёи Розӣ доир ба илми тиб ду асар таълиф намудааст. Ин ду асарро Закариёи Розӣ дар замоне, ки бо ҳокими Хуросон ал-Мансур робитаи дӯстӣ дошт, ба ӯ ҳадя карда буд. Аз ин рӯ, китобашро «Китоб ат-тиб ал-Мансурӣ» ё

«Ал-китоб ал-Мансурӣ» номгузорӣ кардааст. Асари дигараш «Шифои яксоата» унвон дорад. Асари дигаре, ки хеле маъруфият дорад, бо номи «Китоб барои инсон, ки ба табиб дастрасии наздик надорад» машҳур аст. Ин асар дар таърихи гузашта аввалин фарҳанги тиббӣ махсуб мешавад. Закариёи Розӣ бо асари «Шарҳи илмии бемории обила ва сурҳак» шухрати ҷаҳонӣ ёфтааст. Ин асар аз бист фасл иборат буда, ҳар як фасли он ба як рукни асосӣ ва машҳури хулқу рафтор дар зиндагӣ бахшида шудааст. Муаллиф фаслҳои асарро бо номҳои зерин иншо кардааст: 1. Фазилати ақл ва ситоиши он. 2. Фишор овардан ба ҳавозу ҳавас ва шикаст додани он. 3. Шиносонидани ашхос бо айбҳо. 4. Ҳолати такаббур ва худписандӣ, ҳасадбарӣ, худдорӣ аз ғазаб, худдорӣ аз дурӯғ. 5. Мумсикӣ, ғам ва одатҳои зарарнокро бар ҳам задан, наҷотёбӣ аз ғам, пурхӯрӣ, майпарастӣ, чимоъ, ҳавасмандии бозӣ ва тариқат. 6. Иқтисобу дарёфт ва масраф кардан. 7. Талаби мартабат ва ҷоҳу манзалати дунявӣ, рафтори бофазилат, бими марг. Асари «Сирати фалсафӣ» ҳам ба ин мавзӯҳо бахшида шуда, баъзан дар он ҳаёту эътиқоди ҳақиқии Суқрот баён ёфтааст.

Ақидаҳои фалсафии Закариёи Розӣ олами афкори фалсафиро ба ҷунбиш овардааст, ки беш аз дувоздаҳ нафар файласуфони машҳур дар масоили гуногун бо ӯ баҳсу мунозара намуда, эътироз кардаанду радномаҳо навиштаанд. Аз ҷумлаи инҳо Абунасири Форобӣ, ки бар нақзи Закариёи Розӣ асаре бо номи «Китоб фи-р-радди Алӣ ар-Рози ул-илҳӣ» навиштааст. Абуалӣ Муҳаммад ибни Ҳасан ул-Ҳайсам ул-Басрӣ асаре бо номи «Нақзи Алӣ Абубакру-р-Рози ал-мутатаббӣ роия фи-л-илоҳиёти ва-н-нубувват», Абумуҳаммад Алӣ ибни Аҳмад ибни Саид ибни Зоҳирии Андалусӣ асари «Ал-фасл фи-л-милал»-ро навиштаанд. Абулҳасан, инчунин Алӣ ибни Ризвон ул-табиб ал-Мисрӣ, Носири Хусрав, Шаҳиди Балхӣ ва Фаҳриддини Розӣ дар майдони баҳси фалсафӣ дохил шуда, дар масъалаҳои пайдоиши олам, макон, замон, ҳаракат ва ғайра нуқтаи назар доштанишонро изҳор кардаанд. Дар фалсафа Закариёи Розӣ ақоиди машшоиро ривож додааст. Ҷунони аз «Сирати фалсафи»-и ӯ маълум мегардад, усули фалсафии Закариёи Розӣ аз исботи қадимияту абадияти панҷ ҷавҳар-модда, замон, макон, офаридгор ва нафс иборат аст.

Закариёи Розӣ масъалаҳои арбияи ақлию ахлоқӣ, роҳу воситаҳои таъмини хайрияти умум ва саодати одамӣ, адлу инсоф, мақсаду мароми ҳаёти инсонро низ мавриди таҳқиқи муфасссал қарор додааст [85, с. 34].

Абу Наср Муҳаммад ибни Муҳаммади Форобӣ. Абу Насри Форобӣ тақрибан солҳои 873-874 дар деҳаи Фороби Мовароуннаҳр таваллуд шудааст. Маълумоти ибтидоиро дар Фороб гирифта, баъд барои таҳсили улуми замонаш ба Бағдод сафар кардааст. Дар Бағдод Абу Насри Форобӣ ба омӯзиши забони юнонӣ пардохтааст. Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳо вай беш аз 70 забонро медонист. Аммо дар маркази диққати ӯ фалсафаи Арасту буд. Мутафаккир китобҳои аслии осори Арасту чиддан таҳлил кардааст.

Ҳаёти илмӣ Абу Насри Форобӣ дар Димишқ хеле пурмаҳсул буд. Дар ин ҷо ӯ асари машҳури худ «Мадина-и-фозила»-ро менависад. Абу Насри Форобӣ соли 951 дар Димишқ вафот кард ва ӯро дар қабристони «Боб ас-сағир» дафн карданд.

Мероси илмӣ ва фалсафии Абу Насри Форобӣ хеле зиёд аст. Мувофиқи ақидаи Байҳақӣ ва дигар муҳаққиқони асри миёна шумораи асарҳои ӯ зиёда аз 80 то ба 130 адад мерасад. Мувофиқи мундариҷа ва мазмун асарҳои Форобиро ба ду қисм тақсим кардан мумкин аст:

1. Асарҳое, ки маҳз ба таблиғу тарвиҷи мероси илмӣ-фалсафии табиатшиносон ва файласуфони Юнони Қадим бахшида шудаанд.
2. Асарҳое, ки дар онҳо аз ҷониби мутафаккир мустақилона масъалаҳои гуногуни фалсафӣ ва ҷамъиятӣ-фалсафии асрҳои миёна таҳқиқ шудаанд.

Дар низоми фалсафии Абу Насри Форобӣ қариб ҳамаи масъалаҳои фалсафии асри миёна мавриди муҳокима ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Ақида ва назариёти Абу Насри Форобӣ дар бораи хилқати олам ва кайфияти судури мавҷудот аз мабдаи аввал, яъне, сонҳои ҷаҳони мубтанеъ ва мустанад бар асли қадим ва азалияти холиқ ва ҳодиси махлуқот ва мавҷудот мебошад. Эътиқоди мутафаккир роҷеъ ба муаммои вучуд аз ҳукамои Юнон, бахусус аз Арасту аст, зеро файласуфи юнонӣ муътақид аст, ки олам ва холиқи он ҳарду қадим ва азалӣ ҳастанд.

Абу Насри Форобӣ назарияи худро дар асоси хилқати ибдоъи олам қарор дода, судури мавҷудотро аз роҳи файз тавҷеҳ мекунад. Ба ақидаи мутафаккир ибдоъ иборат аст аз судури мавҷудот ва иллатнома (сабабият). Ба ин тариқ, ки хайри мутлақ ё воҷиб ал-вучуд дар кулли ашё ва мавҷудот муқим аст ва ин тақдими ӯ аз мақулаи тақдими иллат аст, яъне фосолаи замони байни олам ва иллатнома он нест.

Абу Насри Форобӣ назарияи ташкили оламо ба тариқи Арасту пазируфтааст. Ниҳоят файласуфони машшоӣ дар адади қурот қураи Батлимура (Птоломей) низ манзур доштанд. Ба ақидаи Арасту ва Абу Насри Форобӣ ин қурот ҳамеша бо як ҳаракати даврӣ ва қадимӣ ба даври замин мечарханд ва чун ҳаракати онҳо қадимӣ аст, бинобар ин иллати ҳаракати онҳоро наметавон бадон фарзи вучуд як муҳарриқи соқин ва қадим тавҷеҳ қард [85, с. 45].

Ибни Сино. Абуалӣ Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино соли 980 дар деҳаи Афшана (ҳоло Лақлақа) дар оилаи хизматчиӣ идораи давлатӣ ба дунё омадааст. Падари Ибни Сино аз Балх буда, дар замони ҳукмронии Нӯҳи II Ибни Мансури Сомонӣ (976-997) ба Бухоро омадааст. Падари Ибни Сино шахси фозиле буд, ба тарбияи фарзанди худ эътибори ҷиддӣ меод. Ибни Сино илми ҳисоб ва ҳандасаро аз Маҳмуди Массоҳ ва илми фалсафаро аз Абуабдуллоҳи Нотилӣ меомӯзад. Аслан ӯ ба илмҳои фалсафа ва тиб шавқе зиёд дошт. Ӯ дар 16-солагӣ аллакай ҳамчун табиби машҳур ном баровард. Бо муолиҷаи бемориҳои амираи Сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур аз китобхонаи машҳури шоҳӣ «Авонис-ул-улум» истифода қардааст, яъне нодиртарин китобхонаро, ки дар он китобхона маҳфуз буданд, он ҷо мутолиа қардааст. Мутолиаи китобҳои гаронарзиш дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва пешрафти илми Ибни Сино хеле мусоидат қард. Вай бо роҳи мутолиа тамоми улуми роиҷ ба замонаашро то синни 18-солагӣ қомилан аз худ қардааст. Дар баробари ин, Ибни Сино фалсафаи Юнони Қадим, алаҳхусус осори Арасту мавриди омӯзиш қарор додааст. Вай китоби оид ба илоҳиёти Арасту то қил бор меҳонад, ба дараҷае ки порчаҳои зиёде аз ин китоб аз ёд шуд, вале фаҳмидани он душвор буд. Аммо тасодуфан дар бозор аз

дасти саҳхофе китоб харидани вай, ки шарҳи Абу Насри Форобӣ ба он китоб будааст, масъаларо ба ӯ равшан менамояд.

Бо аз байн рафтани давлати Сомониён вазъи сиёсӣ тағйир меёбад. Дар Мовароуннаҳр сулолаи Қарахониён ва дар Хуросон сулолаи Ғазнавиён мусаллат шуданд, ин вазъ ба ҳаёти Ибни Сино саҳт таъсир расонид. Ин олими чавон аз таҳдиди Султон Маҳмуд ба шаҳрҳои Гурганҷ (Урганҷ), Абевард, Нисо, Нишопур, Ҷузҷон, Рай, Ҳамадон ва Исфаҳон паноҳ мебарад.

Дар ҳалли як қатор масъалаҳо ба Ибни Сино бародараш Маҳмуд ва шогирдаш Ҷурҷонӣ ёрӣ мерасонданд. Бо вучуди мушкилоти авзои сиёсӣ Ибни Сино тавонист, ки ба навиштани як қатор асарҳояш, ба монанди «Шифо», «Лисону-л-араб», «Донишнома», «Наҷот», «Китоб ал-ишорот» муваффақ шавад. Ба гуфтаи Саид Нафисӣ, яке аз муҳаққиқони Ибни Сино, «тамоми осори аллома ба 274 номгӯй расида, аз он 182 номгӯӣ осораи ба фалсафа бахшида шудааст».

Шайхурраис Абуалӣ Сино дар аввали рамазони соли 128 ҳиҷрии қамарӣ мутобиқ ба 18 июни соли 1037 дар синни 57 солагӣ дар Ҳамадон аз олам ҷашм пӯшидааст.

Осори Ибни Сино дар пешравиҳои илму маданияти ҷаҳонӣ, ҷи дар Шарқ ва ҷи дар Ғарб таъсири бузург гузоштааст. Агар дар Аврупо Ибни Синоро Авитсенна (инсони ҳамадон) ном баранд, дар Шарқ ӯро Шайхурраис, яъне, пешвои донишмандон меҳонанд. Муҳимтарин нуқтаҳои таълимоти Арасту ва Ибни Сино дар боби назарияи маърифат бо ҳам монанданд. Онҳо ҷараёни маърифат, хусусан зинаи ҳисси онро материалистона таъвил карданд [85, с. 53].

Фаҳриддини Розӣ: Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ибн Алӣ Фаҳриддин ар-Розӣ соли 1149 дар шаҳри Рай таваллуд шудааст. Ӯ таълимоти ибтидоиро аз падари худ Зиёуддин Умар омӯхта, сипас улуми фикҳу усулро назди Камоли Симнонӣ давом додааст. Баъди ба шаҳри Мағора рафтаниаш аз устодони худ, асос гузори фалсафаи ишроқиюн Шаҳобуддин Яҳёи Сухравардӣ ва Маҷдуддини Ҷелӣ таълим гирифтааст.

Фаҳриддини Розӣ устои моҳири ҷадал буда, дониши васеъ, тафаккури амиқ доштааст ва ҳангоми сафарҳояш ба Мовароуннаҳр, Бухоро, Самарқанд,

Хучанд, Хоразм, Ғур ва Бомӣён бо уламо ва пайравони мазоҳиби гуногун-исмоилия, қарматия, муътазилия ва ғайра мунозара дошта, таълимоти онҳоро аз мавқеи каломӣ суннӣ танқид мекард. Ин буд, ки муҳолифин ба ҷонаш қасд карданд, ниҳоят ба таомаш заҳр андохтанд ва ӯ соли 1209 ғавтид.

Фаҳриддини Розӣ, бешубҳа, мутафаккири бузург буда, аз илмҳои замонаш, аз ҷумла фалсафа, калом, мантиқ, фикҳ, усул, ризиёт, табиёт, тиб ва ғайра воқиф будааст. Мутафаккир ақидаҳои фалсафии каломӣро дар асарҳои худ «Маҳобису-л-машриқия», «Муҳассалу афкори-л-мутақаддимин ва-л-мутааххирин мина-л-ҳукамо ва-л-мутақаллимин», «Муҳаллас», «Матолибу-л-отия», «Асосу-т-тақдис», «Асрору-т-танзил» ифода кардааст.

Асари «Маҳобису-л-машриқия»-и Розӣ роҷеъ ба фалсафа буда, аз се қисм иборат аст. Ин асар ба забони арабӣ навишта шуда, аслан ба масъалаҳои муҳталифи илоҳиёт ва табиёт бахшида шудааст. «Маҳобису-л-машриқия» дар пайравии «Китобу-ш-шифо»-и Абуалӣ ибни Сино навишта шуда, дар он Розӣ ҳангоми таҳқиқи масоили фалсафӣ ба ақидаҳои файласуфони Юнони Қадим Афлотуну Арасту, Ҷолинус ва инчунин ҳукамои давраи ислом Абунасири Форобӣ ва Собит ибни Курра таъяқ кардааст.

Фаҳриддини Розӣ дар таърихи фалсафаи тоҷик намояндаи фалсафаи динӣ буд. Ӯ фалсафаро бо калом пайваста, каломӣ нақлиро бо каломӣ ақлӣ-фалсафӣ табдил додааст [85, с. 88].

Насриддини Тусӣ (1201-1274)-намояндаи барҷастаи фалсафаи машоъ аст. Дар низомӣ фалсафии Насриддини Тусӣ, пеш аз ҳама, масъалаи ҳастӣ ва мабдаи он ҳарҷониба мавриди баҳс ва муҳокима қарор гирифтааст. Насриддини Тусӣ ҳалли масъалаҳои фалсафии ҳастиро дар тамоюлоти илмӣ-табиӣ давом дода натавониста, масалан, масъалаи ҷавҳару аразро таҳлил карда, дар бораи ҷавҳари моддӣ (ҳаюло, сурат, ҷисм) ҷавҳари руҳонӣ муфарриқ, ҷавҳари руҳонӣ мустақил ва муҳтор аз ҷисм (ақл, нафс)-ро эътироф мекунад.

Назарияи дониши Насриддини Тусӣ аслан дар танқиди таълимоти гносеологӣ фалсафаи калом, алаҳхусус Фаҳриддини Розӣ ифода ёфтааст. Назарияи маърифати Насриддини Тусӣ назарияи инъикос аст, зеро дониш ба

акидаи ӯ пайдо шудани сурати чизҳо дар ҳис ва ақл мебошад. Ӯ моҳияти маърифати ҳиссиро таҳқиқ карда ба хулосае омад, ки «чун нафс ба яке аз ҳавоси зоҳир идроки махсусе кунад, сурате мусовии он махсус ба ҳар вақт, ки хоҳад ба идроки он сурат муовидат тавонад кард дар ботини худ. Ва он сурат мусовии сурати аввал бувад дар ҳама аворизу лавоҳи каммию кайфӣ ва вазъию айнӣ ва ғайри он, илло он ки дар идроки махсуси аввал ба ҳузури модда эҳтиёҷ бувад ва дар идроки ин сурат эҳтиёҷ нест» [111, с. 376-387]. Насриддини Тусӣ қайд мекунад, ки дониши ҳиссӣ маърифати ҳосиятҳои фардии чизҳо буда, бе таъсири онҳо бо олотӣ ҳиссӣ донанда ва бе инъикоси сурати онҳо дар эҳсосҳо падида намеояд. Назарияи маърифати Насриддини Тусӣ, ки мазмуни машшоӣ дорад, нисбат ба гносеологияи Ибни Сино дар масъалаи диалектикаи инкишофи дониш таносуби дониши ҳиссӣ ва ақлӣ босубот аст.

Назариёти ахлоқӣ ва иҷтимоии Насриддини Тусӣ қисми ҷудонашавандаи фалсафаи мутафаккир аст. Ӯ бар хилофи ашъарӣён инсонро дар фаъолиятҳо озод ва соҳибхушӣ дониста, қайд мекунад, ки Худо ба зиммаи вай фақат тақлифи иҷозпазир мегузорад. Иҷро кардан ё накардани ин тақлиф кори худи инсон аст. Насриддини Тусӣ инсонро дар содир кардани афъоли нек ва бад соҳибхушӣ дониста, онҳоро барои кирдорашон масъул мешуморад. Дар ҳамин асос вай назарияи фитрии ахлоқро рад карда, исбот менамояд, ки хулқу атвор, афъоли неку бад, кирдори ҳамидаю замима ба шароити муҳит, ба таълиму тарбия вобаста аст. Мутафаккир роҷеъ ба назарияи иҷтимоӣ таълимоти Абунасири Форобиро идома дода, нуқтаи назари ӯро дар хусуси мавқеи истеҳсоли неъматҳои моддӣ дар бақои насли башар, мақоми ҳунар дар ҳаёти ҷамъият, сабабҳои пайдоиши ҷамъияти инсонӣ вусъат додааст [85, с. 68].

Чалолӣдини Давонӣ. Муҳаммад Асад бини Асад Давонӣ Содиқӣ соли 1427 дар музофоти Қазорунӣ Эрон таваллуд шудааст. Давраи ҷавонӣ ва таҳсили ибтидоии худро Чалолӣдини Давонӣ дар Қазорун гузаронида, баъд барои омӯзиши илм ба Шероз ва Табрез сафар кардааст. Ӯ дар Шероз ба ҳайси мударрисӣ мадрасаи «Дору-л-айтом» адои вазифа карда, мувофиқи маълумоти Хондамир соли 1502 дар Қазорун вафот кардааст.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо фаъолияти илмию фалсафии Чалолиддини Давонӣ васеъ буда, бештар аз 100 асар таълиф кардааст [39, с. 452-454]. Асарҳои мутафаккир «Рисолаи нафсу-л-амир», «Рисолаи исботи воҷиб», «Рисолаи фи тавҷеху-л-ташбеҳ», «Рисолату-л-муфрадот», «Рисолату-л-хуруф», «Рисола дар илму-л-нафс» ва ғайра ба ҳалли масъалаҳои мухталифи фалсафӣю илмӣ бахшида шудаанд. Вале асари ӯ «Ахлоқи Чалолӣ» байни соири осори Чалолиддини Давонӣ, ки аз боби масъалаҳои гуногуни ҷаҳонбинии асримиёнагӣ баҳс мекунад, мақому аҳамияти хоҳе дорад ва дар таъйиду тавзеҳи як қатор муаммоҳои мубоҳисавии фалсафии ӯ муфид аст. Дар осори Чалолиддини Давонӣ масъалаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ низ мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтаанд [85, с. 159].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Яке аз бузургтарин мутафаккирони асри XV тоҷик буда, дар шаҳри Сабзавори Эрон таваллуд ёфта, дар Нишопур ва Машҳад ба таҳсили илм машғул шуда, бо даъвати Абдуррахмони Ҷомӣ дар Хирот зиндагӣ ва фаъолити илмӣ кардааст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ соли 1505 вафот кардааст. Мувофиқи маълумоти «Қомусу-л-аллома»-и Сомӣ Воизи Кошифӣ донишманди барҷастаи соҳаи риёзиёт, устоди моҳири каломи бадеъ буд. Дар осори ӯ «Равзату-ш-шуҳадо», «Рисола дар илми имдод», «Ахлоқи Мухсинӣ», «Махзану-л-иншо», «Рисолаи ҳотамия», «Оинаи исқандарӣ», «Анвори Суҳайлӣ» ва ғайра пеш аз ҳама масъалаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ҳарҷониба муҳокима ва таҳқиқ шудаанд [85, с. 160].

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки осору афкори мутафаккирони зикргардида сарчашмаи андешаҳои фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ буда, дар ташаккули низоми таълимоти ахлоқии мутафаккир нақши муҳим доштаанд. Мутафаккир ҳам дар баёни аксар андешаҳои фалсафӣ, хусусан дар мавриди абадияти олам, табиат, ҷамъият ва хусусиятҳои фалсафаи ахлоқ бо ин мутафаккирон ҳамақида мебошад. Диссертант кӯшидааст, ки паҳлуҳои мушобеҳ ва фарқкунандаи категорияҳои ахлоқиро бо методи таърихӣ-муқоисавӣ дар осори онҳо нишон диҳад.

1.3. «Унвону-л-баён»-дастури таълимии илми ахлоқ

Рисолаи «Унвону-л-баён» яке сарчашмаҳои муътабар ва боарзиш дар илми ахлоқ махсуб меёбад. Абдуллоҳи Шабровӣ маҳз бо ин асари худ дар илми ахлоқ нақши босазое дорад. Дар гузашта таъсири ин асар дар тарбияи ахлоқии ҷомеа таъсири назаррас дошт, чунки рисолаи мазкур дар ҳавзаҳои илмии мамолики Шарқи асримиёнагӣ, хусусан дар мамлакатҳои Араб, Ҳинд ва Мовароуннаҳру Хуросон ҳамчун асари тарбиявӣ-ахлоқӣ эътироф гардида буд. Рисолаи мазкур дар Мовароуннаҳру Хуросон дар баробари осори ахлоқии дигар мутафаккирон, ба монанди «Илму-л-ахлоқ»-и Арасту, «Ахлоқи Носирӣ»-и Муҳаммад ибни Ҳасан Насриддини Тусӣ, «Бустон» ва «Гулистон»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Ахлоқи Ҷалолий»-и Ҷалолиддини Давонӣ барои ба низом даровардани муносибатҳои ахлоқӣ ва ташаққули ҷаҳонбинии фалсафӣ-илмӣ дар толибилмон ва маърифатнокии онҳо таълим дода мешуд, зеро ахлоқ дар ҳар даври замон инъикосгари арзишҳои волеи инсонӣ ба шумор меравад. Ахлоқ пулест, ки инсониятро аз ҷаҳолат ба саодат мепайвандад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар «Унвону-л-баён» аксари зарбулмасалу мақол, ашъор ва панду ҳикматҳоро аз забони шахсиятҳои таърихӣ ва донишмандону ҳакимоне, ки аз замонҳои қадим то замони зиндагиаш ба сар бурдаанд, истифода мекунад. Ин методи баёни ӯ гувоҳи он аст, ки мутафаккир аз донишҳои гуногуни роиҷи замонаш ба пуррагӣ бархурдор будааст ва аз тарафи дигар дар чунин тарзи баён ҷаҳонбинии пурғановаташ инъикос гардидааст.

Китоби мазкур чандин маротиба нашр шудааст, аммо соли таълифи он дар сарчашмаҳо зикр нагардидааст. «Унвону-л-баён» аввалин маротиба дар Миср соли 1275х.қ./1859м. чопи сангиро дидааст. Минбаъд ин китоб солҳои 1282х.қ./1865м., 1287х.қ./1870м., дар Костилия. Дар матбааи «Шараф»-и Миср солҳои 1291х.қ./1874м. 1300х.қ./1883м. 1305х.қ./1888м. 1317х.қ./1899м. ва дар матбааи «Азҳария»-и Миср соли 1300х.қ./1883м., чоп шудааст. Нусхаи қадимии китобро Муҳаммад ибни Носири Аҷамӣ аз хатоҳо пок намуда, ба чопи сангӣ

омода кардааст. Лекин чопҳои гуногуни ин рисола тафовутҳои матнӣ ва саҳифагӣ доранд [1].

Рисолаи «Унвону-л-баён» минбаъд ҳам чопҳои мутааддидеро дидааст. Чопи охири он аз тарафи Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф дар Бейрут ба соли 2010 рост меояд.

Дар рисолаи «Унвону-л-баён» дар баробари иқтибосҳо аз Куръон ва ҳадисҳо, инчунин панду ҳикматҳо ва насихатҳои ҷаззоб аз забони 111 нафар мутафаккирон, донишмандон ва аҳли илму адаб оварда шудаанд. Дар ҳикоеҳои тамсилӣ номи 28 парандаву ҳайвоноти аҳлӣ ва ваҳшӣ оварда шудааст. Номи шаҳрҳои Ҳабаша, Ҳичоз, Шом, Ироқ, Миср, Ҳинд, Яман ва Форс зикр гардидааст.

Сохтори «Унвону-л-баён», мазмун ва муҳтавои он чунин аст:

Муқаддима. Аз рӯйи анъана ва методи таълифоти асримиёнагӣ китоб бо ояи 269 сураи Бақара: «Ба ҳар ки хоҳад, дониш медиҳад ва ба ҳар кас, ки дониш дода шудааст, пас накуни бисёр дода шудааст. Ва ба ҷуз соҳибхирадон (касе) пандпазир намешавад», оғоз мешавад. Баъдан ҳадисеро аз «Саҳеҳайн» меорад, ки чунин аст: «Ҳасад ҷоиз нест, магар дар ду нафар. Якум, дар марде, ки Худованд ба ӯ мол додааст ва ӯро дар сарф кардани он мол дар роҳи Ҳақ ғолиб гардонидаст. Дувум, марде, ки Худо ба ӯ илм додааст ва ӯ тибқи илми мазкур амал мекунад ва он илмро ба мардум таълим медиҳад».

Баъдан суҳанро таҳким баҳшида, аз шинохти нафс ва илму камоли инсоният аз забони донишманди масеҳӣ Луқо далелҳои мутаассире меорад. Абдуллоҳи Шабровӣ мақом ва манзалати илмро дар ҷомеаи башарӣ зарур мешуморад. Ба ҳамин монанд камолу мартабаи илмро аз забони Бузургмехр чунин баён менамояд: Вақте ки Бузургмехр аз мутолиаи «Китоби амсол»-и худ фориғ гашт, чунин ибрози ақида намуд: «Касе, ки «Китоби амсол»-и маро хонда олим гардад, тааҷҷуб нест, балки тааҷҷуб аз касе аст, ки онро хонда олим нагардад. Чи гуна Худованд инсонро аз дигар ҳайвонот ҷудо карда, барояш ақлу идрок ва шууру асбоби илмро муҳайё гардонидаст. Дар сурати мавҷуд будани сабабҳо дар омӯхтани мусаббаб ҷойи тааҷҷуб нест. Тааҷҷуб дар ин аст,

ки баъд аз мавҷуд будани сабабҳо ва шароити илм ўро аз худ накунад ва монанди ҳайвон бешууру беақл аз баҳра маҳрум монад» [1, с. 12]. Баъдан таъкид менамояд, ки одамон набояд ба дарёи хоҳишоти нафс ғутовар шаванд, баръакс ба насиҳати аҳли илм гўш фаро диҳанд, то ин ки роҳро дарёбанд, ки дар он роҳ саодати зиндагӣ ниҳон бошад.

Услуби аввал. Дар баёни камолоте, ки мурувват ва мақоми инсонро баланд мебардоранд. Сухан дар ин услуб аз бобати ахлоқ ва сабр кардан ба мушкилиҳои рӯзгор оғоз мешавад. Ба андешаи мутафаккир аз мушкилиҳои рӯзгор набояд шикоят кард, яъне шикоят кардан аз мушкилоту мусибатҳо боз мусибати дигарро болои инсон эҷод мекунад. Мутафаккир сабр карданро яке аз одатҳои мардони шучоъ медонад. «Иродаи оҳанин ва сабр кардан мақоми мардони шучоъ аст» [1, с. 18]. Умуман сабрро мояи саодат медонад, зеро он воситаест, ки инсониятро ба қуллаи мақсуд мерасонад.

Кор гирифтани аз муомилаи некро аз ҷумлаи саодатҳо медонад. Маҳз ҳамин муомилаи некро аст, ки мақом ва мартабаи инсон дар ҷомеа батадриҷ боло меравад. Дигар камолоте, ки мақом ва мурувватро баланд мебардоранд, кор гирифтани аз роҳи ақли комил мебошад. Ба андешаи мутафаккир ақл баланд будани мартабаи инсонро аз дигар мавҷудот дарак медиҳад ва сари вақт ба кор бурдани он хушёриву зиракиро нишон медиҳад.

Сипас аз боби эҳсон ва бахшидани атоҳо сухан меронад ва умри инсонро ба манзалаи як хобе медонад ва таъкид менамояд, ки набояд умр бар ҳадар гузараду инсон аз накуӣ ва хайрхоҳӣ ба дигарон ғофил монад. Дар баробари ин ҳатто рӯзҳоро ба манзалаи саҳифаҳои умр медонад. Ҳар рӯзе, ки сипарӣ мешавад, ба он мемонад, ки саҳифае аз умр мегардад. Пас дар ин масир некро бахт он аст, ки бар сари нафси худ ғолиб бошад ва аз рӯзгори гузаштааш дарси ибрат гирад. Дар баробари дигар камолот, боби қаноат ҳам аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ дар қанор намондааст. Паҳлуҳои гуногуни ин масъаларо аз нигоҳи ҳикмат шарҳу возеҳ медиҳад. Ба назари мутафаккир «Қаноат сабаби иззат ва азизии шахс мебошад» [1, с. 22].

Фазилатҳо он гоҳ ҳосил мешаванд, ки машаққатҳои рӯзгор ва мусибатҳои он бардошт карда шавад. Фазилатҳое, ки инсон онҳоро ба осонӣ ба даст наовардааст, он гоҳ мурувват ва мақоми инсонро баланд мебардоранд, ки нафси саркаш таҳти контроли ақили солим башад. Абдуллоҳи Шабровӣ бо хитоб ба нафс чунин таъкид менамояд: «Эй нафс маро вогузор, то ин ки дарёбам он чизеро, ки ба осонӣ ба ӯ расида наметавонам, ки он иборат аст, аз мақоми баланд» [1, с. 23]. Он чизе ки дар мавриди ҳаёт ва зиндагӣ нафси инсон гумон мекунад, он гумонҳо мутлақо асоси воқеӣ надоранд, яъне ҳақиқат нестанд. Шахсе, ки гумон барад, ки замона ба аҳдаш вафо мекунад, он шахс ба олами ҳаёлотӣ худ то ҳол ғарқ аст. Инсони соҳибхирад тамоми лаҳзаҳои умрашро ғанимат мешуморад ва онро беҳуда намегузаронад. Вақти муносибе, ки барои ӯ муҳайё гардидааст, он фурсатро ғанимат шуморида, камолу фазл ҳосил мекунад.

Дар охири услуб ҳикояи тамсилиро баён менамояд, ки персонажҳои он ҳикоя мурғи сангхора ва зоғи сиёҳ мебошанд. Мавзӯи баҳси онҳо ҷоҳи обест, ки ҳар кадоме даъвои он ҷоҳи обро мекарданд. Пас аз баҳсу мунозараҳои тӯлонӣ барои адолати иҷтимоиро дарёфтани ба қозии парандаҳо мурочиат мекунанд. Вақте ки дар маҳкамаи қозии парандаҳо масъала баррасӣ ва ҳаллу фасл мегардад, онҳо адолати иҷтимоиро эҳсос ва пайдо мекунанд ва миёни мурғи сангхора ва зоғи сиёҳ комилан якдигарфаҳмӣ падид меояд.

Ҳамин тавр дар услуби аввал камолот ва насиҳатҳо зиёд зикр гардидаанд, ки онҳо барои мурувват ва мақоми инсониро баланд бардоштан саҳми назаррас доранд.

Услуби дувум. Дар бораи ҳифзи забон ва балоғату фасоҳати он. Ин услуб дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошад. Абдуллоҳи Шабровӣ ин ҷо ба масоили ҳифзи забон, нигоҳ доштан ва балоғату фасоҳати он тавачҷуҳ кардааст. Ба назари ӯ дилҳо ба манзалаи ҷойҳои зироаткорианд. Дар он мазраа суҳанҳои хубро кошта аз манфиат ҳолӣ нест. Дар он киштзорҳо (дилҳо) ҳамаи тухми суҳанҳо нарӯянд, яъне, таъсир накунанд ҳам, баъзеашон ҳатман ғоидабахш ва мутаассир ҳоҳанд буд.

Оғози ин услубро бо ҳадисе аз Пайёмбари ислом шуруъ мекунад, ки он ҳадис сухани муъҷазу мутаассир, беғаразу беиён ва барҳадар будани онро тарғиб менамояд. Сухан ба монанди дору ва дармон аст, ки агар аз он камашро сарф кунӣ, суд медиҳад, баръакс, агар аз он зиёдашро сарф кунӣ, зиён медиҳад. Баъзе аз сухане аст, ки аз санг сахттар аст ва таъсири он бисёр сахт ва аз фуру рафтани сӯзан гузарандатар аст ва аз талхиҳо талхтар аст, ҳатто аз оташ ҳам сӯзандатар аст. Дар ин маврид суханеро аз забони ҳакиме чунин арз менамояд ва мақому мартабаи сухани росту дурӯғро нишон медиҳад: «Дурӯғу дурӯғгӯӣ ба манзалаи беморӣ аст ва ростгӯӣ дорӯ ва дармон аст. Дар дурӯғ хорӣ аст ва хориرو ба бор меоварад. Ростгӯӣ иззату обрӯ аст» [1, с. 70].

Хомушӣ ва ҳифзи забон беҳтар аст, аз сухан кардане, ки саломатиро мерабояд. Шахсе, ки забонаш дорои балоғату фасоҳат бошад, мақому мартабааш дар ҷамъият ба андозаи эҳсону нақъиаш боло меравад. Дар баробари дигар офатҳои забон ба масъалаи ғайбат диққати махсус дода шудааст, зеро ғайбат бадтарини разолатҳо мебошад, ки дар ҷомеаи инсонӣ решаҳои амиқ ва устувор дорад. Абдуллоҳи Шабровӣ гӯш кардани ғайбатро яке аз ғайбаткунандагон, яъне, шарикӣ дар ғайбат медонад. Чунончи: «Гӯшатро аз шунидани қабех ва ғайбат нигоҳ дор, монанди нигоҳ доштани забон аз сухан кардан бо он. Чи гуна ту дар вақти шунидани қабех бо гӯяндаи ӯ шарик мебошӣ. Пас огоҳ шав ва аз хоби ғафлат бедор шав» [1, с. 75]!

Дар услуби мазкур пас аз таҳлили масоили ғайбат ва оқибатҳои нофарҷоми он, ба масоили фош кардани сир, яъне роз мепардозад. Ба назари мутафаккир шахсе, ки сирро фош мекунад, иродаи қавӣ надорад. Агар шахс сирро пӯшида дорад, беҳбудӣ дар дасти худи ӯ мебошад. Гумон барад, ки дар фош кардани сирраш ба сӯйи дигарон роҳат меёбад, бешак, ақли ӯ иттиҳом гирифта мешавад, яъне дар вучуди хиради ӯ шак карда мешавад, зеро азобу машаққати роздорӣ камтар аст, аз азоби фошсозии он ба сабаби шарик сохтани дигарон дар он. Ду амал сабаби аз байн рафтани озолии инсон мегардад. Якум, ошкор кардани сир. Дувум, қабул кардани эҳсон аз касе. Некии касе, ки ба ту расад, албатта шуқр карданаш ба тариқи тавозуъ ва фурутанӣ дар назди ӯ лозим мегардад ва ба касе,

ки сирҳоятро ошкор кунӣ, бешак, хор шуданатро дар назди ӯ лозим медорад, то ки нигоҳ дорӣ ӯро аз озор ёфтан, аз тарси паҳн шудани розат. Таҷрибаи зиндагӣ нишон медиҳад, нафаре, ки аз по лағжад, лағжиданаш хайрият аст ва саломат бармехезад, аммо аз забон лағжад, ҳалок мегардад. Маълум аст, нафаре, ки барои ту суханчинӣ кунад, бешак, ӯ барои дигарон аз ту нақли сухан мекунад. Ба ҳамин маъно Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ барҳақ гуфтааст:

Ҳар ки айби дигарон пеши ту оварду шумурд,

Бегумон, айби ту пеши дигарон хоҳад бурд [8, с. 49].

Ба монанди услуби аввал дар охири услуби дувум ҳикояи тамсилиро меорад. Иштирокдорони он шер, гург, харгӯш ва турна (куланг) мебошанд. Дар ҳикояи мазкур масъалаҳои суханчинӣ, дурӯғгӯӣ, лағжишҳои забон ва оқибатҳои нокоми он, ки бадбахтиҳои ғайричашмдоштро ба бор меоранд, шарҳу эзоҳ ёфтааст.

Услуби севум. Дар баёни насиҳат ва фазилатҳое, ки мартабаи инсонро баланд мебардоранд. Ин боб шомили фазилату насиҳатҳои мухталифе мебошад, ки барои ба камоли инсонӣ расидан бар инсонии соҳибхирад чун боду ҳаво зарур мебошанд. Дар баробари баррасии фазилату насиҳатҳо боз аз разилатҳое ёдовар мешавад, ки даст кашидан аз онҳо вазифаи ахлоқии ҳар фарди башар мебошад.

Абдуллоҳи Шабровӣ панду ҳикмат доданро ба манзалаи он медонад, ки панддиханда пандгирандаро аз хоби ғафлат бедор мекунад. Дигаронро огоҳ кардан аз айбашон ва ислоҳи онро хайрхоҳии бузурге медонад. Насиҳат оғозаш зишт ва нописанд аст, вале оқибат ва фарҷомаш ниҳоят ширин мебошад, зеро насиҳат монанди дору аст, аммо истеъмоли ӯ талх ва натиҷааш хурсандиовар аст.

Ниҳоят, Абдуллоҳи Шабровӣ аз як қатор разолатҳо, ба монанди: аз айби худ ғофил будан ва айби дигаронро чустан, ба машварати ҷоҳилон амал кардан, ба қимору шаробхорӣ машғул шудан, ба ҳазлу шӯҳиҳои бемаврид роҳ додан ва мардумозориву аввомфиребиро пеш гирифтан ва ғайраро ёдовар мешавад. Чунин аъмоли зишт ва ба ҳамин монанд амалҳои манфур дар тамоми услубҳои рисолаи «Унвону-л-баён» диққати хонандаро ба зудӣ ба худ ҷалб менамоянд.

Аз назари Абуллоҳи Шабровӣ, вақте ки ҷомеаи башарро аъмоли зишту манфур фаро гирад, он ҷомеа тираву торик мегардад ва мазмуну маънии зиндагии инсон аз байн меравад. Дар чунин ҷамъият дигар ба касе эътимод карда намешавад, чунки тамоми арзишҳои ахлоқӣ бакуллӣ раҳти сафар мебарданд. Аз тоифаи бадон дур будан, айби дигаронро ба худ роҳ надодан, канора гирифтани аз разолатҳо ва баръакс дар назди мардум муҳаббат пайдо карданиро беҳтарин роҳи қараму наҷот медонад. Чунончи: «Эй писаракам касе, ки айбҳои мардумро дида, баъд аз он айбҳои онҳоро ба худ писандад, дар ҳақиқат вай аҳмак аст. Шахсе, ки тафаккур ва андеша кунад, ибрат мегирад. Пас аз ибрат гирифтани аз афроди зишт канора мегирад. Инсон вақте назди мардум иззат ва муҳаббат меёбад, ки хоҳишоти нафсашро тарк кунад» [1, с. 49].

Нигоҳ кардан ва андеша кардан дар оқибати қорҳо наҷоти фараҳбахши инсонии қомилақл мебошад ва инсонии оқибатандеш ҳамеша аз ҳалокатҳо наҷот меёбад. Дар ҳаёт ҳар он масъалае, ки мисли муаммо монад, ҳалли онро аз аҳли илм пурсидан лозим аст. Нафаре, ки ноҳақ рафтор кард, аз он баргардад. Вақте ки бадие анҷом дод, аз он баргардад ва пушаймон шавад. Ғазаб кард ҳилро пеш гирад.

Мард ба туфайли ҳамнишини неқбахташ ба саодат мушарраф мегардад. Фаромӯш набояд кард, ки қарешон сохтани неқиҳо ва анҷом додани онҳо бузургтарин василаи дӯстӣ мебошад. Нафаре, ки дастӣ худро ба сабаби инъому эҳсон қардан паҳн кунад, неъматҳои худро аз тамоми маломатҳо дар амон медорад. Ҳатто чеҳраи қушода ҳам беҳтарин василаи неқӣ ва эҳсон мебошад.

Ҷазилати дигаре, ки дӯстон ва ҳамнишинонро батадрич зиёд мегардонад, ба ҳешовандону ақрабо раҳм қардану ба онҳо хайру эҳсон қардан мебошад. Ба ҳамин мазмун чунин ишора шудааст: «Ба шахсе, ки муомилаи қадим дорӣ, неқӣ кун, то ҷазилати собиқу пештар рӯйқардонӣ накунад туру аз вай бо бад будани ҳолаш, пас рафтани давлаташ. Қаро ки неқии ту дар ҳаққи ӯ рӯзе туру ғоида медиҳад, ё нафси одами хубро барда ва мутеъ мегардонӣ. Эҳсони ту қори хубест, ки қарешон шудани ӯ бармедорад мақоми туру. Чи гуна дунё мешиканад инсонро, инчунин рӯзе қуброн мекунад ӯро, яъне, ҳоли ӯро хуб

мегардонад ва чуброн мекунаду давлату дунё рӯзе пеш меоянд. Касе, ки зироати некӣ корад, пас натиҷа ва ҳосил додани зироаташ заруру ногузир аст. Касе, ки ба одамони хуб некӣ кунад, ӯ аз некиаш ноумед намешавад» [1, с. 103].

Дар охири услуб ҳикояи тамсилиеро баён мекунад, ки дар он мунозараи сайёд, гунчишк ва дом баён гардидааст. Гунчишк бо фиребу макри дом ба дасти сайёд гирифтор мешавад. Барои раҳой ёфтан аз дасти сайёд чораҳои зиёде меандешад ва шарт мегузорад. Гунчишк пас аз раҳо шудан аз дасти сайёд ба ӯ ду ҳикматро ёдовар мешавад, ки дар он ҳикматҳо оромиши нафси аммора инъикос гардидааст. Он ҳикматҳо чунинанд: Якум. Модоме, ки дар дунё ҳастӣ барои аз даст додани чизе пушаймон машав. Дувум. Модом ки дар дунё ҳастӣ, ба шудани чизе, ки муҳол (номумкин) аст бовар макун. Ҳамин тавр услуби сеюм ба поён мерасад.

Услуби ҷаҳорум. Дар баёни тарғиб ба ҳушёрӣ ва кор гирифтан аз иродаи қавӣ. Дар ин услуб масъалаҳои ҳушёрӣ (пӯхтакорӣ), шараф маҷду бузургӣ, мурувват, ва ҳилму бурдборӣ таҳлилу баррасӣ тарғиб мешаванд.

Абдуллоҳи Шабровӣ, хусусан ба масъалаи ҳилму бахшиш таваҷҷуҳи хоса дорад. Чунончи: «Агар соҳиби қудрат бошӣ интиқом мағир, чи гуна афв кардан аз соҳиби қудрат хубтар аст. Вақте ки нафаре гуноҳ кунад, ӯро бубахш. Зуд аст, ки вақти гуноҳ карданат бо касе рӯ ба рӯ мешавӣ, ки туро мебахшад» [1, с. 194].

Албатта, дар вақти соҳиби қудрат будан, вақте ки ба ҳилм таваҷҷуҳ мешавад, ин яке аз мартабаҳои мурувват аст, зеро ҳашм мисли оташ аст. Вақте ки ҳашм бо фармони нафс ғаввора мезанад, агар ҳилм ғолиб наояд, ақл очизу нотавон мемонад ва тамоми ободониҳо, баъзан ҳаёти пурарзиши инсон ба коми оташи ғзаб фуру ҳадад рафт.

Гуфторро бо амал татбиқ кардан, дар роҳи Ҳақ ҷиддӣ будан, нафсро дар ҳолати ғзаб бо сабр идора карданро чунин тавсиф кардааст: «Ҳушёртарини мардум касе аст, ки ҷиддияту ростии ӯ бар шӯҳиаш ғолибу ҳукмрон бошад. Ақлаш бар хоҳиши нафсаш ғолиб бошад, он чизе, ки дар дилаш ҳаст забонаш зоҳиру баён кунад ва фиреб надихад. Дар вақти ғзаб аз ростӣ набарояд» [1, с. 114].

Бо хушёриву дурандешӣ пирӯзию расидан ба мақсуд ба даст меояд. Вақте ки фикр равшан гардад, раъйи хуб ба даст меояд. Сифату фазли шахс дар ҳамин ҳолат ба халқ зоҳир мегардад.

Вақте ки аз бузургон меҳрубонӣ талаб карда шавад, албатта онҳо меҳрубонӣ ва ҳилми худро аз касе дарег намедоранд. Нафароне, ки ба гуноҳонашон иқрор мешаванд, бузургон мебахшанд. Бахшиш аз гунаҳоре, ки дар ҳақиқат пушаймон аст, қараму бузургӣ мебошад. Вафо қардан ба ваъда вазифаи ахлоқии ҷавонмард аст. Ба ҳамин монанд вазифаҳои ахлоқии шахс зиёданд, ки яке аз онҳо мувозинати бародарию ба таври ҳамешагӣ нигоҳ доштан аст. Аз нуқтаи назари Абдуллоҳи Шабровӣ аз бародар дар вақти гуноҳ қарданаш набояд қатъи робита қард. Гуноҳро одами бузург мебахшад ва бахшидани он кори бузургон аст. Дар зулм қардан нисбати касе набояд шитоб қарда шавад. Дуруштӣ нисбати башар зулм аст, баръакс, нарму ҳалим будан беҳтару хубтар мебошад. Ҷароҳатҳо ҳаргиз аз ғзабу ҳашм пур нашаванд, бар ҳеҷ кас набояд носазо гуфт. Беҳтарин пайванду дӯстӣ он аст, ки дар он мудовимат қарда шавад. Бадтарини дӯстиҳо он аст, ки бардавом намонад. Сипас шукргузорию неъматҳоро дар услуби мазкур чунин дарёфтани мумкин аст: «Бар неъматӣ бисёр шукркунанда бош. Дар саҳтиҳои бисёр сабур бош. Нозу неъмат туро ба носипосӣ водор насозад ва саҳтию фақр туро ҳайрон насозад ва ақл бегона нагардад. Бояд аҳволи ту яқин бошад. Хислатҳои миёна бошанд, пас ту аз сабукназарӣ беандешагӣ ва аз мастии нозу неъмат саломат мемонӣ. Мастии нозу неъмат роҳро ба сӯйи зарару пушаймонӣ мекашонанд» [1. с. 128].

Абдуллоҳи Шабровӣ дар охир ҳикояи тамсилиро баён менамояд, ки мунозара миёни хурӯс ва бози шикорӣ сурат мегирад. Мавзуи баҳси онҳо маърифат ва илоҳи нафс аст.

Услуби панҷум. Дар баёни ҳазар қардан аз он чизҳое, ки зарарро эҷод мекунанд. Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин услуб бештар ба масоиле таваҷҷуҳ қардааст, ки риоя қардани он масоил ба инсон соҳибмаърифат манфиатҳои зиёдери ҳосил мекунанд. Аз қазо ва қадар розӣ буданро амри зарурӣ медонад. Ба назари ӯ инсон пойбанди қазо ва қадар мебошад. Ҳар чизе, ки дар ҳаёт аз

казову қадар ба сари инсон меояд, инсони хирадманд бояд сабру таҳаммул намояд. Вақте ки ҳодисаи ногуворе ба сари инсон меояд, инсон бояд ҳазар кунад ва роҳи ҳалли мушкилотро аз роҳи маърифатнокӣ ҷустуҷӯ намояд.

Инсон бояд сифатҳои некро доро бошад ва ахлоқи ҳамида ва накуро ба касрат анҷом диҳад. Набояд ба кибру мағрурӣ роҳ диҳад, зеро кибр беарзиш будани инсонро дар чашми дигарон нишон медиҳад. Кибро нафаре дорад, ки моҳияти инсон буданро то ҳол дуруст дарк накардааст. Нафаре, ки амали нописандида ва нохубро муртакиб шавад, ба ҳолати баду ногувор гирифта мегардад.

Дигар аъмоли зишт ва манфуре, ки дар услуби мазкур баён гардидааст, суҳанчинӣ мебошад. Дар ҳақиқат суҳанчинӣ амали зиште мебошад, ки дар ҳар давра замон донишмандону мутафаккирон ин амали зиштро зери танқид гирифта, суҳанчинро ҳамчун инсони дунҳиммат ва фитначӯ ёдовар шудаанд. Худи Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам аз суҳанчин дур буданро таъкид мекунад: «Бо суҳанчину хабаркаш набояд машварат карду ҳамнишин шуд» [1, с. 152].

Шахсе, ки комёбиҳои рӯзгорро нашиносад ва онҳоро ғанимат надонад, он шахс аз саҳтгирӣ ва ғофилгирӣ рӯзгор эътироз карда ва аз офати онҳо худро нигоҳ дошта наметавонад. Гуноҳ агарчи бузург бошад, дар назари ӯ кӯчак аст. Тибқи таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ, аз ҳамнишин ва дӯсте, ки амали нораво содир шавад, набояд риштаи дӯстиро бурид. Баръакс, суҳанро таъвил ва айби ӯро пӯшонидан лозим аст: «Вақте ки аз ҳамнишинат кореро бинӣ, ки дар назарат бад менамояд ва ё аз ӯ суҳане содир шавад, ки дар назари ту нописанд аст, пас таноби дӯстиро аз ӯ мабур ва дӯстиатро аз ӯ решақан макун. Лекин калима ва суҳани ӯро даво ва таъвил кун ва айби ӯро пӯшида дор. Он дӯстро боқӣ нигоҳ дор ва аз амалу кирдори ӯ безору дур мабош» [1, с. 158].

Насиҳат кардани дӯст адабдихӣ аст ва насихати душман маломат ва сарзаниш кардан мебошад. Чашмро аз айби дӯст пӯшида доштан афзал аст. Лағжиши ҳама касро ба назар гирифта ва онҳоро ба роҳи рост ҳидоят кардан чӣ саодатест, аммо ба лағжишҳо эроди ҷиддӣ гирифта баъзан ба он мерасонад, ки мо дар ҳаёт бедӯсту берафиқ хоҳем монд. Ба назари ин мутафаккири носеҳ хирадмандтарини мардум шахсе аст, ки аз дидагиҳояш ибрат гирад ва аз

шундагичояш панд ва беҳтарини панд он аст, ки инсонро аз роҳи ноҳамвор боз дорад ва ҳамеша таъсирбахш бошад. Вақте табиат ва сиришти инсон аз тамоми разолатҳо пок аст, ҳатто бо анҷом додани як некии кӯчак ҳам нафси худро оромиш медиҳад. Табиат ва сиришти нафаре, ки ба разолатҳо махлут аст, ба анҷом додани як бадии ғайриҷашмдошт нафсашро тасаллият медиҳад, зеро хоҳиши нафс бадтарин роҳбалад ва бадсириштарин дӯст мебошад.

Дар охири услуби мазкур ҳикояи тамсилӣ оварда шудааст, ки дар он ҳикоя миёни асп ва хинзире баҳси лафзӣ дар боби чаҳолат, ғафлат ва сарзаниши нафс сурат мегирад. Мазмуни мантиқии ҳикоя ин аст, шахсоне, ки дорои сиришти баданд, аз онҳо ҳазар кардан саодати абадист.

Услуби шашум. Дар баёни таслим шудан ба қазову қадар ва розӣ шудан аз ҳарду. Ин услуб ба масоили қазову қадар марбут аст ва Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам дар услуби мазкур бештар ба ҳамин масоил таваҷҷуҳ кардааст. Ба андешаи ӯ қазо ва қадар ҳукми зарурист. Дар ҳаёти одамон ҳар шодиву нишот, ғаму андух ва мушкилоте, ки падид меоянд, аз қазо ва қадар мебошанд. Масалан, вақте ки шахс бемор мешавад, набояд дар боби очилан шифо ёфтан бо табиб ситеза кунад, зеро дармону давои табиб василаест, барои расидан ба муваффақият. Аммо набояд нисбати саломатӣ бетаваҷҷуҳӣ зоҳир намуд. Баъзан бетаваҷҷуҳӣ дар ин масъала, ки аз чаҳолату ғафлат аст, боиси фоҷиае мешавад. Дар мавридҳое, ки муваффақиятеро аз даст додааст, ё ба мушкилоте рӯ ба рӯ гаштааст ва афсус меҳӯраду аз роҳи дигар кор нагирифта пушаймон аст. Дар мавриди мазкур мафҳумҳои «агар» ё «магар»-ро ба забон меорад, ба андешаи Абдуллоҳи Шабровӣ амали хайр нест, чунки мувоҷҷеҳ шудан ба мушкилоту нобаробарӣ ҳукми қазову қадар аст [1, с. 178].

Аксар вақт инсон кори саҳлро пеш мегирад, ки оқибати он мураккабӣ аст ва баръакс, баъзан амали душворро пеш мегирад, ки оқибати он шодиву нишот ва муваффақияти бемисл дорад. Агар кори пешоянд ҳамеша барои инсон зоҳиру ҳувайдо мешуд, ин инсон дар ҷодаи зиндагӣ қадамҳои дигарро бармедошт.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар боби фақириву камбизоатӣ андеша ронда, ба хулосае меояд, ки аксар ҳолатҳое, ки инсон ба фақру камбизоатӣ гирифтор мегардад ва ин ҳолатро қазову қадар меғӯяд, таксири худӣ ӯст. Дар ҳоле ки барои инсон ақл вучуд дорад, дастони қобили меҳнат дорад, ин вазъро қазову қадар меномад. Чаро барои дарёфти нафақа касб ё ҳунаро аз худ накард? Барои натиҷаро ба даст овардан, ҳатман заминаи онро, яъне сабабро муҳайё сохтан зарур аст [1, с. 179].

Ба ҳодисаҳои ногувор сабр кардан ахлоқи писандидаи бузургон мебошад. Бузургон сабрро ба нардбоне ташбеҳ кардаанд, ки инсонро ба фазои озоду саодат мебарорад. Сабр муносиби ҷавонмард мебошад. Нафаре, ки бесабрӣ кунад, пардаи бузургиашро медарад. Камтарин ғоидаи сабр дар мусибат он аст, ки лаззати душманро ба сабаби он талх мегардонӣ.

Корҳое, ки инсон тавони онҳоро надорад, ҳеҷ гоҳ дунболи онҳо набошад ва он корҳоро ба қазову қадар вогузорад. Муваффақияти корҳое, ки ба даст омаданашон ба ақли инсон рост намеояд, танҳо азияти нафс аст. Маҳз ҳамин масъаларо ҷунин баён мекунад: «Корҳоятро ба қазову қадар вогузор. Шояд аз ғаму андуҳ саломат мемонӣ. Ба саҳтиҳои замона сабр кун, агарчи он саркашӣ кунад, бар мурод тавонгар гардад. Бисёр аҳгари оташине ҳаст, ки дар шаб шуълаи он афзун мешавад, пас оташи он хокистар мегардад, яъне, ӯ давом намекунад. Саркашиҳо ва саҳтиҳои даҳр ҳам ба ҳамин монанд аст. Он низ бардавом намемонад» [1, с. 184].

Агар марди оқилро як чизе, ки тоқати онро надорад, фикрашро ба худ гираду ҳайрон гардонад, барояш сазовор ин аст, ки сабру таслимшавиро барои тақсимкунандаи насиб лозим дорад ва онро аз даст надихад, вале ҳамроҳи сабру таслим насиби худро аз дифоъ ба андозаи тоқаташ зоеъ накунад ва аз даст надихад. Чӣ гуна агар насибашро ба даст оварда натавонад, узрро ба даст меорад.

Дар охири услуб ҳикояи тамсилие оварда шудааст, ки персонажҳои он рӯбоҳ ва мор аст. Миёни онҳо барои манзил зиддият сурат мегирад, ки дар охир қувваи хайр бар шар ғолиб меояд.

Услуби ҳафтум. Дар баёни он чизе, ки инсон аз он унс мегирад ва он иборат аст аз саркашиву зулм. Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин бештар ба масъалаҳои зулм ва ноадолатиҳо таваҷҷуҳи хоса зоҳир кардааст. Ба назари ӯ зулм аз ҷумлаи разолатҳое мебошад, ки дар тинату сиришти баъзе аз одамон решаҳои амиқ давонида, охиста-оҳиста бо мурури замон ва гузашти вақт чун як пардаи сиёҳе тамоми вучуди шахсро фаро мегирад. Шахс дигар аз паси он пардаи сиёҳ нури саодати инсонӣ ва адолати иҷтимоиро дида наметавонад. Дар ҳама торикиҳои ҷаҳолат ғарқ гашта, аз аъмоли золимонааш ба қадри ақли ноқисаш лаззати ҳайвонӣ мебарад. Ҳол он ки аҳли башар ба ӯ нафрат мекунад ва аз симои ӯ мутанаффиранд [1, с. 196].

Саволе ба миён меояд, ки чаро тамоми инсонҳо, вақте ки аз модар ба дунё меоянд, ҳама яксонанд аз разолатҳо маъсуманд ва бо гузашти замон тағйир меёбанд, яъне, ё ба ифрот мераванд, ё ба тафрит, кам аз онҳо дар ҷомеа вазифаи ахлоқияшонро ба ҷо меоранд? Ба ин савол ҷавобҳои мухталифе аз тарафи мутафаккирон ва ҷомеашиносон дода шудааст. Ҷавоб ин аст, ки асли аъмоли мусбат ва манфӣ дар табиати ҳар шахс вучуд дорад (яъне ниҳон аст). Вақте ки бо мурури замон мафкураи шахс шакл мегираду ҳуди инсон таҳти таъсири муҳити ҷомеа мемонад, он аъмоли мусбат ё манфӣ ташаккул меёбад ва ба ҳадде мерасад, ки симои аслии шахсро нишон медиҳанд. Набояд фаромӯш кард, ки дар ин раванд тарбия низ нақши бағоят муҳиме дар ташаккули шахсият дорад. Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ «Ҳар вақт ки бадӣ кардан ва бадкорӣ дар табиату сиришти касе бошад, инсон аз уҳдаи дур кардани он баромада наметавонад» [1, с. 196].

Бадӣ сабуксарӣ ва сабукмағзӣ аст. Онро сиришти бад ба вучуд меоварад ва онро орзую умеди дунё бармеангезад. Орзумандӣ падари ӯст, яъне ӯ аз ҳорисию гурусначашмӣ ба вучуд меояд. Зулм писари ӯст, яъне зулм аз ӯ пайдо мешавад. Тамаъ бародари ӯст. Хорӣ бошад рафиқи ӯст.

Шахсе, ки некӣ кунад, ӯ нафси худро нигоҳ доштааст. Дар ҳоле, ки бадӣ кунад, ӯ ба нафси худ хиёнат кардааст. Вақте ки нафаре ба зулм даст мезанад ба

ҳеҷ вачҳ дар амон нест. Доимо дар хавфу хатар аст. Нафаре, ки дар роҳи адл аст, ҳамеша нафси ӯ мутмаин аст.

Дар услуби мазкур Абдуллоҳи Шабровӣ чор тоифаи одамонро ном мебарад, ки онҳо ҳеҷ гоҳ меҳрубонино намебинанд, яъне меҳрубонӣ аз онҳо бардошта мешавад. «Якум. Шахсе, ки табибашро ба дурӯғ нисбат дода, ӯро бовар накунад. Дар ҳоле, ки табиб маризии ӯро ташхис кардааст. Дувум. Шахсе, ки кореро ба уҳда гирад, ки барои анҷом додани он кор омода нест. Севум. Шахсе, ки моли худро дар роҳи лаззатҳои нафс зоеъ ва нобуд созад. Чаҳорум. Шахсе, ки ба офатҳои, ки хабар дода шудааст, по нияд ва дохил шавад» [1, с. 201].

Ба мисли услубҳои қаблӣ дар охири ин услуб ҳам ҳикояи тамсилӣ оварда шудааст, ки мавзӯи асосии он зулм ба ҳамсоя ва ҳаққи онро поймол кардан мебошад. Иштирокчиёни ҳикоя оҳу ва оҳубарраҳояш, маймун, модашер ва шербачааш, фил, ғукҳо ва якчанд парандаҳо мебошанд. Модашер ҳамчун соҳибқудрати беша ҳаққи ҳамсоягиро нодида гирифта, бачаҳои дигар ҳамсояҳояшро, аз ҷумла оҳубараҳоро бо роҳи зулм туъмаи худ ва шербачааш мекард ва ба насиҳатҳои дигар ҳайвонот аз мағрурӣ эътибор намедод. Рӯзе зулм ба худӣ модашер баргашт, яъне, сайёде шербачаро сайд карда, пӯсташро аз тан ҷудо кард. Вақте ки модашер ин манзараро дид, ғазабноку андуҳгин шуд, зеро шербачаро ниҳоят дӯст медошт ва бо дидани ӯ чашмаш равшан мегашту дилаш қувват мегирифт. Ба ӯ чӣ будани зулмро дар ҳаққи дигарон хабар доданд. Модашер аз амалҳои зиште, ки дар ҳаққи ҳамсояҳо анҷом дода буд, пушаймон гашт. Дигар ба касе зулмро раво надид ва роҳи хоксорино пешаи худ кард.

Хотима. Дар баёни ҳикматҳои мунташира (пароканда), ки ду то даҳтоанд. Абдуллоҳи Шабровӣ хотимаи рисолаи «Унвону-л-баён»-ро бо шаш равза ба поён расонидааст. Дар ҳар равзае ҳикматҳои мунташираро, яъне парокандаеро меорад, ки онҳо аз забони бузургон, ҳакимон, донишмандон, аҳли илму фазл баён гардидаанд. Барои он ҳикматҳо аз ду то даҳ ном гирифтаанд, ки ҳикматҳо мувофиқи ҳамон адади равзаҳо баён шудаанд (яъне, мувофиқи ҳамон адад мафҳумҳоро ё масъалаҳоро дар бар мегиранд). Ба истиснои ҳикматҳои

хафтгона, ҳаштгона, нухгона ва даҳгона, ки дар дохили равзаи шашум ҷой дода шудаанд.

Равзаи дугона. Сабаби очизӣ ва нотагонӣ ду чиз аст. Якум. Кутоҳӣ кардан дар талаб кардани чизе, ки талаб карданаш имконпазир аст. Дувум. Кушиш кардан дар талаб кардани чизе, ки аз даст рафтааст ва вучудаш имкон надорад [1, с. 235]. Ду чиз аз ахлоқи инсонӣ хуб аст. Якум. Вақте ки аз ӯ дур ҳастӣ туро ситоиш мекунад. Дувум. Дар вақти тангдастӣ ҷавонмардиашро дарег намекунад [1, с. 236].

Равзаи сегона. Се сифат аст, ки агар он сифатҳо дар шахс бошанд, бар зарару зиёни инсон аст. Якум. Зулм. Дувум. Аҳду паймонро шикастан. Севум. Макру найранг кардан.

Се ҳислат аст, ки миёни бародар муҳаббатро зиёд мегардонад. Якум. Аз ӯ пеш саломро оғоз кардан. Дувум. Дар маҷлис ҷойро барояш фарох кардан. Севум. Бо маҳбубтарини номҳо ӯро фарёд карданд [1, с. 237].

Равзаи чоргона. Чаҳор чиз ба чаҳор чиз муҳтоҷ аст. Якум. Аслу насаб ба адаб. Дувум. Хурсандӣ ба амният. Севум. Қаробат ба дӯстӣ. Чаҳорум. Ақл ба таҷриба.

Нишонаи шахси хирадманд чор чиз аст. Якум. Аз мусибатҳо шикоят намекунад. Дувум. Бо мардум новобаста ба наҷод, миллат ва динашон мадуро мекунад. Севум. Тамоми озорҳои замонаашро бардошт мекунад. Чаҳорум. Аъмоли хайри анҷом додаашро дар ҷашми мардум ошкор намекунад [1, с. 243].

Равзаи панҷгона. Панҷ ғоида аст, ки дар шитоб кардан ба сӯйи ғизо ва рағбат кардан дар он дӯст дошта шудаанд. Якум. Хунук будани нӯшокӣ. Дувум. Кам будани магас. Севум. Шитоб кардан дар ором кардани сағи гурусна. Чаҳорум. Муҳайё кардани бӯйи хуш. Панҷум. Ҳирсро аз таоми дигарон дур кардан ва беғам будан аз он [1, с. 247].

Равзаи шашгона. Шаш нафаранд, ки ғаму андуҳ аз онҳо ҷудо намешавад. Якум. Камбағале, ки замони сарватмандиаш наздик аст. Дувум. Сарватманде, ки аз нобудии молаш ҳарос дорад. Севум. Беморе, ки барояш табиб нест. Чаҳорум. Дӯстдорандаи зане, ки он зан дар ҳаққи ӯ хиёнат мекунад. Панҷум. Ҳасадхӯр. Шашум. Кинагир [1, с. 248].

Чунон ки дар боло зикр гардид, ҳикматҳои ҳафтгона, ҳаштгона, нӯхгона ва даҳгона дар дохили ҳамин равзаи шашум ҷой дода шудаанд [1, с. 249-253].

Хулоса. Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин асар бисёр масъалаҳои муҳимми фалсафӣ-ахлоқӣ ва иҷтимоиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Фикру андешаҳои ахлоқии ӯ ба мутафаккирон толибилмон ва умуман ба аҳли илму маърифат таъсири амиқу дақиқ гузоштааст. Осори ахлоқӣ ба мисли рисолаи «Унвону-л-баён» замоне таълиф мегардиданд, ки ҷомеаи инсониро мушкилоти ахлоқӣ фаро мегирифтанд ва равшанфикроне ба монанди Абдуллоҳи Шабровӣ бо таълифи осори пурарзиши ахлоқияшон ба ислоҳи мушкилоти ахлоқии ҷомеаи инсонӣ мекӯшиданд. Рисолаи «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҳалли мушкилоти ахлоқӣ, ки ҳамеша домангири ҳар даври замон буданд, бо пешниҳоди роҳҳои ҳалли масоили пешомада, аз замони иншо то замони мо яке аз муассиртарин дастури таълимӣ шинохта шудааст.

БОБИ 2. АНДЕШАҲОИ АХЛОҚИИ АБДУЛЛОҲИ ШАБРОВӢ ДАР «УНВОҶУ-Л-БАӢН»

2.1. Моҳият ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқ дар «Унвоҷу-л-баӢн»

Дар ҳар даври замон масъалаи ахлоқ яке аз масъалаҳои муҳим ва ҷиддӣ ба шумор меравад, ки пояи ҷомеаи инсонӣ бар он бунёд ёфтааст. Вобаста ба ҳар даври замон ва ҷомеаи инсонӣ, дар тури таърихи инсоният, моҳият ва мазмуни категорияҳои ахлоқ равишҳои мухталифро ба худ касб кардааст. Инсон, ки сирф мавҷуди иҷтимоист, вобаста ба ҳар сохти ҷамъиятӣ идеологияи худро тағйир дода, ба он навгониҳои асосии даврони ҳаёташро изофа кардааст. Таърихи инсоният гувоҳ аст, ки дар ҷомеаи инсонӣ ҳар падидаҳои мусбат ва манфие, ки аз ҷиҳати сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба вучуд меоянд, таъсири онҳо пеш аз ҳама ба ахлоқ мерасад. Илми ахлоқ тамоми рафтори инсониятро таҳқиқ менамояд, яъне илми дастурие мебошад, ки амру наҳй мекунад. Амалу кирдори одамон ҳамоно вақт комил мегардад, ки дар зехни ӯ танҳо ғояҳои хайр мавҷуд бошанд. Илми ахлоқ маҷмуи қонунҳои рафтору кирдори инсоният мебошад, ки инсон ба воситаи муруоти он ба мақсадаш хоҳад расид. Бинобар ин, мазмун ва моҳияти ахлоқ аз назари муҳаққиқон чунин аст: «Ахлоқ ҷамъи хуш ва хуш мебошад. Донишмандон бар он назаранд, ки халқ бо хуш дар асл яке ҳастанд. Халқ ихтисос ёфтааст ба кайфият ва малакаҳо ва суратҳои, ки ба воситаи ҷашм дида мешавад ва дарк мегардад. Хуш вижа нерӯҳо ва сириштҳои аст, ки бо басират фаҳмида мешавад. Бинобар ин, агар гуфта шавад, ки фарде дорои халқи хуб ва хуш хуб мебошад, яъне, ҳам аз назари зоҳири андом ва аъзо зебост ва ҳам дорои сифати ботинӣ ва ахлоқи хуб мебошад. Ба ибораи дигар, хуш, ки ҳамоно сиришт аст, чун соҳиби сиришт бар ин андоза ва хусусият қарор дода шудааст» [127, с. 16]. Ба андешаи Абуалии Миксавайх «Хуш ҳоле аст барои ҷони инсонӣ, ки ӯро бидуни фикру таҳаммул ба сӯйи қорҳои бармеангезад» [18, с. 27]. Ин мутафаккир ҷойи дигар аз илми ахлоқ ёдовар гардида, дар ин маврид мегӯяд: «Илми ахлоқ сачоёе аст, ки мучиб мешавад, ҷамъи кирдори

инсон зебо бошад ва дар айни ҳол осону сахл аз ӯ содир шавад» [18, с. 15]. Насриддини Тусӣ дар ин маврид, илми ахлоқро чунин таъриф додааст: «Он илмест, ба он ки нафси инсонӣ чӣ гуна хулқе иктисоб тавонад кард, ки ҷумлағӣ аҳволу афъол, ки ба иродаи ӯ, аз ӯ содир мешавад, ҷамил ва маҳмуд бувад» [18, с. 27].

«Хулқ иборат аст аз ҳайате устувор дар нафс, ки афъол ба осонӣ ва бидуни ниёз ба фикру андеша аз он содир шавад. Агар ин ҳайат ба гунае бошад, ки афъоли зебо ва сутуда аз назари ақлӣ ва шаръӣ аз он содир шавад, он хулқи некуст ва агар он чи аз он содир мешавад, афъоли зишт бошад, хулқи бад номида мешавад... Ҳамчунин муҳол аст битавон бидуни ахлоқ ва таҳзиби нафс ба маротиби камоли ҳақиқӣ ва саодат ноил шуд. Чӣ гуна мумкин аст нопокон ва бадсириштонӣ, ки аз ҳақиқати инсоният тухӣ шуда ва ҳақиқати барзахии ҳайвонӣ гирифтаанд, битавонанд ба мушоҳидаи олами қудс биншинанд ва аз неъматӣ бартари курбӣ олами боло баҳра ҷӯянд!? Вучуди онҳоро ториқиҳо фаро гирифта, таносубе ба олами нур надоранд. Шақиён аз инони лаззат мартабаи мустаҳкамӣ илму-л-яқинро нахоҳанд ҷашид. Чӣ расад ба дараҷоти болотар ва маротиби олитар» [127, с. 27].

Аз замони устои илми ахлоқ Арасту то ба имрӯз тамоми донишмандону мутафаккирон категорияҳои ахлоқро (яъне чи мусбат ва чи манфиро) вобаста ба идеологияи замони зиндагии худ маънидод кардаанд. Тамоми афкори ахлоқие, ки баъд аз Арасту ба вучуд омадаанд, решаҳои асосии он афкори ахлоқӣ аз осори Арасту, махсусан аз «Ахлоқи Никомах»-и ӯ сарчашма гирифтаанд, зеро Арасту аввалин нафарест, ки илми ахлоқро дар таърихи инсоният тарҳ намудааст. Абдуллоҳи Шабровӣ, ки дар асри XVIII зиндагӣ ва фаъолият кардааст, ақидаҳои фалсафии ӯ аз мутафаккирони юнонитабор, махсусан аз Арасту сарчашмаи эътиқодӣ мегиранд. Ӯ дар асараш «Унвону-л-баён» категорияҳои ахлоқиро мавриди баррасӣ қарор додааст, ки аксарияти он категорияҳоро Арасту дар «Ахлоқи Никомах»-и худ, вобаста ба замони зиндагӣ маънидод карда тавзеҳ додааст.

Мафҳум ва моҳияти категорияҳои ахлоқ дар осори мутафаккирони форсу тоҷик ҳам мавқеи назаррасро ба худ касб кардааст, ки он категорияҳоро мо бештар дар «Ахлоқи Носирӣ»-и Муҳаммад ибни Ҳасан Насриддини Тусӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва «Ахлоқи Чалолӣ»-и Чалолиддини Давонӣ ва ба монанди инҳо мушоҳида карда метавонем. Мутафаккирони форсу тоҷик андешаҳои ахлоқии худро дар замони ҷомеаи асримиёнагии феодалӣ баён кардаанд. Тавре маълум аст, ахлоқ дар ҷомеаи феодалӣ ҳам хеле коста гардида буд.

Таъсири афкори мутафаккирони Юнони Қадим ба мутафаккирони форсу тоҷик ҳам бетаъсир намондааст, ки мо андешаҳои фалсафии донишмандону мутафаккирони Юнони Қадимро ба таври возеҳ дар осори аксарияти донишмандону мутафаккирони форсу тоҷик мушоҳида мекунем. Ҷавҳари таълимоти ахлоқии мутафаккирони форсу тоҷикро гуманизм ташкил медиҳад. Арзиши афкори ахлоқии онҳо абадӣ мебошад, ки имрӯз ҷаҳони Ғарбро дар ҳайрат гузоштаанд.

Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамчун мутафаккири озодандеш ва равшанфикр дар рисолааш «Унвону-л-баён» ба тамоми категорияҳои мусбат ва манфии ахлоқ таваҷҷуҳи бағоят хоса зоҳир намуда, моҳият ва хусусиятҳои он категорияҳоро аз назари илми ахлоқ баён кардааст. Аз моҳият ва хусусиятҳои категорияҳои ахлоқие, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолааш баён менамояд, дарк карда мешавад, ки дар маркази таълимоташ инсоне қарор дорад, ки он инсон аз тамоми разолатҳо пок аст ва дар сиришти он тамоми фазилатҳо ниҳонанд. Ҷавҳари таълимоти ин мутафаккиро маҷмуи арзишҳои инсонгарой ташкил медиҳанд, арзишҳое, ки инсоният тӯли қарнҳо онҳоро аз сиришти маърифати поки худ офаридаасту он арзишҳо бо нуру партави созандаи худ ба ҷаҳон таҷаллӣ кардааст. Аксари муҳаққиқони илми ахлоқ бар он назаранд, ки инсон офаринандаи арзишҳо мебошад. Баъзеи дигар қудрате бартар, хориҷ аз афроди инсониро офарандаи арзишҳо донистаанд. Онҳое, ки инсонро офарандаи арзишҳо донистаанд, ба ду гурӯҳ тақсим шудаанд. Баъзе ҷомеаро ба унвони як кулли муташаккил дар муқобили фард созандаи арзишҳо медонанд ва бархеи

дигар фарду чамъро дар ин мавзуъ муштарак медонанд. Донишмандон се вижагии арзишхоро баён кардаанд: «Якум. Арзиш дорои вучуди мустакиле нест, зеро арзиш ҳамеша дар чизи дигаре, ки ҳомили он аст, ёфт мешавад, ки вазъи вучудии ҳомил бо вазъи вучудии арзиш мутафовит аст. Манфиат ёфт намешавад, магар дар чизи нофеъ. Инсон ин арзишро дарк намекунад, магар дар феъле, ки ба воситаи он дарк мекунад, ки ин шайъи нофеъ аст. Мо зеборо дарк намекунем, балки зебоиеро дар чисми инсонӣ ё дар манзараи табиӣ, ё дар як асари ҳунари дарк мекунем ва ин ҳайсиат куллияти арзишро инъикос намекунад, вале дар айни ҳол мумкин нест, арзиши куллиро қоим ба вучуд дарк намуд. Дувум. Лекин ин ки арзиш дарк намешавад, магар ба воситаи ҳомилҳои арзиш, мучиб намешавад вучуди арзиш мутаваккиф бар вучуди ҳомил шавад. Балки мо метавонем аз олами арзишҳо сухан бигӯем, шабеҳ ба олами мусули Афлотун, чун арзиш худ моҳияте аст. Хулосаи вижагии дувум он аст, ки арзиш худ чизе ҳаст ва дорои зоте мебошад. Пас, як давои нофеъ аст, ба воситаи нафъе, ки дар он мебошад ва як қитъа мусиқие ба воситаи зебогие, ки мебошад, зебо аст. Арзишҳо маонии мутлақӣ мебошанд. Севум. Ин мунҷар ба тақрири вижагии севум барои арзиш мешавад ва он ин ки шиносоии мо нисбат ба арзиш бозарурат шиносоии қаблӣ ва мотақаддам аст, яъне, инсон арзишхоро ба навъи диди ботинӣ дарк мекунад. Лекин диди ақлӣ нест. Он тавре ки маонии куллияро дарк мекунем, балки дидании вичдонӣ аст. Ба таъбири дигар, мо арзишхоро ба навъе аз вичдон ё эҳсоси отифӣ дарк мекунем. Ин сухан баён мекунад, ки арзишҳо он гуна ҳастанд, ки кӯдакон арзишхоро дарк мекунанд, ки хос бо фарҳанг дарк менамоянд» [127, с. 76].

Пас аз таърифу тавсифи ахлоқ ва категорияҳои ахлоқӣ, мебояд тақсими онҳоро ба мусбат ва манфӣ ва ҳамчунин дар зимни мисолҳо шарҳу баёни категорияхоро ба риштаи таҳқиқ дарбиёварем.

Категорияҳои мусбат: «Адолат» ба маънои додрасӣ, додгарӣ, некукорӣ, кор аз рӯйи инсоф [156, с. 41], инсоф доштан, адолати иҷтимоӣ: адолате, ки ҳамаи афроди ҷомеа аз он бархурдор бошанд [103, с. 1052], аз рӯйи инсоф кор кардан [20, с. 690] мебошад. Адолат яке аз мақулаҳои ахлоқӣ-фалсафӣ буда,

манбаи муҳими назария ва амалияи андеша ва кирдори инсонро таҷассум менамояд. Дар осори Абдуллоҳи Шабровӣ мақулаи «адолат» мавқеи муайян дорад, ки паҳлуҳои назарӣ ва амалии онро дар бар мегирад. Инчунин, ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ инсон шарифтарин мавҷудоти олам аст. Ҷисмҳои табиӣ аз рӯйи ҷисмӣ дар мартаба бо якдигар баробаранд ва якеро бар дигаре шараф ва фазилате нест. Абдуллоҳи Шабровӣ таносуби адолатро бо ростӣ ба тариқи зайл баррасӣ мекунад: «Ҳеҷ адолате монанди ростӣ нест» [1, с. 52]. Зеро ростӣ ва адолат дар ҷамъияти инсонӣ мизонест, тамоми паҳлуҳои ҳаёти башариятро ба шакли саҳеҳ ба низом дароварда, саодат ва асбоби онро барои фирқаи иҷтимоӣ ҳифзу таъмин менамояд. Адл нуре мебошад, ки мулкро зиннат медиҳад ва таҳдоби онро устувор мегардонад. Дар ҷамъияте, ки ростӣ нурафшонӣ намояд, он ҷамъият безавол аст ва он ҷо ҳатман доди мазлумон дода мешавад. Шарт ва оини адл он аст, ки ҳар касе бо дороии худ қаноат кунад ва тавонманд аз бизоати нотаъвонон ҷашм пӯшад. Бинобар ин ҳеҷ фазилате қомилтару равшантар аз фазилати адолату ростӣ нест.

Ба назари мутафаккир мол ва сарват аз барои ободонию пешрафт ва шукуфоии ҷамъият аст ва ободони ҷамъият аз баҳри он аст, ки дар ҷомеаи башарӣ адолат, ростӣ, саховат ва мурувват ҳукмрон бошанд. Дар оини ҷавонмардӣ қоида аст, ки ҷавонмард бояд бо моли худ нисбати атрофиён дастӣ саҳо дошта бошад ва ҳамеша ба ниёзмандон лутфу қарам намояд. Неқбаҳт он аст, ки бо қараму саховат ва адли худ дар ҷамъият номи нақу барорад, ҳатто пас аз марг ному мартабаи ҷовидонаро дарёбад. Касе, ки молу сарватро аз рӯйи эҳсон истеъмол менамояд, дар олами дорой фазилати бузург аст, яъне марди саҳӣ аст. Дар ҷомеае, ки адолат нест он ҷо ҳеҷ ободоние вуҷуд дошта наметавонад. Барои он ки шартӣ дунё ба адли маданӣ аст, яъне ободонӣ ва тараққиёт маҳз ба туфайли адолат ба вуҷуд меояд: «Мол аз баҳри ободонӣ аст ва ободонӣ аз адолат» [1, с. 159].

Адл дар нутқ он аст, ки ҳар сухане, ки меғӯйӣ, аввал онро дар тарозӯи ақл гузорӣ ва баъдан ба забон оӣ, то ба мушкилие мубтало нагардӣ, зеро хориҷ шудан аз ҳадди эътидол хоҳ бо ифрот бошад, хоҳ бо тафрит, зишт ва қабеҳ аст. Чунончи:

«Адлу одоб дар гуфтор ин аст, ки марди бофазилатро ба монанди марди бефазилат хитоб накунӣ ва олимро ба монанди ҷоҳил хитоб накунӣ ва забонатро дар тарозӯи суҳан гузорӣ, то ки он аз зиёдасту нуқсон эмин монад» [1, с. 212].

Чунон ки дар боло зикр гардид, бо сабаби адлу инсоф ва раҳму шафқат миёни одамон лутф, васлу робита ва муҳаббат ба вучуд омада, қадру манзалати инсонӣ устувор гардида, одамон мақоми худро дар ҷомеа ба зудӣ дармеебанд. Адолат бе муҳаббат муназзам нашавад. Эҳтиёҷ ба адолат, ки камоли инсонӣ аст, дар муҳофизати низоми навъ аз ҷиҳати ғуқдони (набудан) муҳаббат аст. Агар муҳаббат дар миёни одамон ҳосил нашавад ба инсофу интисоф эҳтиёҷе намеронад. Шахс мутлақи муҳаббат бошад адолат ноиби ӯ. Дар он ҷое, ки адл нест, дӯстӣ ҳам вучуд надорад. Дар чунин ҳолат муҳарриқи дӯстӣ манфиат мебошад. Бояд васлу робита ба сабаби адолат бошад: «Ба сабаби инсофу адолат васлшавандагону робитакунандагон зиёд мешаванд» [1, с. 216].

Ба назари Арасту адл фазилати инсонӣ аст. Хусусияти категорияи адолат дар осори ин мутафаккир он аст, ки гоҳе ба маънии мутобиқат ба қонуни ахлоқ ва гоҳе дигар ба маънии мусовот истифода мешавад. «Афъолу малакот он вақт ба сифати адолат ва ифбат ёд мешавад, ки асари як инсони одил ва афиф бошад ва ҳатто як инсони одилу афиф ҳам дорои фазилат шуда наметавонад, то ин ки афъолро фақат ба ҳайси як марди одил ва афиф иҷро накунад» [5, с. 41]. Корҳои одилонро касе ба ҷашми нек мебинад, ки аъмоли хайро мустаҳсин мешуморад. Инсон ҳеҷ гоҳ некукор шуда наметавонад, то ин ки дар аъмоли неки худ лаззате ҳис накунад. Ба тавре ки ҳеҷ кас наметавонад он мардиро, ки дар корҳои додгариӣ худ лаззат намеёбад, одил бигӯяд.

Марде, ки беадолат аст, аз ду ҳол ҳолӣ нест. Ё ин аст, ки бидуни фарқ ва имтиёз ҳамаи ашёи лазизро хоҳиш мекунад ва ё онҳоро, ки махсусан назди ӯ лазизтар аст. Хоҳиш ӯро маҷбур мекунад, ки лаззатҳои худро ба ҷизҳои дигар тарҷеҳ диҳад, ки кори ӯ ба зоти худ ранҷу алам аст. Дар ин ҳолат барои ӯ мафҳумҳои «раҳм», «шафқат», «инсоф» ва «адолат» арзише надоранд ва бегонаанд. «Марди одил ин тавр бошад, ки бар ҳасби қавонин кор кунад, ҳам дар муомилоти зоту-л-байнӣ мунсиф бошад ва мусовотро корфармо шавад. Пас

одил қонунию мунсиф аст» [5, с. 128]. Арасту адлро дар он корҳое мебинад, ки битавонад саодат ва асбоби онро барои фирқаи иҷтимоӣ ҳифзу таъмин намояд. То замоне, ки таносуб набошад, мубодила ва муомила сурат намегирад ва низ ин таносуб ба вучуд нахоҳад омад, то вақте ки пешниҳодот ва назариёт то як дараҷае муодил гардад. «Қонун ба корҳое амр мекунад, ки натанҳо аъмоли марди шучоъ аст, балки ба аъмоли мардумони афиф низ тавсия мефармояд, ки такво аз фаҳмишу фасод бошад. Ҳамчун ба корҳои мардумони ҳалим амр намуда, эшонро аз зарбу шатм наҳй мекунад» [5, с. 129]. Арасту адлро як малакаи ахлоқӣ медонад, ки омили он бояд истеъдоди онро дошта бошад ва дар роҳи интиҳоби ахлоқӣ ба ирода ва ихтиёри ақли худ шахс одил бошад. Ҳатто дар тақсими чизе, ки байни худ ва дигарон мекунад ва ё байни ду нафари дигаре менамояд, ин тавр намекунад, ки дар ашёи муфида бузургтарро бигирад ва кучактарро ба ҳамсоя бидиҳад. Билъакс, дар чизи зараровар кучакро гирифта, бузургтарро ба ӯ бидиҳад, балки ба дилу қон мекушад, ки тақсими мунсифона бошад ва ҳиссаҳо аз рӯйи таносуб баробар бошанд. Арасту нисбати марди одил чунин назар дорад: «Марди одил дар «сироту-л-мустақим»-и ақл аст. Бидуни ҳидояти ақл ба чизи дигаре гӯш намедиҳад» [5, с. 214].

Ба назари Насриддини Тусӣ лаззати одил дар адолат аст ва «Лафзи адолат аз рӯйи адолат... ба маънии мусовот... шарафу камоли махсус ва мумтоз аст. Ҳеҷ фазилат комилтар аз фазилати адолат нест» [9, с. 161]. Дар таълимоти ахлоқии Насриддини Тусӣ чунин аст, ки агар эътидол набошад, доираи вучуд ҳам боқӣ нахоҳад монд, яъне адолату мусовоти муқтазо низоми мухталифанд. Ба андешаи мутафаккир «Одил касе бувад, ки чизҳои мутаносиб ва номутасовиро муносибату мусовот медиҳад» [9, с. 166]. Шарти дунё ба ҳам адли маданӣ будааст, ки Насриддини Тусӣ он адлро бар се қисм мекунад: «Аввал. Он чӣ мардумро ба он қиём бояд намуд (ба қадри тавон ба корҳои хуб раҳнамоӣ кардан). Дувум. Адои амонат ва инсоф дар муомилот. Севум. Адои ҳуқуқи ислоф монанди қазои дуҷум ва инфози васоёи эшон» [9, с. 172]. Вақте ки адолат ҳосил мешавад, нури қавӣ ва аҷзои нафс бар якдигар медурахшанд. Чӣ адолати мусталзами ҳамаи фазо бувад. Пас, нафс бар адои феъли хоси худ бар

фозилтарин вачҳе, ки мумкин бувад, кодир шавад. Дар ин ҳолат ғояти қурби нафси инсонӣ бувад. Соҳиби адолатро ҳеҷ навъ мазодат муҳолифати соҳиби номус дар табиат наёяд. Балки ҳамагӣ ҳиммати ӯ ба мувофиқату муованат ва мутобиати ӯ масруф бувад. «Ақалли мусовот миёни ду шахс бувад дар чизе муштарак миёни ҳар ду ё дар ҳар чизе» [9, с. 185]. Насриддини Тусӣ адолатро бо ҳуррият иштирок медонад, дар боби муомилот ва гирифтани додан. Чӣ адолат дар иқтисоби мол афтад. Дар шароити мазкур ва ҳуррият дар инфоқи мол ҳам ба он шароиту иқтисоби аҳз бувад. Адолат ҳастии нафсонӣ аст ва мафҳуми адолат аз ҳикмат аст, ҳикмат аз адолат бувад, ё он ки мурод аз ҳикмат дар ин мақом истеъмоли ақли амалӣ бошад. «Одиди ҳақиқӣ касе бувад, ки таодули қувватҳои нафсонӣ ва тақдими афъолу ақвومه, ки содир шавад аз он қувватҳо, чунон ки баъзе бар баъзе ғолиб нашавад, ба тақдим расонида бошад. Баъд аз он дар он ҷи хориҷи зоти ӯ бувад, монанди муомилот ва қаромат ғайри ҳамин насақ риоят карда бошад. Зоҳири ӯ дар умуми авқот ба иқтинои фазилат адолат бувад, на бар ғаразе дигар. Ва ин он гоҳ равон шавад, ки ҳаёти нафсонӣ, ки муқтазои адаби қуллӣ бувад, ҳосил омада бошад, то афъолу осори ӯ ва дар сакки низом инхирот ёбад ва дар дигар фазоил ҳамин эътибор муҳофазат бояд кард, то ҳақоиқи он аз он ҷи ба он шабеҳ бувад, боз шиносад» [9, с. 196]. Насриддини Тусӣ дар ҳар боб ақро ҳокими одил медонад. Иброз медорад, ки адолат на он бувад, ки мардумро, ки набинанд, ба ӯ зулм накунад, балки он бувад, ки муомилот ба мардум бар қоидаи инсоф кунанд, яъне: «Эҳтиёҷ ба адолат, ки қамоли инсонӣ аст, дар муҳофизати низом, навъ аз ҷиҳати ғуқдон муҳаббат аст. Агар муҳаббат миёни ашхос ҳосил набудӣ ба инсофу интисоф эҳтиёҷ наояфтодӣ» [9, с. 396].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ мафҳуми адлро дар муносибатҳои иҷтимоӣ зарур дониста, ҳатто ба вазъи замон ва идеологияи ҷомеаи худ адлро пойдорӣ ва бақои мулку давлат медонад. Ба назари ӯ «Адл суҳанест мулкороӣ, ламъаест нурфазой... Адл он аст, ки доди мазлумон диҳанд ва эҳсон он, ки марҳами роҳате ба ҷароҳати маҷруҳон ниҳанд... Аз фазилати адолат ҳамин нуқта бас аст, ки одил маҳбуби ҳама мардумон аст, Агарчи аз адли ӯ ғоида ба эшон нарасида

бошад» [12, с. 144]. Пас адл баробарӣ нигоҳ доштан аст миёни халқ, яъне гурӯҳеро баробари гурӯҳе мусаллат насозад ва ҳар тоифаро дар пояи ӯ нигоҳ дорад. Ба ҳамин маъно, Хусайн Воизи Кошифӣ чунин ақида дорад, ки «Аз чумлаи аркони адл шунидани каломи додхоҳ аст, яъне, гӯш ба сухани мазлумон кардан ва рӯйи лутф ба сохтани муҳими эшон овардан ва аз он ки бисёр гӯянд малул набояд шуд ва ба танг набояд шуд» [12, с. 146]. Хусайн Воизи Кошифӣ адлро фазилати устувор ва зулмро зишттарин разолат, инчунин адлро ободонии ҷомеаи инсонӣ медонад: «Аدل хубтарин фазилат аст ва зулм зишттарин разолат. Натиҷаи адл бақои мулку вусъати мамлакат аст ва маъмури ҳазоину ободонии қаряву шаҳрҳо» [12, с. 149].

Ҷалолиддини Давонӣ адолатро камоли қуввати амалӣ медонад. Аммо муқофотро он медонад, ки ҳар нафъе, ки аз касе ба ӯ расад, ба мисли он ё зиёдат ба он муқобил гардонад ва агар заррае аз касе бад ба ӯ расад, ба камтар аз он муҷозот кунад. Аммо ҳусни ширкатро он медонад, ки муомилот бар вачҳе бошад, ки мучиби инҳирофи хоҳири шурако набошад. Мучиби имкон ва ба шарти муқофизат бар қонуни адолат, яъне одил муомила бар эътидол кунад. «Одил ба ҳақиқат касе бошад, ки таъдили қувватҳои худ карда бошад, то судури ҷамъи афъол аз ӯ ба ҳукми ақл ба ранҷи эътидол бошад» [13, с. 86]. Аз ин бар меояд, ки адолат ҷомеи ҷамъи камолот аст. «Ҳеҷ нисбат шарифтар аз нисбати мусовот нест ва ҳар нисбате, ки ба вачҳе аз вучӯҳи инҳилол роҷеъ бо нисбати мусовот нашавад, аз ҳадди муомилот хориҷ бошад» [13, с. 99]. Мадори адолат бар ҳифзи муносибат аст, ки роҷеъ ба ӯ ваҳдат мешавад ва ҳар нафсе, ки ислоҳи ҳоли худ карда натавонад ва аз адолат миёни қувои бадан ва ҷавореху олооти ҷисмонӣ очиз бошад ва аз адолат миёни аҳли манзилу мадина мутасаввар нашавад. Ҳар гоҳ ки аввалан риояти адолат дар бадану қувои худ намояд ва аз ифроту тафрит мучтаниб шавад. «Ва чун соҳиби адолат ба мизони ақл малакатро санҷида дорад, дар ҳоле ки пеш ояд аз ағмозу иқром ва афву интиқоми тариқи эътидол супур» [13, с. 129]. Ба назари мо бар вачҳи адолат вақте муваффақ мешавад, ки аз қоидаҳои адолат комилан матлаъ бошанд.

«Афв»-бахшидан, аз гуноҳи касе гузаштан [156, с. 99], бахшидани гуноҳи мучримон [103, с. 1087], омурзидану даргузаштан аз гуноҳ, гузашт кардан бар касе ва тарк кардани мучозотеро, ки шоистаи он аст ва хуДДорӣ аз муоҳазаи ӯ [20, с. 1865] мебошад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар мавриди афв мефармояд: «Беҳтарини мардум ба бахшидани гуноҳ қодиртарини эшон аст бар подоши бад ва интиқом гирифтани» [1, с. 20]. Дар воқеъ беҳтарин бахшиш ва эҳсон он аст, ки ибтидо аз тарафи худӣ шахс бошад. Ҳиммати мурувват он аст, агар касе дар ҳаққи ту бадӣ кунад, пас бояд ту ӯро дар муқобили лағжиш ва гуноҳаш бибахшӣ. Зеро шафоаткунандаи гунаҳгор иқрор кардани ӯст ба гуноҳаш ва тавба кардани ӯ аз гуноҳаш узр овардани ӯст. Беҳтарин афв ҳам бахшидан он аст, ки аз шахси дорои интиқом бар қудрат бахшад. «Аз зеботарин ахлоқи хуб афв кардани шахси қудратманд аст бар интиқому саховат кардани шахси муҳтоҷ» [1, с. 111]. Қойи дигар Абдуллоҳи Шабровӣ таъкид мекунад, ки: «Агар соҳиби қудрат бошӣ, интиқом мағир. Чӣ гуна афв кардан аз соҳиби қудрат хубтар аст. Вақте дӯсте гуноҳ кунад, ӯро бубахш ва зуд аст, ки вақти гуноҳ карданат ба шахсе рӯ ба рӯ мешавӣ, ки туро мебахшад» [1, с. 114]. Дар воқеъ ҳам бахшиш аз гунаҳкоре, ки дар ҳақиқат тавба кардааст, қараму бузургӣ аст. Касе, ки меҳрубонӣ ва бахшишаш хуб бошад, ақли ӯ зоиД мебошад. «Шахсе, ки афву бахшиш кунад, ба вазифаи одамгарии худ вафо намуда, онро ба ҷо овардааст» [1, с. 150].

Арасту дар осораш нисбати категорияи ахлоқии афв андешаронӣ нақардааст ва дар ин масъала шарҳу тавзеҳе дида намешавад. Аммо дар зимни ривоятҳо ба тариқи саволу ҷавоб аз ӯ гуфторҳое меоранд, ки мисолашро поинтар хоҳем овард.

Насриддини Тусӣ дар таърифи афв чунин меорад: «Афв он бувад, ки бар нафс осон бувад тарки мучозот ба бадӣ ё талаби муқофот ба некӣ бо ҳусули тамкин аз он ва қудрат бар он» [9, с. 132]. Ба назари ин Насриддини Тусӣ афв баъд аз қудрат маҳмудтару зеботар аст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ афвро чунин шарҳ додааст: «Афв тарки уқубати гунаҳгор аст, дар ҳоли қудрат барад ва ин хислат дар фазилат бар ҷумлаи

хислатҳои ғоиб аст. Ҳарчанд гуноҳ бузургтар аст, ғазилати авфкунанда зиёдтар аст. Ҳикоят: Искандар аз Арасту пурсид, ки дар боби ғалон гунаҳгор чӣ мегӯӣ? Гуфт: Эӣ малик, агар гуноҳ набудӣ сифати авф, ки беҳтарин ғазл аст, ки касе зоҳир намудӣ? Пас, гуноҳ оинаи авф аст ва гунаҳгор ба сабаби ҳузури он сифат шуда, дар бораи ӯ бояд, ки ин маънӣ ба ҳузур расад.

Гуноҳ оинаи авфу раҳмат аст, эӣ шайх,

Мабин ба чашми ҳақорат гунаҳкоронро.

Искандар гуфт: Авф дар чӣ вақт некуст? Гуфт: Дар вақти қудрат ва зафар бар ҳасм, то ба он авф шукргузорӣ зафар карда бошад» [12, с. 153].

Ҷалолиддини Давонӣ низ таърифи авфро пешниҳод кардааст: «Ҳарчанд қувват бошад, ҳусни авф бештар зоҳир мегардад» [13, с. 297]. Ҷалолиддини Давонӣ дар ин ҷо зери мафҳуми «қувват» лутфу мурувватро дар назар дорад, барои бахшидан сифати ҷавонмардон аст.

Дигар категорияи ахлоқӣ, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар осораи ба он таваҷҷуҳ кардааст, «сабр» мебошад. Сабр дар луғат ба маънои шикебой, таҳаммул, тоқат, тобоварӣ ба саҳтиҳо [157, с. 165], тарки шикоят аз бало ё шадоид [103, с. 980] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар шарҳи сабр менависад: «Тасмими қатъӣ ва иродаи оҳанин мартаба ва мақоми қаҳрамонону шучоён аст ва қор фармудани сабр аз одати ҳуби мардон аст» [1, с. 18]. Дар воқеъ сабри қатъӣ ва мустаҳкам оташро ҳомуш мегардонад. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ «Бардошт қардани азият ва озор аз ҷумлаи хислатҳои ҳуб аст, зеро дар мусибатҳо сабр қардан аз ганҷинаи имон аст» [1, с. 195]. Баъзе аз насихатҳои ӯ дар мавриди сабр дар муқобили ҷунин аст: «Касе, ки сабр қунад, қушоиш ба суроғаш меояд ва шаҳсе, ки сабрашро интишор диҳад, қорашро аз қардум пӯшида медорад. Дар саҳтиҳо сабур бош ва андуҳатро қуру бар, бетоқатӣ мақун, ба қурсати мақсуд қомеб мешавӣ» [1, с. 180]. Сабр қарданро дар ҳодисаҳои ногувор аз ҷумлаи ахлоқи бузургон медонад.

Арасту дар категория ахлоқии «сабр» низ шарҳу тафсилоти алоҳида надорад.

Насриддини Тусӣ мефармояд: «Сабр он бувад, ки нафс муқовимат кунад бо ҳаво (ҳикмат) то итлоати лаззоти қабҳа аз ӯ содир шавад» [9, с. 130].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ мегӯяд: «Сабр сифати бағоят мақбул аст...Ҳар ки тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар ҳаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад. Зеро ки сабр мифтоҳи (кушоиши) қор аст ва дари хонаи роҳаш чуз бад-ин калид накушояд» [12, с. 120].

Чалолиддини Давонӣ меорад: «Сабр муқовимати нафс аст бо ҳаво то заровалати лаззати қабҳа аз ӯ судур наёбад» [13, с. 54].

«Саховат» категорияи дигари мусбати ахлоқист, ки дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ зикр мешавад. Саховат дар луғат ба маънои қаримӣ, ҳимматбаландӣ, ҷавонмардӣ, қушодадастӣ [157, с. 220], бахшишу қарам доштан аст [103, с. 220].

Абдуллоҳи Шабровӣ саховатро чунин таъриф қардааст: «Бехтарин саховат он аст, ки аз шахси муқтало ба сахтӣ ва нодорӣ бошад» [1, с. 58]. Нишонаи ҳубии инсон саховат аст, ки дигаронро ҳамеша дар мавридҳои муқтало ба сахтӣ ва нодорӣ қурак меқунад. Инсонии ҳушёр шахсе аст, ки аз роҳи ҳалоли қасб меқунад ва дар роҳи ҳалоли қарф меқунад. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ «Моли дунё тамои мешавад ва номи неқ боқӣ меқунад» [1, с. 107]. Ин мутафакқир зеби саховатро қеҳраи қушод меқунад.

Арасту дар мавриди «саховат» афқори ҳешро дорад. Масалан: «Қасе, ки қарватро ба вақҳи аҳсан истеъмол қунад, дар олами дорой дорои фазилат аст, яъне сахӣ аст ва мардумони сахӣ нисбат ба боқии табақоти фузало маҳбубтаранд, зеро қарои мардум нафъ мерасонанд ва фоидақасониашон дар ин аст, ки аз моли худ мардумро мадад меқунанд» [5, с. 94]. Ба назари Арасту дарёдил ҳеҷ вақт намеҳаҳад қизе қарои шахси худ қарф қунад, балки орзу дорад, ки ҳама масориқи ӯ дар қарои ҳайри қомеа бошад. Марди сахӣ қарвати зиёд ба қор дорад, ки ба саховати худ биқардозад ва ҳама марди одил бояд дороие дошта бошад, ки битавонад бо мардум доду ситади одилона қунад.

Насриддини Тусӣ дар боби «саховат» мегӯяд: «Сахӣ ба ҳақиқат он қас бувад, ки базли мол ба қаразе дигар чуз он ки саховати лаззатҳои қамил аст,

омехта нагардонад» [9, с. 151]. Чойи дигар Насриддини Тусӣ ба масъалаи саховат таваҷҷуҳ намуда, ибрази андеша менамояд, ки: «Касе, ки бо мардум мухولاتат накунад, саховат аз ӯ чӣ гуна содир шавад» [9, с. 364].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин назар дорад: «Саховат сабаби некномӣ ва эҳсону мучиби дӯсткомиву ҳуҷастафарҷомӣ аст. Ва ҳеҷ сифате одамиёнро ва хусусан ашрофу бузургони эшонро беҳтар аз саховат нест ва ҳунарест ҳама айбҳоро пӯшонад» [12, с. 165]. Ба андешаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ саодати дунё он аст, ки мурғи дили халқро ба ҳукми қарам сайд тавон кард. Ва чун дил, ки султон аст, дар қайди қасе афтод ва қолаб ба таъбияти қалб дар дом меафтад ва чун қарим моликалриқоб қамъ шуд, дарҳои саодат бар ӯ кушода ва асбоби муқоддат барои ӯ омода шавад.

Назари Қалолиддини Давонӣ дар хусуси «саховат» чунин аст: «Саҳо малакаи адами муқоболот бо инқоқи мол аст, то он қи бошад, бо он қи бояд, қуноқи шояд бирасонад... Саҳӣ ба ҳақиқат он қас аст, қи базли мол на аз барои қаразе (дигаре) қунад, балқи барои он қи саховат малакаи шарифест ва лаззатҳои матлуб ва ағар ба қайр аз ин қизи дигаре ваққи қасди ӯ бошад, сониян ва билқараз тавонад буд... Қӯдақро ба саховат тарғиб қунанд ва ҳутоми дунявиро дар қашми ӯ қору ҳақиро шум оранд» [13, с. 211].

«**Тавозуъ**» қатегорияи муқбати ахлоқӣ аст, қи мутафакқирон дар мақриди он бисёр андешаронӣ қардаанд. Дар луғат «тавозуъ» ба маънои ҳоқсорӣ қардан, қурутанӣ намудан; ҳоқсорӣ, қурутанӣ, шикастанафсӣ [157, с. 300], қурутанӣ қардан барои эҳтироми дигаре [103, с. 495]. Он аст, қи ҳудро аз қасоне, қи дар қоҳ аз ӯ нозилтар бошанд, мазияте наниҳад [20, с. 5582] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ «тавозуъ»-ро чунин баён мекунад: «Шаҳсе, қи тавозуъ ва қурутанӣ қунад, бузург меқардад» [1, с. 43]. Тавозуъ ва қурутанӣ шарти муҳими зиндагии инсоният мебошад Ағар чунин сифатҳо дар шаҳси бомаърифат вуқуд дошта бошанд бузургии ӯ зиёдтар меқардад. Шаҳсе, қи тавозуъ қунад, албатта, вай ҳуб будани табияти сиришти ҳудро зоҳир қардааст.

Арасту дар боби «тавозуъ» меқармояд: «Ба ҳама қасоне, қи синнашон аз мо бузургтаранд, бояд эҳтироме дошта бошем, қи муносиби умрашон бошад.

Бояд ба чилавашон бархезем ва бояд роҳу ҷойи худро бо эшон вогузор шавем. Ин тавр ҳаракотеро, ки аломати эҳтиром аст, ба муқобили эшон дошта бошем. Эҳтиром ба рафиқону бародарон иборат аст аз сароҳату ихлос дар ҳама умури муштарак. Лекин алоқаи мо бо афроди хонадон ва ё қабила ва ё бо ҳамшаҳриёни мо ва ё аз ин навъ алоқае, ки бо мардум дорем, бояд ҳамеша бикӯшем, ки ба андозаи ҳифзи маротиб ҳуқуқашонро адо кунем» [5, с. 268].

Насриддини Тусӣ мегӯяд, ки: «Тавозуъ он бувад, ки худро мазияте (афзунӣ) нашуморад, бар касоне, ки бар ҷоҳ аз ӯ нозилтар бошанд» [9, с. 129]. Насриддини Тусӣ фикрашро таквият дода мегӯяд: «Тавозуъ ба ҳама кас ба кор дор ва ҳеҷ мутавозеъро ҳақир машумор. Дар он ҷи худро маъзур дорӣ бародари худро маломат макун» [9, с. 499].

Ҳусайн Воизи Кошифӣ менигорад: «Тавозуъ сабаби рафъат аст. Ҳар ки фурутанӣ намояд, дараҷаи ӯ баланд гардад» [12, с. 176]. Пас тавозуъ он аст, ки инсон мақоми худро дар ҷомеа дарёбад ва дигаронро эҳтиром намояд: «Тавозуъ он аст, ки касе қадри худро аз дигаре камтар бидонад. Пас иззат ва ҳурмати худро бартараф ниҳода, дигаронро азизу муҳтарам созад» [12, с. 176].

Ҷалолиддини Давонӣ мегӯяд: «Тавозуъ он аст, ки худро дар мазияте (афзунӣ) бар касоне, ки дар ҷоҳ фурутар аз ӯ бошанд, надонад» [13, с. 63]. Таъкиди Ҷалолиддини Давонӣ ин аст, ки: «Бо ҳама кас тавозуъ кун ва ҳеҷ мутавозеъро ҳақир машумор» [13, с. 325].

«**Ҷазилат**» категорияи дигари мусбат дар илми ахлоқ аст. Дар луғат-1.боварӣ, болотарӣ, афзалият; ҳубӣ, некӣ. 2.бартарӣ дар ғазл, илм ва камол; олимӣ, донишмандӣ. 3.савоб, аҷр [157, с. 40]. Фузунӣ дар маърифату илм [104, с. 1183] аст.

Абдуллоҳи Шабровӣ «Ҷазилат»-ро ҷунин таъриф кардааст: «Касб кардани ғазилатҳо он гоҳ ҳосил мешавад, ки машаққатҳо бардошта шаванд ва шаҳсе, ки саҳтӣ ва ноҳушии душманашро дӯст дорад, бояд ки барои худ бузургӣ, яъне ғазилат ва илмро зиёд гардонад» [1, с. 25]. Абдуллоҳи Шабровӣ адабро восита ва сабаб барои дарёфт кардани тамоми ғазилату камоли инсонӣ медонад. Ин ҷунин ростиро ҳам сабаби дарёфти ғазилат меҳисобад: «Ҷазилат

ва камоли инсон ба сабаби ростӣ ва дурустии дарёфтани ҳақ аст на ба сабаби зиннату ороستاني либосҳо» [1, с. 64]. Бо олимон ҳамнишинӣ кардан ва аз маърифати онҳо бархурдор гардидан шахсро соҳиби виқор ва бузургӣ мегардонад. Абдуллоҳи Шабровӣ ҷойи дигар дар хусуси ба даст овардани фазилат чунин ибрози андеша менамояд: «Ҳар вақт ки чизеро надонӣ бипурс ва ҳар вақто ки лағжидӣ ва ноҳақ рафтор кардӣ, аз он баргард. Ҳар вақто ки бадӣ кардӣ, пас пушаймон шав ва ҳар вақте ки ғзаб кардӣ, ҳилм кун» [1, с. 100].

Арасту «фазилат»-ро батафсил баён мекунад: «Фазилат як истеъдоде аст ба муқобили инфиюлот ва аслан аз қуввате пайдо мешавад, ки ба машқу тамрин нуму мекунад. Тафсили он ин аст, ки ҳар феъл тобеи қуввате аст, ки аз навъи ҳамон феъл аст ва фазилат қувваи феъли ахлоқӣ аст... Дар ҳаёти иҷтимоӣ низ ғояи ягонаи инсон фазилат аст, лекин фазилат танҳо ҳам кофӣ нест, зеро мумкин аст марде, ки дорои фазилат бошад, тамоми умури худро дар ҳоб ё бекорӣ сарф кунад, ё мумкин аст, ки ӯ шадидтарин бадихоро ва бузургтарин мусибатхоро мутаҳаммил гардад. Пас, гуфта намешавад, касе, ки ин тавр зиндагӣ мекунад масъуд аст, магар ин ки бихоҳад, ки муноқиша кунад» [4, с. 7]. Мувофиқи таълимоти Арасту фазилат инсонро қобили он месозад, ки корҳои шариф ва ҷамил кунад. Арасту дар мавриди фазилат андеша дорад, ки: «Ҷазои инсонӣ ду қисм аст: Якум: ақлӣ. Дувум: ахлоқӣ. Ҷазои ақлӣ ба ҳадди аксар аз таълим сарчашма гирифта ва ҳам аз он касбу нумув мекунад ва аз ин ҷиҳат ба таҷриба ва замона ниёзманд аст. Ҷазои ахлоқӣ аз одот наشاءт мекунад» [5, с. 34].

Насриддини Тусӣ дар пайравӣ бо Арасту мефармояд: «Мардумро аз тинати сифлию духули табоеъ офаридаанд ва кудуроти олам дар моддаи ӯ сарф карда, бад-ин сабаб дар асл табиати шарр дар эшон мастур аст ва қабули хайр ба тавассути таълим ва таъдиб кунанд ва баъзе аз эшон, ки дар ғояти шарр бошанд ба таъдиб ислоҳ напазиранд ва бархе, ки ислоҳпазир бошанд. Агар аз ибтидои нашв бо аҳли фазилат ва ихтиёр нишинанд, хайр шаванд ва илло бар табиати аслӣ бимонад... Фазилати инсон бар дигар ҷонварон ба нутқу ба идрок тамйиз аст. Ҷоҳил, ки одими (душмани) он фазилат бувад, аз аъдоди ҳайвоноти

дигар бувад, на аз аъдоди инсон» [9, с. 235]. Аз таълимоти Арасту бар меояд, ки фазилат анҷом додани корҳои нек ва нигоҳ доштани онҳост: «Пас, фазилати муҳаббатӣ садоқат бузургтарин фазоил бувад ва муҳокатати (ҳаққи он нигоҳ доштан) он муҳимтарин корҳо аст» [9, с. 485].

Дар таълимоти ахлоқии Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар боби «фазилат» андеша камтар дида мешавад.

Чололиддини Давонӣ «фазилат»-ро шарҳ дода мегӯяд: «Ҳар фазилатро ҳаддест, ки чун аз он ҳад таҷовуз намояд, хоҳ ба ифрот хоҳ ба тафрит, ба разолат гарояд» [13, с. 100]. Агар дар сиришти инсон фазилате бошад, онро нигоҳ доштан амри зарурист, зеро аз даст додани фазилат мусибат аст: «Чун нафсро фазилате бошад, вочиб бувад муҳофизати он кардан ва он малакаи фозиларо ба амал овардану муошарат ва муҳолатат бо аҳёру эҳтироз» [13, с. 134].

Категорияи дигари мусбат дар ахлоқ «**шукр**» аст. Шукр дар луғат ба маънои сипос ва сано ба соҳиби неъмат ба сабаби он ки неъмат эҳсон кардааст; раҳмату ташаккур [157, с. 603]. Он аст, ки ҳар неъматро инсон ба ҷойи худ сарф кунад [103, с. 946]. Сипосу сано гуфтан мунъимро ба неъматӣ ӯ [20, с.946] омадааст..

Ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ дар мавриди «шукр» ба тариқи зайл аст: «Неъматро бо шукру сипосгузорӣ завол нест, балки бо ношукрӣ неъматро завол аст» [1, с. 39]. Асос ва устувории неъмат шукр ва ба қадри он расидан аст. Ҳатто миннатдорӣ аз касе, ки инсонро ба роҳи рост ҳидоят кардааст, зарурӣ мебошад: «Шукр гӯед ва миннатдор шавед, мар касеро, ки шуморо ба роҳи рост роҳнамоӣ кунад» [1, с. 44].

Арасту ва Насриддини Тусӣ дар боби «шукр» таърифе баён накардаанд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар зимни ривоят аз боби «шукр» масале мезанад: «Ҳикоят: Султон Санҷари (гузашта) вақте ки ба деҳе мегузашт, дарвеше дар сари роҳи ӯ истода буд, салом кард ва Султон чизе меҳонд сар ҷунбонд ва ба забон ҷавоби дарवेश нагуфт. Дарवेश гуфт: Салом кардан суннат аст ва ҷавоб додан фарз. Ман суннат ба ҷой овардам ва ту чаро тарки фарз кардӣ? Султон аз

рӯйи инсоф лачом баркашид ва фармуд: Эй дарвеш, ба шукргузорӣ машғул будам ва аз ҷавоби ту ғофил гаштам.

Дарвеш гуфт: ба чӣ навъ шукр мегуфти? Султон ҷавоб дод, ки шукри ҷамиъи неъматҳо мекардам. Дарвеш гуфт: Эй султон, ту тариқи шукргузорӣ намедонӣ. Шукр он аст, ки ҳарчӣ дорӣ, шукре, ки муносиби он аст, ба ҷой ораӣ. Султон аз дарвеш илтимос кард, ки маро аз он огоҳ гардон. Дарвеш гуфт: Шукри салтанат адл аст бар оламиён... ва хулоса шукргузорӣ он аст, ки дар ҳоли ҳашму ризо ҷониби ҳақ фурӯ нагузорӣ ва ороиши халқро ба ороиши худ муқаддам дорӣ. Султон завқи суҳанони он дарвеш дарёфт ва бифармуд, то он суҳанонро бо оби зар навиштанд ва дастурамали рӯзгори худ сохт» [12, с. 127].

Ҷалолиддини Давонӣ дар «Ахлоқи Ҷалолий» дар ин боб чизе наовардааст.

«**Эҳсон**» категорияи навбатӣ аст, ки Абдуллоҳи Шабровӣ рӯйи он андешаронӣ намудааст. Дар луғат «эҳсон»-1. Некуӣ, лутфу марҳамат. 2. Карам, ато, бахшиш. 3. Нозу неъмат [157, с. 621], 4. Некукорӣ, 5. Устувор гардонидан [103, с. 97] аст.

Абдуллоҳи Шабровӣ «эҳсон»-ро таърифу тавсиф намуда, менависад: «Беҳтарин бахшишу эҳсон он аст, ки ибтидо аз тарафи ту бошад ва беҳтарин неқӣ ва эҳсон ёрӣ додани мазлуме аст, ки ёрӣ металабад» [1, с. 30]. Абдуллоҳи Шабровӣ бо ин андешаҳояш ба табақои ниёзманди ҷомеа дасти кумак дароз карданро таъкид менамояд. Ба назари ӯ вақте ки инсон эҳсонеро шукр кард боз ба муваффақиятҳои дигар низ сазовор мегардад: Агар эҳсону некиро шукр гӯӣ, эҳсони дигарро сазовор мегардад» [1]. Мутафаккир таъкид менамояд, ки мард ба сабаби неқӣ ва карам кардан дар ҳаққи қавми худ бузург мешавад ва шахсе, ки дасти худро ба сабаби инъом ва эҳсон кардан паҳн кунад, неъматҳои худро аз маломат кардан нигоҳ медорад. Абдуллоҳи Шабровӣ ҷойи дигар дар ҳамин замина андешаашро дар хусуси эҳсон чунин баён мекунад: «Оғози эҳсону карам чехраи кушода аст ва чехраи кушода ба саховат далолат мекунад» [1]. Беҳтарин бахшиш ва эҳсон он аст, ки аз миннат ва озор ҳолӣ бошад. Пеш гирифтани роҳи эҳсону карамро чунин баён медорад: «Тухми эҳсону карамро бикор ва аз худат душманӣ ва зулмро дур кун» [1].

Арасту мегӯяд: «Эҳсон чизе аст, ки онро ҳама неқмардон дар алоқоти зоту-л-байнии худ мурут мекунад» [5, с. 181]. Арасту эҳсонро аз неқмардон интизор аст ва мардуми захиатқашро мухтоқи неқмардон медонад: «Мардуми бечора мухтоқ ба қасоне мебошанд, ки ба эшон эҳсон кунад» [5, с. 203].

Насриддини Тусӣ мефармояд, ки: «Қасоне, ки ба таъи хайр бошанд ва хайри эшон мутааддӣ набувад ва ин ҷамӯро азиз бояд дошт» [9, с. 441]. Таъи хайр доштан фазли бузурги инсонист, ки башар онро хоҳону интизоранд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ «эҳсон»-ро шарҳ надодааст.

Ҷалолиддини Давонӣ ба ин назар аст, ки: «Ҳуқамо гуфтаанд: Ҷамъи мол ҳамчунон аст, ки санги бузургеро бар сари қуҳе баранд ва харҷ қардан ҳамчуноне ки он сангро фурӯ гузоранд» [13, с. 180]. Ба андешаи Ҷалолиддини Давонӣ тамоми фазлу эҳсон он аст, ки неқонро гирумӣ дорӣ, бо мардум қушодаҷеҳра бошӣ ва аз ҳатой ҷоҳилон даргузарӣ.

Қатогорияи навбатӣ «қаноат» аст. Қаноат дар луғат-ризомандӣ ва хушнудӣ, қонеӣ ва розигӣ ба қизи қам; қифоя, басандагӣ [157, с. 673]. Хушнудии нафс аст ба он қизе аз рӯзию маош қисмати ӯ мешавад [104, с. 1264]. Ризо шудан ба андақ қиз, хурсанд қардидан ба қисмати худ [20, с. 2775] аст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар робита ба «қаноат» ҷунин ибрози назар дорад: «Қаноат сабаби иззату азизии шахс аст ва сирри тавонгарӣ ва молдорӣ аст, инҷунин он асос ва асли парҳезгориҳо мебошад» [1, с. 28]. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ шахсе, ки қаноати ӯ хуб бошад, баҳору хурсандии ӯ бардавом меқардад ва ғамнок намеқардад, яъне қаноат ганҷест, ки нобуд ва тамои намешавад.

Арасту дар боби қаноат назар надодааст.

Насриддини Тусӣ мегӯяд: «Қаноат он бувад, ки нафс осон фаро қирад умури маъқулу машориб ва малобису ғайри онро ва ризо диҳад ва бар он қи садди ҳалале қунад аз ҳар қинс, ки иттиқоқ афтад» [9, с. 130]. Пас нуқтаи назари ин мутафакқир ин аст, ки ҳоқати ӯ ба мановеъ ва маводи дунявӣ қамтар

бувад, тавонгариӣ ӯ бештар аз ин ҷост, ки ағниюл-ағниёи (бойе аз бойҳои) Худои таъоло аст, ки ӯро ҳеҷ чизу ба ҳеҷ кас эҳтиёҷ нест.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ таърифе дар вожаи «қаноат» надорад.

Чалолиддини Давонӣ мефармояд: «Қаноат истихфофи нафс аст, ба маъкулу машорибу малобис ва ғайраҳо ва иктифо ба қадри зарурат аз ҷиҳати истиҳонат ва он итминони нафс аст» [13, с. 95]. Боқаноат будан ба тамоми саҳтиҳои рӯзгор сабр кардан аст.

«**Мурувват**» категорияи мусбати ахлоқӣ буда, Абдуллоҳи Шабровӣ ба он таваҷҷуҳи хос намудааст. Мурувват дар луғат-1. Мардонагӣ, ҷавонмардӣ; ҳимматбаландӣ, лутфу эҳсон. 2. Инсоф [156, с. 747]. Соҳиби мардонагӣ [104, с. 1804]. Он аст, ки нафси худро рағбате содиқ бувад ба таҷаллӣ бар нияти афодат [20, с. 4771].

Абдуллоҳи Шабровӣ менависад: «Мардонагии комил он аст, ки аз оммаи мардум қатъи робита кунӣ ва дар муқобили меҳмонон ва муҳтоҷон зебо ва хуш муомила бошӣ, яъне мурувват баландҳиммативу нигоҳ доштани нафс аз мазаммати дигарон аст» [1, с. 113]. Ҷойи дигар ҳамин нуқтаи назари худро тақвият дода, чунин мегӯяд: «Рӯй овардан ба касоне, ки дорои мурувват ва одамгарианд, аз ҷумлаи бузургҳимматӣ аст» [1, с. 125]. Нафаре, ки муруввату мардонагӣ дорад, мақоми ӯ баланд мешавад ва нафаре, ки тарки мурувват кунад, мақоми ӯ паст мешавад.

Арасту дар хусуси «мурувват» навиштааст: «Марди бомурувват дорои иззат ва баландӣ аст... Рӯзе шахс бомурувват гуфта мешавад, ки баҳо ва қаромати зотии худро одилона тақдир кунад ва шахси бомурувват агар аз рӯйи бузургӣ санҷида шавад, дар баландтарин мақом ҷой дорад, аммо агар аз рӯйи таносуб дида шавад, ҷойи ӯ дар васат аст, зеро ки худро ба арзиши ҳақиқии худ тахмин мекунад. Ба назари Арасту хеле мушкил аст, ки битавон ба ростӣ ва ҳақиқат бомурувват шуд, зеро ки ин кор мумкин нест, то вақте ки тамоми халқу зоти инсон пурхайру шарофат нагардад.

Насриддини Тусӣ низ назаре дорад: «Мурувват он бувад, ки нафсро рағбате содиқ бувад бар таҷаллии зиннати ифодат ба базли мо лобуд ё зиёда бар

он...Ҳар киро ба ту эҳтиёҷ бувад, изолаи ҳоҷати ӯ ба фардо маяфкан, ки ту чӣ донӣ, ки фардо чӣ ҳодис шавад» [9, с. 497]. Паҳлуи дигари мурувват он аст, ки ҳоҷати эҳтиёҷмандонро ба фардо маяфканӣ, зеро фадое чӣ иттифоқ меафтад намедонӣ.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ мегӯяд: «Мардуми олиҳимматро ҳама дӯст медоранд ва аъмоли бузургро дар назари қабул мушарраф месозанд ва рафъати арҷманд бо ҳиммати баланд пайванд доранд, ки ҷудоиӣ эшон аз якдигар муҳол аст» [12, с. 135]. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар мавриди мурувват бо дигар мутафаккирон ҳамакида аст. Ҷунонӣ: «Ҳарчанд неъмати аҳли ихтиёр ва иқтидор бештар бошад, анҷоми муродоти фуқаро ба раво кардани ҳоҷати заифон бештар ояд. Пас, соҳиби саодате, ки салтанат ба ӯ арзонӣ дошта бошад ва ливои азамат ӯро арсаи ҷаҳондорӣ ва қомронӣ барафроста бояд, ки маунати халқро таҳаммул намояд ва дар ҳолати қудрат қазои ҳоҷати муҳтоҷонро ғанимат шуморад» [12, с. 188].

Ҷалолиддини Давонӣ мефармояд: «Қамолоти инсониро ҷуз соҳиби қамол нашиносад ва қимати ҷавҳарро ҷуз ҷавҳарӣ надонад» [13, с. 30]. Воқеан ҳам на ҳар шахс қадри инсониро дарк карда метавонад, Моҳияти инсониро нафаре дарк карда метавонад, ки ӯ аз маърифати хайри инсонӣ қомилан огоҳ бошад.

Қазияи мусаллам аст, ки категорияҳои мусбати ахлоқӣ мавриди таваҷҷуҳи бештари файласуфон будааст, то бахше аз бахшҳои таълимоти ахлоқии инсониятро таҳқиқу таҳлил кунанд ва роҳҳои истифода аз онҳоро пешниҳод намоянд. Инак, шарҳу тавзеҳи категорияҳои манфии ахлоқ дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ меғузарем ва андешаҳои ӯро бо ақидаи арбоби шинохтаи таърихи таълимоти ахлоқӣ муқоиса менамоем.

Категорияҳои манфии ахлоқиро дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ аз «разолат» шуруъ мекунем, зеро Абдуллоҳи Шабровӣ ба ин категория назари хос дорад ва онро бештар бо «қибр» пайванд медонад. Разолат дар луғат ба маънои пастӣ намудан, фурумоягӣ кардан; пастӣ, ноқасӣ [157, с. 116], пастфитрат, муқобили фазилат [20, с. 1622] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар мавриди «разолат» менависад: «Хоҳиши нафсро раҳо кун ва дур андоз, зеро он вақте ки бар ақл ғолиб гардад, сифатҳои неки инсонро ба сифатҳои бад мубаддал мегардонад. Шахси ҳавопараст ба зоҳир гарчи ҳалим намояд, лекин дар ботин шахси кинадор аст ва шахсе, ки ба ситоиш ва таърифи мардум мағрур шавад ва фирефта гардад, пас он шахс гумроҳ аст» [1, с. 24]. Абдуллоҳи Шабровӣ ниҳояти гуноҳон ва бадтарини онҳоро пок намудан ва пок нишон додани инсонҳои бадро медонад. Зеро шахсе, ки бо мардум кибр варзад, хор мегардад. Кибр варзидан, аз ғоидаҳо маҳрум шудан аст. Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ «Шахсе, ки интиқом гирад, пас вай хашми худро шифо додааст ва мустаҳиқи шукр намегардад» [1, с. 162]. Ин мутафаккир нафароне, ки волидайнро азият ва озор медиҳанд саҳт мазамат менамояд: «Беарзиштарини мардум нафарест, ки падару модари худро озор диҳад» [1, с. 199]. Аз худ кибрро дур кардан сабаби ба даст овардани дилҳо ва дӯстию муҳаббати инсонҳо мегардад.

Арасту дар боби «разолат» чунин андеша дорад: «Разолат низ дар ихтиёри мо аст, зеро ҳар чизе, ки феъли он дар ихтиёри мо бошад, тарки он низ дар ихтиёри мо аст ва билъақс, ва аз ин сабаб агар феъл (дар чое, ки мустаҳсин бошад) дар иқтидори мо аст. Ба ҳамон сурат тарки он (ки дар ин ҷо ғайри мустаҳсин аст) низ дар қудрати мо аст ва билъақс. Вале агар дар иқтидори мо бошад, ки нек ё бад гирифта ё тарк кунем ва ҳам айнӣ ин кор мучиби он бошад, ки моро хуб бисозад ё бад. Пас зоҳир аст, ки нек будан ё бад будани мо дар дасти худӣ мо аст» [5, с. 69]. Арасту разолатро ба тарзи дигар ҳам таъриф кардааст: «Разолат дар замоне, ки махсуси табиӣ инсон бошад, разолати мутлақа номида мешавад. Дигар разолатҳо, ки махсуси табиӣ он нестанд, разолати муқайяда, яъне, разолати табиӣ ва разолати маризӣ гуфта мешаванд, на разолати мутлақа» [5, с. 204]. Дар ин маврид таърифи Арасту сода ва бисёр нишонрас аст.

Насриддини Тусӣ мегӯяд: «Ҳамеша бояд, ки бадихо дар пеши назар ҳозир бувад, то онро фаромуш накунем ва ҳамин шарт дар ҳасанот риоят накунем, то аз мо ғавт нашавад» [9, с. 224]. Яъне ба назари Насриддини Тусӣ ҳеҷ разолат

дар дину дунё мазмумтар аз касолат ва батолат нест. Инсонҳо ҳамеша аъмоли зишт ё бадашонро пеши назар чун оина тасаввур кунанд ва аз пайи ислоҳи ҳоли худ бошанд.

Чалолиддини Давонӣ «разолат»-ро ба маризии табиӣ инсон шабоҳат медиҳад: «Чун миёни нафсу бадан алоқаи маҳкам ва робитаи мубрам аст. Чунончи, ҳар кайфияте, ки дар яке пайдо шавад, дар дигаре сироят кунад. Пас, мулоҳиза бояд кард, агар мабдаи ин малака руяи марази баданӣ бошад, мисли суу-л-мийзоҷ (мийзоҷи бад) ва сӯйи таркиб. Илочи он ба тиббӣ ҷисмонӣ бояд намуд ва агар мабдаи он эътиёд ба музовабат (бардавом кардан)-и афъоли қабеҳа бошад, ба тиббӣ руҳонӣ муолиҷа бояд кард» [13, с. 323]. Назари Чалолиддини Давонӣ дар ин хусус он аст, ки мабдаи руҳонӣ бо мабдаи ҷисмонӣ иртиботи қавӣ дорад, пас ҳар падидае, ки дар яке ба вучуд ояд ба дигаре сироят мекунад, ки он ҳатман дар ахлоқ зоҳир мегардад.

Категорияи дигари манфӣ дар рисола «суханчинӣ» аст. Дар луғат суханчинӣ-он кӣ сухани касеро ба дигаре гуфта, дар байни онҳо боиси низоъ мешавад, ғаммоз, хабаркаш [157, с. 284]. Шахсе, ки рози шахсеро ифшо кунад [103, с. 837]. Он ки дар миёни сухан сиёят (дуздӣ) кунад [20, с. 1278].

Абдуллоҳи Шабровӣ «суханчинӣ»-ро чунин шарҳу тавзеҳ медиҳад: «Суханчинӣ оташ аст, соҳибашро месӯзонад ва қабул кардани он айбу нанг аст ва он кори оқил нест...бо суханчин машварат карда намешавад, зеро розатро фош мекунад. Касе, ки барои ту аз дигарон нақл карда, наммомӣ (суханчинӣ) кунад, бешак, ӯ барои дигарон аз ту нақли сухан мекунад» [1, с. 87]. Бо суханчин ва хабаркаш ҳеҷ гоҳ муомила ва машварат намекунанд, зеро шахси наммом ҳама вақт миёни мардум ихтилоф ба вучуд меорад.

Насриддини Тусӣ меорад, ки «Аз ғайбату наммомӣ ва бухтону дурӯғ гуфтан таҷаннуб (канорагирӣ) кунад, ба ҳеҷ ҳол бар он иқдом нанамояд» [9, с. 325]. Насриддини Тусӣ ғайбату наммомиро бадтарин сифатҳои разилаи инсонӣ мешуморад ва ба ҷомеаи башарино аз ин разолат наҳй мекунад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ сифатҳои замимаи суханчинро ёдрас карда мегӯяд: «Суханчин бо ахбори дурӯғу рост миёни ҷамъе гарди фитна барангезад

ва дӯстонро бо якдигар душман созад» [12, с. 239]. Хусайн Воизи Кошифӣ ҷойи дигар хусусиятҳои шахси наммомро ба тариқи зайл баён медорад: «Касе назди ту хабар орад, ки туро фалон чунин гуфт, ё ба ҷойи ту чунин кард, бар ту шаш чиз лозим бувад: Аввал, он ки ўро ростгӯӣ надонӣ. Дувум, он ки ўро манъ кунӣ. Сеюм, он ки ўро душман дорӣ. Чаҳорум, ба бародарон гумон набарӣ. Панҷум, таҷассуси он хабар накунӣ. Шашум, ҳар чи сухан гӯяд, чунон накунӣ ва асл он аст, ки суханчинро назди худ роҳ надихӣ ва мутлақ сухани ўро гӯш надихӣ» [12]. Ба шумии суханчинон хонумони азизон хароб мегардад ва дидори эшон надиданиву гуфтори эшон нашониданӣ аст.

«Дурӯғ» категорияи манфии ахлоқӣ буда, ба аксари одамон хос аст. Дар луғат «дурӯғ»-сухани норост, гапи аз ҳақиқат ва савоб дур, кизб; муқобили рост [156, с. 405] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ ба масъалаи «дурӯғ» аҳамияти вижа зоҳир мекунад ва ҷое мефармояд: «Дурӯғ ва дурӯғгӯӣ ба манзалаи беморӣ аст ва аз дурӯғ гуфтан парҳез кун, зеро он ба ту зарар мерасонад» [1, с. 71]. Дурӯғ гуфтан разолати дигари инсонӣ аст, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар таълимоти ахлоқиаш ин падидаи разиларо зери танқид гирифтааст. Ҷойи дигар дар ин хусус насиҳати Луқмон ва писарашро баён медорад: «Луқмон ба писараш гуфт: -Аз дурӯғ гуфтан ҳазар ва парҳез кун, зеро он динатро фосид мегардонад ва одамгариатро дар байни мардум маҳв ва нобуд сохта, қадру манзалататро зоеъ ва аз байн мебарад. Мардум дар вақти сухан карданат ба ту гӯш намеандозанд ва ҳар вақт ки чизе гӯӣ, туро тасдиқ ва бовар намекунанд. Вақте ки чунин бошӣ дар зиндагиат хайру баракат нест. Вақте ки мардум ба дурӯғгӯӣи ту огоҳ шаванд, баъд аз он рост ҳам гӯӣ, туро таҳқир мекунанд. Маҷлиси туро бад мебинанд ва аз ту сирҳояшонро пинҳон мекунанд ва дар вақти омадани ту суханашонро қатъ мекунанд ва онро пӯшида медоранд. Ин аст ҳоли ту дар дили мардум» [1, с. 71].

Насриддини Тусӣ менависад: «Толиб он аст, ки табъаш аз ботил ва самъаш аз дурӯғ мутанаффир гардад, то чун ба дараҷаи камол наздиктар шавад ва ба назари дақиқ ба мутолиаи ҳикмат пардозад ва бар амонату захоиру асрор ва ғавомизи (борикиҳо) он илм зафар ёбад» [9, с. 206]. Насриддини Тусӣ илочи

ин маризиро дар омӯхтани илму дониш мебинад, зеро илму дониш саодати комили инсонист.

Хусайн Воизи Кошифӣ мегӯяд: «Дурӯғ дар пеши ҳеҷ кас писандида нест ва марди дурӯғгӯӣ беобрӯӣ бошад» [12, с. 247].

Чалолиддини Давонӣ дурӯғро бо савганд хӯрдан мазаммат мекунад: «Кӯдаконро аз дурӯғ гуфтан боз доранд ва ба кулӣ аз савганд, хоҳ росту хоҳ дурӯғ наҳӣ кунанд. Савганд аз ҳама кас қабех аст ва ба ҳасби шаръ чӣ рост бошад макруҳ аст. Магар он ки мутазаммини маслиҳати шаръӣ бошад. Ва агар мардонро ба савганд эҳтиёҷ бошад, кӯдаконро ҳеҷ эҳтиёҷ нест» [13, с. 210]. Ин мутафаккир ба тарбияи кӯдак ва умуман насли наврас диққати вижа додааст ва ба андешаи ӯ дар тарбияи кӯдак дар ин хусус ба ҳеҷ вачҳ набояд саҳлангорӣ кард.

«**Фиреб**» категория манфии ахлоқӣ буда, дар луғат ба маъноҳои-фиреб додан, фиребдихӣ; ҳила макр, худъа [157, с. 433]. Ғофил шудану ғофил кардан ба худъа, ғадр [104, с. 1194] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин масъала мефармояд: «Ҳар вақте ки фиребгарӣ дар байни мардум мавҷуд бошад, пас ба ҳар касе бовар кардан очизӣ ва нотавонӣ аст» [1, с. 50]. Дар мавриди фиреб ҳамчун категория дар осори ахлоқии Арасту, Насриддини Тусӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ ва Чалолиддини Давонӣ шарҳу тавзеҳе дида намешавад.

Категорияи дигари манфии ахлоқ дар «Унвону-л-баён» ғазаб аст. «**Ғазаб**» дар луғат ба маънои хашм, қаҳр омадааст [157, с. 642]. Кайфияти нафсонӣ аст, ки ҳаракати руҳро ба хориҷи бадан барои талаби интиқом эҷоб мекунад [103, с. 547]. Ҷӯшидани хуни қалб барои ифодаи интиқом [20, с. 1256].

Абдуллоҳи Шабровӣ тавсифи «ғазаб»-ро чунин меорад: «Майлу рағбат кардан ба сӯйи ғазаб аз ҷумлаи ахлоқи кӯдакон аст ва дар ҳолати ғазаб бисёр чанге ҳаст, ки аз як калима шуълавар мешавад... Хашму ғазоби нафаре, ки давом кунад, ҳасрату надоматаш давом мекунад» [1, с. 167]. Абдуллоҳи Шабровӣ оқибати ғазабро ҳасрату надомат медонад. Ҳалок ва нестии одами

хашмгин тезии табиати ўст. Инсони ғазабдорро ба ҳеч вачҳ хурсанд намебинӣ. Ў доимо ба ғаму андуҳ гирифтор аст.

Арасту аворизи аҷиби ғазабро ба тасвир мекашад: «Асбоби ғазаб бисёр мухталиф аст. Кунун касе, ки бидонад, ки дар воқеа ва ба кадом кас бояд ғазабнок шавад ва илова бар он, ғазаби ў ба тариқаи вақти саҳеҳ бошад, қобили ситоиш аст ва ин гуна шахс бояд ҳалим бошад, зеро ки ҳалим ҳамеша сутуда аст. Чи мафҳуме, ки тавассути калимаи «ҳалим» ифода мешавад, ки бояд марди ҳалим музтариб нашавад ва тавассути инфӣёли ғазаб аз пой наравад. Ғазаби ў бояд ба фалон вазъ ва фалон чизҳо ва фалон миқдори диққат зери ҳидояти ақл рафтор кунад» [5, с. 155]. Ба андешаи Арасту ғазаб то як дараҷа садои ақро мешунавад, аммо шуниданро хуб ба кор намеандозад, зеро ғазаб ба воситаи суръату ҳарорати табиӣ худ ба мучарради шунидани садои ақл, лекин бидуни тааққули амри ў ба суръат тарафи интиқом медавад.

Насриддини Тусӣ ғазабро таъриф ва тасниф карда менависад: «Ғазаб ҳарорате бувад нафсро, ки мабдаи он шухути (шаҳватҳои) интиқом бувад ва ин ҳарорат чун ба шиддат ва хун дар чӯшидан ояд, оташи хашм афрӯхта шавад ва хун дар чӯшидан ояд..., ақл маҳчуб гардад ва феъли ў заъиф» [9, с. 239]. Пас ғазаб чун як ҳарорат аст, ки ба вучуд омаданаи ба ҳаёти инсоният хатар эҷод мекунад. Таснифи ғазаб ба ақидаи Насриддини Тусӣ чунин аст: «Асбоби ғазаб даҳ аст: аввал-учб (худбинӣ), дувум-ифтихор (мучодала), севум-мароъ, чаҳорум-буҳоч, панҷум-мазоҳ, шашум-такаббур, ҳафум-истеҳзо, ҳаштум-узр, нуҳум-займ, даҳум-талаби нафсонӣ аст, ки мучиби муноқиша ва муҳосада шавад» [9, с. 241]. Ин даҳ сабабро бо роҳи маърифати хайр метавон пешгирӣ намуд.

Ҷалолиддини Давонӣ ғазабро чунин таъриф кардааст: «Ғазаб он кайфияте аст нафсонӣ, ба муқтазои ҳаракати руҳ ва маркаби ў хун аст. Ба хориҷ чихати ғалаба ва мабдаи он шаҳвати интиқом... Ғазаб соҳиби мартабаи охир бошад. Чи албатта зуҳури ғазаб дар дунё бар сабабе қавӣ тавонад буд» [13, с. 153]. Ғазаб ҳарорат ва неруи фавқулодаест, ки инсонро ба фано мебарад. Яке аз сабабҳои ин разолат ҷаҳолат аст. Ҷалолиддини Давонӣ ҷойи дигар аз ғазаб чунин баён

мекунад: «Ғазаб чавр асту хуруч аз сироти мустақими адолат, ки ба ҳеҷ вачҳ маҳмуд нест ва он ки ҷамоате таваҳҳум кунанд, ки шиддати ғазаб аз фарти раҷулият бошад ва ба камоли ботил онро шуҷоат донанд, ҳаёли ботил аст» [13, с. 165].

«Зулм» категорияи манфии ахлоқ аст, ки ҳама муаллимони ахлоқ дар мавриди он андешаи худро иброз намудаанд. Дар луғат «зулм» ба маънои ҷабр, озор, беадолатӣ; муқобили адл [156, с. 460]. Зулмат, торикиҳо [103, с. 1038] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ сифатҳои «зулм»-ро оварда мегӯяд: «Касе ба нафси худ зулм кунад, онро ба роҳи нодуруст барад, он шахс нисбат ба дигарон золимтар аст ва золимтарини мардум касе аст, ки тавозуъ кунад барои касе, ки иззат ва эҳтиром намекунад ўро ва ситоиш кунад шахсера, ки намениносад ўро» [1, с. 114]. Абдуллоҳи Шабровӣ таъкид мекунад, ки дар ҳаққи одами хубе, ки зулму ситам кардаӣ, ҳаргиз дар замона эмин машав. Ҳақиқати ҳол он аст, ки шахсе, ки ҳашму ғазабаш давом кунад, ҳасрату надоматаш бардавом мемонад.

Арасту зулму золимо шиносонида менависад: «Касе, ки аз ҳудуди қавонин таҷовуз мекунад ва касе, ки бисёр ташбис мекунад ва касе, ки дар ҳаққи худ ва дигарон инсоф намекунад, дар боби ў чунин гуфта мешавад, ки золим аст ва золим беқонуну беинсоф аст» [5, с. 128]. Арасту золимо аз доираи адлу инсоф ва қавонини башарӣ хориҷ медонад. Ҷойи дигар дар мавриди золим баён медорад, ки ў ҳамеша дар ифрот ва тафрит аст: «Ва чун золим дар чизе, ки муфид ё музир аст, дар ифрот ё тафрит аст ва аз таносуб ҳам мутаҷовиз аст, зулм низ бояд, ки иборат аз ифрот ё тафрит бошад. Ифрот аст дар он чизе, ки маҳз муфид бошад ва тафрит аст дар он чизе, ки музир аст. Аз табиати аъмоли золим аст, ки зарари кучакро таҳаммул карда наметавонад ва зарари бузургро ба дигарон таҳмил мекунад» [5, с. 145].

Насриддини Тусӣ вобаста ба ин масъала мефармояд: «Зулм дар тарафи ифрот аст... Золиму хоин ҳамеша бисёрмол бошанд ва мутазаллум камсармоя ва одии мутавассит» [9, с. 140]. Насриддини Тусӣ ин сифатҳои золимо дар асоси таълимоти Арасту баён кардааст, ки дар воқеъ чунин аст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар боби зулм мегӯяд: «Ва золим душмани чамиъи чаҳониён аст, агарчи аз зулми ӯ зараре ба эшон нарасида бошад ва тасдиқи ин ҳол ва миқёси ин маҳол қиссаи Нӯшервони одил ва Ҳачҷочи золим аст. Он ки Нӯшервон кофире буд оташпарасти ва Ҳачҷоч бар қарам исломро ва саҳобаро ва тобеинро дида. Ҳар гоҳ, ки Нӯшервонро ёд кунанд, бар ӯ офарин гӯянд ба сабаби адл аз ӯ ва чун зикри Ҳачҷоч гузарад, бар ӯ нафрин фиристанд ба воситаи зулми ӯ» [12, с. 144]. Ҳусайн Воизи Кошифӣ боз дар тақвияти фикраш ҳикояте меорад: «Дар Самарқанд золиме буд, ҳалоиқ аз ҷафои ӯ дар азоб ва аз тааддии бениҳояташ дар шиканҷаву укубат буданд... Шабе дар ғурфаи хеш ба тахт хуфта буд, тире фурӯд омаду бар синаи вай хӯрд, чунончи аз пушташ гузашт ва дарҳол ҳалок шуд. Субҳ он тир аз синаи вай берун кашиданд, бар он навишта буд, ки ситам мекуни ва барои ситамгарон тирҳо муқаррар аст, ки дар аъзо зудтар аз сӯзан фурӯ меравад» [12, с. 152].

Ҷалолиддини Давонӣ таърифи «зулм»-ро чунин овардааст: «Зулм, ки муқобили адл аст, ҷомеи чамиъи навоқис (нуқсонҳо) аст... Ҳар гуноҳ зулм аст ё бар нафси худ, ё бар дигаре» [12, с. 94]. Ҷалолиддини Давонӣ аз забони Арасту меорад: «Аристотилис Искандарро васият кард, ки мазлумонро аз ту ҳайбати бисёр набошад, то арзи ҳоҷат тавонанд кард ва лашкариёну мутачаббиронро аз ту ҳайбати бисёр бошад, то ба зулму ҷавр иқдом накунанд» [12, с. 292].

«**Ҳасисӣ**», ки категорияи дигари манфии ахлоқист, ки дар луғат ба маънои паст, фурӯмоя, разил, беқадру қиммат, бахил, мумсик, гурусначашм [157, с. 468], дунҳимматӣ [103, с. 627], бадсиришт, ҳақир, зидди шариф [20, с. 798] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар мавриди ҳасисӣ менависад: «Шахсе, ки ҳасисиву бахилӣ кунад, хор мегардад» [1, с. 43]. Шахсе, ки ба мол ва нафси худ бахилӣ кунад ва молро барои нафси худ сарф накунад, он шахс моли мазкурро барои дигарон намебахшад ва ба некии қардаш миннат кунад, онро фосиду табаҳ мегардонад. «Бо бахил доду гирифт ва ҳадя қарда намешавад» [1, с. 154]. Шахсе, ки ба инсонҳои паст ва фурӯмоя наздик шавад ё эшонро ба худ наздик созад, ба бенусратӣ мустаҳиқ мешавад ва залилу хор мегардад.

Арасту, Насриддини Тусӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба «хасисӣ» таваҷҷуҳи хос накардаанд.

Ҷалолиддини Давонӣ хасису бахилро аз як табақа медонад: «Бахилро агар моле зоеъ шавад, дӯстону шариконе, ки ба ҳеҷ вачҳ дар он мадҳал надошта бошанд, ҳашм гирад ва самараи ин сиратҳои номаҳмуд ҷуз рафъи садоқат ва худуси надомат набошад» [13, с. 167].

Категорияи дигар «**хиёнат**» аст, ки дар луғат ба ин маънои ҳаст: бевафой, ғадр; норостӣ; макру фиреб [157, с. 476], нуқси аҳду паймон, намакбаҳаромӣ, беҳиёнатӣ, беисматӣ [103, с. 648], зидди амонат, норостӣ [20, с. 961] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ хислати хоин ва оқибатҳои «хиёнат»-ро дар «Унвону-л-баён» ба тариқи зайл баррасӣ мекунад: «Шахсе, ки хиёнат мекунад, дар чашми мардум хор мешавад. Вақте ки аз касе хиёнату фиреб зоҳир шавад, аз ӯ қатъи робита беҳтар аст» [1, с. 134]. Хоин дар ҳар даври замон дар чашми аҳли башар хору залил аст. ҳатто шахсе, ки ба аҳли хонаводаи худ хиёнат кунад, ӯ ба дӯстонаш хиёнаткунандатар мебошад ва хиёнаташ ӯро расво мекунад.

Дар боби «хиёнат» ҳамчун категория аз Арасту, Насриддини Тусӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ чизе дар даст надорем.

«**Ғайбат**» категорияи манфии ахлоқ буда, муаллимони ахлоқ камтар ба он таваҷҷуҳ кардаанд. Дар луғат ғайбат-ғойбӣ, нопадидӣ, пинҳон будан, ҳозир набудан; дурӣ, ҷудой ва муфориқат [157, с. 643]. Айби касеро дар ғойби вай гуфтан, бадгӯӣ дар ғойби касе сифати беҳирадон аст, омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар мавриди «ғайбат» чунин андеша дорад: «Дар бародарӣ касе, ки айби туро пӯшида намедорад ва ҳаққи ғойбии туро барнамегардонад (яъне, суҳанҳои ношоям мегӯяд) аз ӯ хайру некӣ нест» [1, с. 64]. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ гӯшкунандаи ғайбат яке аз ғайбаткунандагон аст. Нафари ғойбро муҳокима намекунанд, чунки ин хислати ҷоҳилон аст.

Арасту, Насриддини Тусӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ ғайбатро алоҳида шарҳ надодаанд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар хусуси «ғайбат» мегӯяд: «Ғайбатгарон онҳоеанд, ки зикри ҳар кас дар миён ояд, хоҳанд, ки аз мусовии он чизе боз гӯянд, ки агар он баёни воқеист, ғайбат бошад. Ва агар ғайривоқеъ аст, ҳам бухтон бошад ва ҳам ғайбат.

Ровиёни ахбор гуфтаанд, ки укубати ғайбат аз зино саҳттар аст. Дар хабар омада, ки баъзе аз шумо баъзеро ғайбат бикунанд. Оё дӯст дорад касе, ки гӯшти бародари мурдаи худро бихӯрад. Ин ғояти таҳдид аст ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки ғайбатгӯён монанди мурдахӯр бошанд ва ҳар киро руҳияи инсоният дорад, аз мурда бипарҳезад ва аз мурдор бигрезад. Байт:

Аз ғайбати мардумон бипарҳез,

В-аз мардуми айбҷӯй бигрез» [12, с. 244].

«**Ҳасад**» ҳамчун категорияи манфии ахлоқӣ дар «Унвону-л-баён» бо бахилӣ баробар карда шудааст. Дар луғат «ҳасад» ба ин маъност: рашк, нотавонбинӣ; пешрафти касеро нахостан [157, с. 736], неъматӣ касеро хостан, рашк бурдан, он иборат аз орзу кардани заволи неъматӣ маҳсуд аст ва яке аз сифоти пасти инсонӣ аст, ки аз иҷтимоӣ бухлу шарри кас ҳосил мешавад [103, с. 591], бад хостан барои касе, заволи неъматӣ касеро тамонно кардан [20, с. 2693] аст.

Абдуллоҳи Шабровӣ меорад, ки: «Ҳасад монанди занги оҳан аст. Ҳамеша бо ҳамроҳии соҳибаш аст. Ёро меҳӯрад, ҳамчунон ки занг оҳанро меҳӯрад nobуд мекунад. Бахилӣ либоси хорӣ бошад, фарҷоми он фақирӣ аст» [1, с. 95]. Воқеан ҳам ҳасад аз ҷумлаи камҳимматӣ ва бешарафӣ аст. Инсон набояд ба неъматӣ дӯсташ ҳасад барад. «Шахси бахил посбони неъмат ва молаш аст ва он неъмату хазинаро барои меросбаронаш ҷамъ мекунад» [1, с. 108]. Дарахти ҳасадро шинонидан, меваи ғаму андуҳро чиндан аст ва барои марди ҳасадбар роҳат нест, доимо ӯ дар ғам аст.

Насриддини Тусӣ дар мавриди «ҳасад» мегӯяд: «Ҳасад қабехтарин амроз ва шанехтарин шурур аст... Ҳасуд (ҳасадбар) шариртарин касе бошад ва ҳамеша андуҳгин бувад, чи ба хайри мардумон ғамнок бошад ва хайри халқ, мановии матлуби ӯ бувад ва ҳаргиз хайр аз халқ муртафеъ ва мунқатеъ нашавад» [9, с.

280]. Нафаре, ки дар ҳасад аст, ҳамеша дар ранҷу андуҳ аст. Ҳасад вучуди ўро фано мекунад ва зоҳиран ва ботинан хору залил аст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ менависад, ки: «Ҳасад ҳасаноти бандаро меҳӯрад, яъне ночиз мегардонад. Ҳасад залилтарин сифат ва хортарин хислат аст ва аслан аз фурӯмоягӣ ва хасосати табиат дар вучуд ояд, ки натиҷаи ҷаҳл андар ў аз ин ҷост, ки изҳори ин сифат бар нуқсони ақл далели равшан аст, набинӣ, ки ҳасуд ҳамеша аз роҳати ғайре дар машаққат бошад... Аз мумсик бахилу сифла бадтар бошад, зеро ки бахил он бошад, ки қарам надорад, аммо аз моли худ баҳра дорад ва мумсик он аст, ки худ нахӯрад ва ба қасе қарам накунад ва сифла на худ хӯрад ва на ба қасе қарам кунад ва нахоҳад, ки қасе ба қасе қарам кунад» [12, с. 243]. Кошифӣ фарқ байни бахил, мумсик ва сифларо шоиста баён намудааст, ки боиси ибрат аст.

Ҷалолиддини Давонӣ дар ин боб ба қаломи Суқрот таъя мекунад: «Аз Суқрот пурсиданд, ки сабаби фарти нишоту қамии ҳузни ту ҷист? Гуфт: Он ки ман дил бар ҷизе надоштам, ки ҷун аз ман ғавт шавад андуҳгин шавам» [13, с. 179]. Ҷалолиддини Давонӣ ҷойи дигар дар қариди ҳасад ва зарари он ба инсон ҷунин иброси андеша мекунад: «Дар ҳадис аст, ки оташи ҳасад хирмани ҳасанотро месӯзонад, ҳамҷунон ки оташ ҳезумро месӯзонад. Бадтарини анвои ҳасад он аст, ки дар миёни уламо бошад» [13, с. 190].

Қатегорияи дигари манфии ахлоқ, ки дар таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ омадааст: «**ҳирс**» аст. Дар луғат ҳирс ба маънои орзуи аз ҳад зиёд; ҳарисӣ, тамаъқорӣ, ҷашмгуруснагӣ [157, с. 747], озмандӣ, зидди қаноат аст ва он талаби ба даст овардани неъматии зиёду орзуи заволи неъматии ғайр аст ва ё талаби шайъа аст ба қўшиши зиёда аз ҳад [103, с. 587], тағйири нописанде аст дар зоти инсонӣ [20, с. 2126] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ «ҳирс»-ро шарҳ дода менависад: «Ҳарисӣ қалиди хорӣ аст ва хориго ба бор меоварад ва Барои ҳорис ва тамаъгар шарму ҳаё нест, зеро ҳорисӣ ва орзумандӣ қалиди машаққат ва ҳастагӣ аст ва он марқаби машаққату залилӣ ва анғезанда аст ба сўйи гуноҳон» [1, с. 94]. Шаҳсе, ки ба ҷашми хоҳишоти нафс нигоҳ кунад, ҳайрон ва саргардон мешавад ва роҳи

ҳақиқатро гум мекунад. ва дарахти хирсро шинонад, меваи хориرو мечинад. Ҳорис ҳалок мешавад, дар ҳоле ки ҳалок шуданашро намедонад.

Арасту, Насриддини Тусӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба ҳасад камтар таваҷҷуҳ кардаанд.

Ҷалолиддини Давонӣ дар ин масъала мефармояд: «Ҳорис чун аз хоҳиш мамнуъ гардад, ноира (оташ)-и ғазабаш барафрӯзад... Ҳорис ҳамеша дарвеш бошад, агарчи ҳама ҷаҳон ўро бошад» [13, с. 188].

«**Ҷаҳл**» низ категорияи манфии ахлоқӣ буда, дар луғат ба маъноҳои-1. нодонӣ, нодонии мағрурона; беҳабарӣ, ғафлат; беилмӣ. 2. беақлӣ, аҳмақӣ; бетамизӣ [157, с. 777], нодонии комил [103, с. 547], надонистан чизеро [20, с. 3427] омадааст.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар боби «ҷаҳл» зиёд суҳан гуфта, онро бо дигар хислатҳои инсон марбут медонад. Ў мегӯяд: «Дар дили саҳт суҳани ҳақ ва ҳуб таъсир намекунад, ҳамчунон ки дар шӯразамин зироат нашву нумув намекунад. Агар ҷоҳилро нофармонӣ кунӣ, аз зарари ҷаҳли ў саломат мемонӣ ва агар оқилро итоат кунӣ, баҳрааманд мегардӣ. Шарик шудан бо ҷоҳил кори расвой аст» [1].

Арасту ба мавзуи «ҷаҳл» таваҷҷуҳи хоса дорад. Мутафаккир мефармояд: «Ҳар амале, ки ҷаҳл мучиби он шуда бошад, ихтиёрӣ нест. Валекин амали иҷборӣ танҳо он амале аст, ки ранҷу пушаймонӣ онро таъқиб мекунад, зеро касе, ки чизеро ба доияи ҷаҳл мекунад ва аз карда пушаймону мушавваш нест, он шахсро наметавон гуфт, ки ин корро ба иродаи худ карда, зеро ки намедонад, ки ҷӣ карда ва ҳам наметавон гуфт, ки ин амалро бар ҳилофи иродаи худ кардаву мутаассиф нест.

Боз ҳам фарқи дигаре байни «амали сабаби ҷаҳл» дида мешавад. Масалан, мо умуман ҷаҳлро мӯчиби аъмоли ашҳоси бадмасту ҳашмгин намедонем, балки мучиби (аъмоли эшон) ҳамон мастию ҳашми эшон аст, магар ин қадар аст, ки ин мардум кори худро ба донистагӣ накарда ва ба ҳамроҳии ҷаҳл анҷом медиҳанд. Ва аз тарафи дигар ҳар марди шарир ба он чизе, ки бояд тарк намояд, нодон аст ва ба воситаи ин лағжишҳо инсонҳо беадолату тамоман шарир

мегарданд. Чаҳолате, ки бар интихоби ахлокии афъол асаре дорад, мучиби фасоди ахлоқи шахс мешавад» [5, с. 59].

Насриддини Тусӣ чаҳлу илму ҳикматро муқобили якдигар медонад ва илоҷи чаҳро илм мегӯяд. «Чаҳл зидди ҳикмат аст... Ранҷи ҳақиқӣ чаҳл аст, пас роҳати ҳақиқӣ илм бувад ва илмро руҳу роҳате аз ҳилм ҳосил ояд ва Илоҷи чаҳл илм бувад» [9, с. 263]. Тамоми бузургони илму ҳикмат илмро сабаби саодати башар донистаанд, зеро пешрафти ҳаёт ҷомеаро беилм тасаввур кардан ғайри имкон аст.

Ҷалолиддини Давонӣ низ илоҷи «чаҳл»-ро пешниҳод менамояд: «Илоҷи чаҳл: Дар маҳофили уламо ва фузало, ки майдони камолоти инсонист, ҳозир шавад, то аз чаҳл бираҳад.

Арасту гуфтааст, ки агар бино ва нобиное ҳарду дар ҷоҳ афтанд, дар шақоват ҳарду шарик бошанд. Аммо нобино ба ҷиҳати ғуқдон (набудан)-и асбоби эҳроз маъзуру маҳрум бошад ва бино ҷиҳати тақсир (кутоҳӣ) назди ақл муъотабу маълум.

Аз Пайёмбар пурсиданд, ки кадом амал фозилтар аст. Фармуд: «Илм. Дигар ҳамин савол кард, ҳамин ҷавоб дод, то се бор он шахс гуфт: Ман аз амал савол мекунам, на аз илм. Фармуд, ки амали андаки бо илм беҳтар аз амали бисёр бо чаҳл» [12, с. 151]. «Ҳазрати Исо фармуд, ман аз илоҷи нобино ва абрас очиз нестам, аммо аз илоҷи аҳмақ очизам» [12, с. 152]. Дар шарҳи ин масъала Ҷалолиддини Давонӣ бо Насриддини Тусӣ ҳам ақида мебошад, ки илм ва суҳбати фузало инсониятро аз чаҳл мераҳонад.

Хулоса, Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён» категорияҳои муҳими мусбат ва манфии ахлоқиро баррасӣ карда, паҳлуҳои норавшани онҳоро дар зимни мисолу аңдарз пешниҳод намудааст. Зимнан дар муқоиса дида мешавад, ки Абдуллоҳи Шабровӣ бо истифода аз осори ахлокии мутафаккироне ба мисли Арасту, Насриддини Тусӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ назарияи ҳоси худашро ба шакли дастури таълимӣ барои донишандӯзон пешкаш кардааст.

2.2. Масъалаи фазилат ва разолат аз нигоҳи Шабровӣ

Фазилат ҳамчун категорияи ахлоқӣ-фалсафӣ дар ҳаёти иҷтимоии одамон мавқеи хос дорад. Зери ин мафҳум тамоми аъмоли хайр ва неки инсон, ба монанди «адолат», «саховат», «мурувват», «вафо», «сидқ», «ҳилм», «ҳаё», «иффат», «сабр», «шучоат», «зуҳд», «афв», «эҳсон», «тавозуъ», «қаноат» ва амсоли инҳо фамида мешавад. Бинобар ин, фазилат яке аз муҳимтарин ва заруртарин мақула дар фалсафаи илми ахлоқ махсуб аст. Инсоният ҳамон вақт ба саодати комил мерасад, ки хислатҳои ҳамидаро дар пиндор, гуфтор ва рафтори худ касб карда бошад. Як манбаи ҳусули саодат барои инсон, баҳра гирифтани аз лаззати роҳате аст, ки дар асрори ҳикмат нухуфтааст. Фазилат дар навбати худ, яке аз ҳамин гуна сирри ҳикмат аст.

Мафҳуми «фазилат» бо мурури замон ва гузашти вақт, яъне, тӯли қарнҳо тағйир ёфта, вобаста ба идеологияи ҷамъиятҳои гуногуни инсонӣ равиши мухталифу хосеро ба худ гирифтааст. Яке аз хусусиятҳои фазилат дар он аст, ки мақом ва мартабаи инсонро дар роҳи тайкардаи ҳаёташ баланд бардошта, байни ӯ ва дигар мавҷудоти биологӣ фарқ мегузорад. Зеро инсон ҳам дар ибтидо мисли дигар мавҷудот як ғаризаи биологӣ аст. Тадричан зери таъсири ҷамъияти инсонӣ мафкурааш шакл мегирад ва арзишҳои ахлоқӣ, махсусан анвои фазилатро аз худ карда, камол ва мартабаи инсониро дармеебад. Дигар мавҷудот, дар робита ба масъалаи мазкур, ба ҳолати худ боқӣ мемонанд. Бузургии шахс ҳам ба фазилат ва ахлоқи ҳамида ва адабаш мебошад. Мувофиқи таълимоти мутафаккирон чинси фазилатро ба чор навъ чудо намудан мумкин аст: ҳикмат (аз таҳзиб (поксозӣ)-и қувваи назарӣ аст), шучоат (аз таҳзиби қувваи ғазабӣ аст), иффат (аз таҳзиби қувваи шаҳвонӣ мебошад) ва адолат (аз таҳзиби қувваи амалӣ ба вучуд меояд). Мутафаккирон донишмандон фазилатро вобаста ба замони зиндагии худ маънидод кардаанд. Масалан, Арасту, ки аввалин устоди илми ахлоқ эътироф шудааст ва асоси ҳикмати ахлоқро тарҳ намудааст «фазилат»-ро чунин таъриф мекунад: «Як истеъдоде аст ба муқобили инфиолот ва аслан аз қуввате пайдо мешавад, ки ба машқу

тамрин нумув мекунад. Тафсили он ин аст, ки ҳар феъл тобеи қуввате аст, ки аз навъи ҳамон феъл аст ва фазилат қувваи феъли ахлоқӣ аст» [5, с. 100].

Аммо ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ инсон «фазилат»-ро ҳамон вақт касб менамояд ва мояи ифтихори худ месозад, ки заҳмат ва машаққатҳоро таҳаммулу бардошт кунад. Пеш аз ҳама, ин заҳмат ва машаққатҳо дар роҳи омӯхтани илму адаб ва ба даст овардани маърифат мебошад, зеро илм нур аст ва дар баробари тамоми ҳаҳолатҳо қарор дорад. Инсон аз ҳаҳолат муртакиби амалҳои зишт мешавад. Марди бадкор золим аст. Маҳз илм метавонад инсонро аз тамоми ҳаҳолату разолатҳо начот диҳад ва камолу саодат ва ниҳоят фазилатро мояи фаҳри ӯ гардонад. Абдуллоҳи Шабровӣ низ саодату фазилатро дар ҳамин поя доништа мегӯяд: «Фазилатҳо он вақт касб ва ҳосил мешаванд, ки машаққатҳо бардошт карда шаванд» [1, с. 23].

Мутафаккир расидан ба мартабаи фазилатро раҳой аз банду қайди нафс медонад. Аз оне ки нафси инсониро нафси нотиқа меноманд, метавонад инсонро ба тамоми аъмоли зишт амр кунад, зеро ақл дар дасти нафс чунон дар банд мебошад, ки гӯё марди очиз бо зане гирифтор бошад. Шахсе, ки хоҳишоти нафсро тарк кунад, дар назди мардум муҳаббат меёбад ва ӯро ҳамеша дӯст медоранд. Мардумро аз сиришти фурӯмогӣ ва дохили тобеи он офаридаанд ва андуҳу парешонии олам дар моҳият ва асли ӯ сарф кардаанд. Ба ин хотир дар ниҳоди мардум табиати зишт ниҳон аст. Қабули хайр тавассути таълиму адаб дар онҳо зоҳир мешавад. Баъзе аз мардум, ки дар ниҳояти зиштӣ қарор доранд, таълиму адаб дар онҳо бетаъсир мемонад. Баъзеи онҳо, ки ислоҳпазир бошанд, бояд аз ибтидои умр бо аҳли фазилат нишонда шаванд ва аъмоли хайрро ихтиёр кунанд, вагарна бо табиати аслии хеш боқӣ бимонанд. «Дар илми нафс муқаррар шудааст, ки нафси инсониро се қувваи аз ҳам фарқкунанда аст, ки ба эътибори он қувватҳо, бо иштироки ирода, маншаи афъолу осори гуногун мешавад. Вақте яке аз ин қувватҳо бар дигаронаш ғолиб мешавад, онҳо ё мағлуб мешаванд, ё аз байн мераванд. Аввал-қувваи нотиқа, ки онро нафси малакӣ мехонанд ва он сарманшаи фикру тамйизу шавқи назар дар ҳақоқиқ умур мебошад. Дуюм -қувваи ғазаб, ки онро нафси сабъӣ (мансуб ба ҳайвоноти

даранда) меғӯянд ва он маншаи ғазабу далерӣ ва иқдом бар аҳволу шавқ, тасаллутӣ тафъилу мазиди ҷоҳ бошад. Сеюм-қувваи шаҳвонӣ, ки онро нафси баҳимӣ (ҳайвонӣ) номанд ва он мубтадои шаҳвату талаби ғизо..., шавқ ба маъкулу машориб ва манокӣх бувад» [9, с. 120]. Бинобар қуввати нафс, ки аз навъҳои он бармехезад, Абдуллоҳи Шабровӣ гоҳе аз худӣ нафс мадад меҷӯяд, то ӯро саҳт нагирад ва ба мақоми мақсуд расиданро, ки он фазилят аст, барояш мушкӣл насозад. Ӯ нидо мекунад: «Эй нафс, маро гузор, то мақоми баланду фазилатро дарёбам, зеро ман ба осонӣ ба он расида наметавонам» [1, с. 123].

Абдуллоҳи Шабровӣ, чи тавре, ки қайд гардид ҷонибдори талаб ва ба даст овардани илмҳои гуногун аст. Ӯ муътақид аст, ки шахси олиму фозил бо душман чи гуна муросо карданро медонад. Зеро муомила бо душманро ҷунон медонад, ки агар ба додгоҳ арз равад, зафар ва ғолибият шахси бофазилатро бошад. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ бо душман муомила бояд ҷунон бошад, ки агар рӯзе ӯ дӯст шавад, дигар чизе барои душманӣ боқӣ намонад. Яъне, зинҳор газанде ба душман расонидан лозим нест. Аҳли фазл ҳамеша бо мардум бо хушрӯиву суҳанҳои латиф муомила мекунанд. Инсон ба воситаи аъмоли фозила фозил шуда метавонад. Моҳияти фазилят амал намудан аст ба муқтазои ҳикмат. Худӣ фазилят табиӣ нест, чизе ки табиӣ аст, истеъдоди фитрии мост. Фазилят бо ионати (кумаки) табиат касб мешавад. Аз фазиляти бузургон бармеояд, ки душмани худро бо заҳр не, балки бо шакар бояд кушт: «Шахсе, ки саҳтӣ ва нохушии душманашро дӯст дорад, пас бояд барои худ бузургӣ ва фазилату илмро зиёд гардонад» [1, с. 23].

Лутфу фазиляти бузургон он аст, ки дар ҳаёт аз тамоми лағжишҳо дар меғузаранд ва мебахшанд, зеро бахшидану ҷашм пӯшидан сифати одамони неруманд аст. Одамони камқувват ҳеҷ гоҳ намебахшанд. Ҳакимон бузургиро дар ду чиз доништаанд: яке ҳалимӣ дар вақти ғазаб ва дигаре бахшидан дар вақти қодир будан ба интиқом. Вобаста ба ин мавзӯ Ҳусайн Воизи Кошифӣ беҳтарин андарзо пешкаши мо месозад, вақте ки меғӯяд: «Мурод аз хулқ хушхӯист ва ғараз рафқу нармиву дилҷӯйӣ ва яке аз созгорӣ бошад ба нармӣ ва яке аз корсозӣ ба мадуро ва мулоимат ва аммо хулқ некутарин неъмате ва

зеботарин хислатест. Нишонаи хушхӯй даҳ чиз аст: Аввал, бо мардумон дар кори нек муҳолифат накардан. Дувум, аз нафси худ инсоф додан. Севум, айби касон начӯстан. Чаҳорум, чун аз касе зиллате дар вучуд ояд, онро таъвили (маънидоди) неку кардан. Панҷум, чун гунаҳгор узр хоҳад, онро пазируфтани. Шашум, ҳочати муҳтоҷ баровардан. Ҳафтум, ранчи мардумон кашидан. Ҳаштум, айби нафси худ дидан. Нухум, бо халқ рӯйи тоза доштан. Даҳум, бо мардумон сухани хуш гуфтан» [12, с. 158]. Абдуллоҳи Шабровӣ низ дар ин росте мефармояд, ки амалҳое, ки бар ҳасби фазилатанд, бояд дар зоти худ лазишу гуворе бошанд. Некро мукофот кардану бадиро даргузаштан аз ҳақиқати фазилати бузурги инсонӣ ба шумор меравад: «Чашм пӯшидан аз лағжишҳо аз ҷумлаи фазилату ахлоқи бузургон аст» [1, с. 30].

Адаб воситаест, ки инсон ба туфайли он ба ҳадди камотлу саодат ва фазилат ноил мегардад. Нафс дорои фазилате мебошад, ки муҳофизати он амри зарурӣ аст. Адабро нишонаи ақл гуфтаанд. Пайравӣ аз ақл хайр аст ва нофармонӣ кардан-шар, яъне ақл ҳокими инсон аст, бояд ки инсон бо ҳукми ақл дар тамоми умури худ машварат намояд. Инсони боадаб шарир нест, балки дар сиришти ӯ тамоми аъмоли хайр, аз қабилӣ муҳаббат, мурувват, адолат, тавозуъ, саховат, иффат ва монанди инҳо ниҳонанд, ки маҳз ба чунин аъмоли хайр ба камолу фазилат комёб мегардад. Илми ҳикмат ба тарбия вобастагии саҳт дорад. Пас, таълими ин илм бо фароҳам овардани фазилат муяссар мешавад. Агар чунин ҳол муяссар нагардад, дар муомилоту муоширотӣ ӯ чаҳолат падида меояд, ки сабаби фасодии олам мегардад. Дар ҷомеа тоифае вучуд доранд, ки зуд адабро қабул мекунанд ва нишонаи фазилат дар эшон зоҳир мегардад ва ин гурӯҳ дар офиятанд. Қадру мартабаи офиятро касе медонад, ки ба мусибате гирифта шуда бошад. Абдуллоҳи Шабровӣ низ барои адаб чунин мартабаро қоилад аст. «Адаб воситаест барои дарёфт кардани камолу фазилат» [1, с. 39].

Илм, ба андешаи Абдуллоҳи Шабровӣ, моеи дигари саодат ва фазилати инсон аст. Ягона нуре, ки инсонро аз чаҳолат ва зулмат мераҳонад ва ба олами саодат мерасонад, илм аст. Инсон бештар амалҳои хайрро бо илм ва амалҳои зиштро бо ҳақл анҷом медиҳад. Касе, ки беилму маърифат даъвои муҳаббат

мекунад, чоҳилу мағрур аст. Вақте ки инсон саргарми китобҳо ва мутолиаи онҳо бошад, бофазл мегардад. Ҳеҷ кас аз фазилат набояд нафрат кунад ва барои ба даст овардани он кӯшиш кунад. Мақсад аз илм он илмҳое мебошанд, ки ба ҷомеа нафъ расонанд ва боиси пешрафту рушди он гарданд, чунон ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар «Унвону-л-баён» менависад: «Илм беҳтарин фазилат аст» [1, с. 52].

Чойи таассуф аст, агар инсон дар талаби молу сарват бошаду камолу фазлро фаромӯш кунад. Мол дар андак замон фонӣ ва нобуд мешавад. Бешак барои камолу фазл заволе нест. Касе ҳунару фазилате дорад, аз маломати мардум дар амон аст, яъне, аз мардум ҳосили маош намекунад, балки ҳунару фазли худро дар зиндагӣ ба кор мебарад. Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон» ҳикояте меорад, ки: «Ҳакиме писаронашро панд ҳамедод, ки ҷонони падар ҳунар омӯзад, ки мулку давлати дунё эътимодро нашояд ва симу зар дар сафар бар маҳалли хатар аст, ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафориқ бихӯрад. Аммо ҳунар чашмаи зоянда асту давлати поянда. Ва агар хирадманд аз давлат бияфтад ғам набошад, ки ҳунар дар нафси худ давлат аст. Ҳар ҷо ки равад, қадр бинаду дар садр нишинад ва беҳунар луқма чинаду сахтӣ бинад» [98, с. 108]. Ҳар он ки ҳикмату фазилатро дарёбад яқин медонад, ки ӯ дар ин олами фонӣ ҷовид нахоҳад монд, яъне саранҷоми кораш марғ аст ва марғ саранҷоми ҳама чизҳо мебошад. Аз ин хотир, бо халқ бо лутфу муҳаббат кор гирифта, қадами ӯ дар роҳи фазилату саодат собиту мустақил мемонад. Таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам дар ин робита аз он иборат аст, ки ҳавову ҳаваси дунё бояд аз худ дур карда шавад ва ба ҳеҷ вачҳ аз одоби сутуда имтиноъ нашояд: «Марди нодон дар талаби мол аст ва марди оқил дар талаби камолу фазл» [1, с. 53].

Аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ одамӣ бояд ба сират неку бошад на ба сурат. Инсон фазлу камол ва саодатро дар ростӣ ва ҷустани ҳақиқат ба даст меорад. «Ростӣ» ва «ҳақиқат» мафҳумҳое мебошанд, ки азизтарин чизҳо бояд қурбони онҳо шаванд. Танҳо зоҳирро оро додан ва зебоии ботинро фаромӯш кардан аз фазилат ва камоли инсонӣ нест. Дар ҳақиқат фазилат кайфияту ҳолате аст, ки истеъдоду амали ахлоқӣ ва иродаи озоди худро дорад, ки дар ҳар

тасмиме тавассути ақл зоҳир мегардад. Бояд шахс ботинро бо ақл, илм, дониш ва ахлоқи ҳамидаи инсонӣ зинат диҳад: «Фазилату камоли инсон ба сабаби дарёфтани ростӣ ва дурустии ҳақ аст, на ба сабаби зинату ороستاني либосҳо» [1, с. 64].

«Парҳез» ва «тақво» дар таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ мафҳумҳое мебошанд, ки инсони комилу-л-ақл ба воситаи онҳо фазилату саодатро ба даст меорад. Мафҳумҳои мазкур дар амал, барои дур нигоҳ доштани шахс аз тамоми разилатҳо дар ҳаёт ва ҷомеа муҳим мебошанд. «Парҳез» ва «тақво» одамонро ба сӯйи рафтори нек, гуфтори нек ва пиндори нек ҳидоят менамоянд. Фазилат инсонро қобили он месозад, ки корҳои шариф ва ҷамилро анҷом диҳад, ки мадҳи одии мо, умуман бо аъмоли муайяни ҷисму руҳ истеъмол мегардад. Вақте қалби шахс саршор аз «парҳез» ва «тақво» бошад, илмеро ба даст меорад, ки асосан ҳилм аст. Шароити ҳар фазилате ба андозаи ҳар шахсе мухталиф мешавад, яъне, ба ихтилофи феълӣ аҳволаш. Дар натиҷаи ба даст овардани ҳилм ба фазилатҳои гуногуни инсонӣ мушарраф мегардад: «Вақте ки дил парҳез ва тақворо ба даст орад, забони илму фазилатро ҳам ба даст меорад» [1, с. 78].

Фазилат дар сухани рости босавоб зиёд ба ҷашм мерасад. Вақте ки мо саодат ва фазилати инсонӣ мегӯем, мақсад фазилати руҳ аст, на фазилати ҷисм, зеро мо саодатро иборат аз фаъолияти руҳ медонем. Сухан мартаба ва мақоми ақлро ифода менамояд, ки ақли инсон дар кадом сатҳ қарор дорад. Пас, бояд сухан мутобиқи ақл баён шавад, зеро ақл аз ҳар махлуқот ашраф аст ва он ҷавҳарест бар ҳама ҷизҳо ғолиб. Абдуллоҳи Шабровӣ ба ҳамин маънӣ ишора карда мегӯяд: «Фазилату ақл аст, ки сарчашма ва зомини аъмоли нек шуда метавонад» [1, с. 84]. Оқил бояд дар ҷаҳорҷубаи ақл рафтору гуфтораширо ба роҳ монад. Тамоми башар ба ақл муҳтоҷанд ва ақл дар натиҷаи таҷриба мукамал мегардад ва ҳамеша ба таҷриба эҳтиёҷ дорад. Чунон ки ҳакимон гуфтаанд: «таҷриба оинаи ақл аст». Абдуллоҳи Шабровӣ низ ба ҳамин андеша мувофиқ аст, мефармояд: «Сухани мард баёнкунандаи фазилати ӯст, агар сухани рост ва босавоб бошад, тарҷумон ва баёнгари ақли ӯст» [1, с. 84].

Инсон ҳамеша бояд ҳикматдӯст бошад ва сухани ҳакимонро ҳамеша бишнавад ва ҳавою ҳаваси дунё аз худ дур карда, баръакс, одоби инсониро аз худ дур нагардонад ва дар ҳеч кор пеш аз вақти он кор оғоз накунад, чун ба коре машғул шавад аз рӯйи фаҳму басират дар он машғул бошад. Ба тавонгарӣ мутақаббир нашавад. Масалан, «Фаридунро пурсиданд, ки мулозимонро ба чи чиз нигоҳ тавон дошт? Гуфт: ба мулотифат ва бурдборӣ. Гуфтанд: Мушкилиҳоро ба чӣ чиз ҳал тавон кард? Гуфт: ба мулоимат ва созгорӣ» [13, с. 159]. Агар нафс ҳокими ақл гардад, инсон бадбахт мешавад. Албатта ҳамнишинӣ бо аҳли илм сабаб мегардад, ки дар ҳаёт ва зиндагии шахс таҳаввулот ба вучуд ояд. Инсонро зарур аст умедвор бошад, ки ба суҳбати солеҳону орифон бирасад ва тарбияти онҳоро пазирад ва одати хирадмандон қабул кунад. Абдуллоҳи Шабровӣ низ одамонро ба ин амал ташвиқ мекунад: «Шахсе, ки ҳамнишини олимон бошад, соҳиби виқор, фазилат ва бузургӣ мегадад» [1, с. 91].

Масъалаи «одоб» ва «ахлоқ» аз масоили ниҳоят мубрами ҷомеаи инсонӣ маҳсуб мешавад. Агар дар ҷомеа адаб ва ахлоқ ба пуррагӣ вучуд дошта бошад, дар байни одамон иззату эҳтиром, муҳаббат, адолат, яқдигарфаҳмию ваҳдат ва қадру қиммати инсонӣ ҳукмфармо мегардад. Нафароне, ки ба саодати фазилат мушарраф бошанд, ҳеч вақт ақли онҳо мағлуби нафс нахоҳад гашт. Албатта, дар раванди таълиму тарбия мавқеи устод аз падар муқаддамтар аст. Агар падар сабаби қариби ҳастӣ ва тарбияти ҷисмонии фарзанд бошад, муаллим сабаби фазилату саодат ва тарбияти руҳонии фарзанд аст. Дар ҳақиқат муаллим падари руҳонӣ аст. Аз ин ки руҳро бар ҷисм шарафу бузургӣ аст, муаллим нисбати падар шарафу бузургӣ дорад. Пас, муҳаббати муаллим дар мартаба поинтар аз муҳаббати Мавҷуди Ҳақиқӣ аст ва болотар аз муҳаббати падар. Ҷалолиддини Давонӣ дар рисолаи «Ахлоқи Ҷалолӣ» овардааст: «Аз Искандар пурсиданд, ки падарро дӯсттар дорӣ ё устодро? - Гуфт: - Устодро, зеро ки падар сабаби ҳаёти фонӣ аст ва муаллим сабаби ҳаёти боқӣ» [13, с. 251]. Тибқи таълимоти донишмандон дар айёми туфулият тарбия бояд бар қоидаи ҳикмат асос ёфта бошад. Дар ин сурат адаб ва ахлоқ ҳамчун мерос аз падар ба писар ва аз устод

ба шогирд боқӣ мемонад. Абдуллоҳи Шабровӣ ба назарияи мазкур мувофиқ аст: «Адаб беҳтарин мерос аст, ки писар аз падар ва шогирд аз устод мегиранд ва ахлоқ хубтарин ёр аст» [1, с. 92].

Абдуллоҳи Шабровӣ толибилмонро барои омӯхтани илм ҳидоят намуда, онҳоро дар омӯзишашон ба сабру таҳаммул муваззаф мегардонад, зеро омӯхтани илм ва фаро гирифтани он чандон кори сахл нест. Кам нафароне ҳастанд, ки дар омӯзиши илм собиранд. Мартабаи олимиву донишмандиро дарёфтани танҳо бо сабру таҳаммулпазирӣ муяссар мегардад ва омӯхтани он барои тамоми одамон амри зарурӣ ба ҳисоб меравад. Ҳар нафаре, ки ҳақиқати ҳикматро дармеебад, дарк мекунад, ки лаззати он болотар аз ҳама лаззатҳост. «Шахсе, ки илмро талаб кунад ва аз он рӯй натобад, олим мегардад» [1]. Абдуллоҳи Шабровӣ тавонгариро ба фазилату илм ба тарозу мекашад ва мегӯяд: «Касе, ки фазилату илм надорад, барои ӯ тавонгарӣ нест» [1, с. 102].

Мартабаи аҳли илму фазилат дар ҳар даври замон бузург аст, зеро аҳли илму фазилат чароғи рӯзгори башаранд. Онҳоро бояд икром кард ва бузург дошт. Агар дар ҷое бинӣ, ки аз ту нафаре бо илму фазилат болотар аст, ҳамеша адабро нигоҳ дор ва хомуш бош, чунки зиёд сухан кардан нишонаи беҳирадӣ аст. Моҳияти фарқият байни одам ва ҳайвон ақл, илм ва фазилат мебошад. Фазилат ва бартарии инсон аз дигар ҷонварон бо нутқу идрок аст. Лекин шахси ҷоҳил, ки дар ниҳоди ӯ фазилат вучуд надорад, аз зумраи ҳайвонот аст, на аз зумраи башар. Дар ҳузури олимону донишмандон густохӣ кардан аблаҳист, ҳамеша тавозуъ бояд кард. Саъдии Шерозӣ, ки устоди панду андарз аст, дар ин маврид ҳикояте дорад: «Ҷавоне хирадманд аз фунуни фазоил ҳаззе вофир дошту табъе нофир. Чандон, ки дар маҳофили донишмандон нишастӣ, забони сухан бибасти. Боре падараш гуфт: Эй писар, ту низ он чи донӣ, бигӯй! Писараш гуфт: Тарсам, бипурсанд аз он чи надонам ва шармсорӣ барам» [8, с. 84]. Абдуллоҳи Шабровӣ дар ҳамин радиф ва мутобиқ ба ин маъно менависад: «Касе, ки дар илму фазилат аз ту болотар аст, ӯро бузург дор» [1, с. 104].

Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ шахс набояд ба аслу насаби худ фахр намояд, чунки фахр кардану нозидан ба аслу насаб аз беҳирадӣ ва ҷаҳолат ба

ҳисоб меравад. Ба ҳунару адаб ва фазилати худ фахридану нозидан беҳтар аст. Саодати инсонӣ ҳам маҳз дар ҳунару адаб ва фазилати худӣ шахс мебошад ва инсон тамоми хайрҳоро ба хотири саодати худ ҷустуҷӯ менамояд. Мутафаккир ин акидаро ба тариқи зайл иброз менамояд: «Фаҳр кардану нозидани ту ба фазилату адаби худат беҳтар аст, аз он ки ба аслу насабат фаҳр мекуӣ» [1, с. 106].

Дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз фазилатҳо дар баробари дигар фазилатҳо, одоби ҳамсоядорӣ, нисбати инсонҳо хайрхоҳ будан ва дасти кумак дароз кардан ба табақаи эҳтиёҷманди ҷомеа мебошад. Ба назари мутафаккир, аз беҳтарин ашхос касе аст, ки фазилатро на танҳо барои нафс худ, балки ба ҳамсояи худ низ ба қор мебарад, зеро ин қор ба ҳеҷ ваҷҳ аз саодат ҳолӣ нест. Фазилати ҳубӣ кардан ба ҳамсояҳо фазилатест, ки муҳаббатро байни одамон устувор мегардонад, зеро ҳукамо гуфтаанд, ки қивомӣ мавҷудот ба муҳаббат аст ва ҳеҷ мавҷуд аз муҳаббате ҳолӣ натавонад буд..., мабдаи он ишқу ҷавҳари ақл аст ва беҳтарини навъи муҳаббат он аст, ки маншаи он муҳаббати хайру қамолӣ ҳақиқӣ бошад. Дар тамоми вазъият (ғам ва хурсандӣ) аз ҳоли ҳамсоя огоҳ будан амри зарурист. Ҳатто ба ҳӯи бади ҳамсоя сабр бояд қард. Бо ҳамсояи баду ҳешу табори носозгор сабр кардан ва хушмуомилагири ба қор бурдан яке аз сифатҳои ҷавонмардӣ ба ҳисоб меравад. Ҳукамо гуфтаанд, ки «қаймон ба бадан собир бошанду қаримон ба нафс». Масъалаи дигар инсондӯстӣ мебошад, яъне, қадру қиммати одамонро бояд нигоҳ дошт. Одамон аз якдигар ҳеҷ бартарие надоранд, магар бо илму маърифат ва фазилаташон. Инсон бояд одамонро новобаста ба миллат, наҷод, дин ва маъҳабашон қиромӣ дорад. Сарф қардани мол қи дар вақти осонӣ ва қи дар вақти саҳтиҳо мувофиқи шароит аз фазилати бузурги инсонӣ ба шумор меравад. Дар ҷомеаи башарӣ нафарони зиёде аз табақаи эҳтиёҷманд ҳастанд, ки онҳо ба қумаки шаҳсони доро эҳтиёҷ доранд, ҳатман ба онҳо бояд қумак қард. Абдуллоҳи Шабровӣ вобаста ба ин мавзӯ мефармояд: «Шараф қист? Ҳубӣ қардан ба ҳамсояҳо ва нигоҳ доштани андозаи ҳар инсон ва қадру қимати ӯ ва сарф қардани мол дар вақти осонӣ ва саҳтиҳо» [1, с. 113].

Таснифи дигари фазилат дар осори мутафаккирону файласуфон ба назар мерасад, ки дар асоси сифатҳои зотии фазилат тақсим шудааст. Бинобар ин сифати фазилатро ба ду қисм ҷудо кардаанд: яке ақлӣ ва дигаре ахлоқӣ. Фазилати ақлӣ аз таълим ва маърифат сарчашма гирифта, рушду нумув мекунад ва ҳам аз ин ҷиҳат ба таҷриба ва замон ниёзманд аст. Фазилати ахлоқӣ аз одат маншаъ мегирад. Касоне, ки мехоҳанд аҳволи худ ва дигаронро беҳтар гардонанд бояд, ки намунаи ибрат бошанд ва қонунҳои ахлоқу таълиму тарбияро мутолиа намоянд. Ба ибораи дигар, он нафаре ҳаққи ахлоқии ҳидоят ва насихат карданро дорад, ки худ ҳидоят ва насихат шуда бошад. Аз ин ки инсон аз ду мабдаъ, яъне ҷисм ва руҳ иборат мебошад, ғизои ҷисми ӯ хурданию нушиданиҳо ва ғизои руҳаш маънавият аст, ки то абад ташнаи он мебошад. Ҳар нафар бояд ғизои руҳӣ гирад, то илму маърифат ҳоким ва роҳнамои ақли ӯ гардад. Абдуллоҳи Шабровӣ ба таври сода, вале пурмуҳтаво мегӯяд, ки: «Аз барои хирадманд ду фазилат аст: яке, ақле, ки аз он истифода мебарад ва ибрат мегирад. Дувум, суҳане, ки дигаронро ғолиб медиҳад» [1, с. 114].

Арасту дар рисолаи «Илму-л-ахлоқ» фазилати иродиро, яъне, фазилате, ки бо иродаи шахс ба вуқӯ меояд, фазилати ихтиёрӣ ном бурдааст. Сифати ихтиёрии фазилати иродӣ ба он маъност, ки ҳар нафаре бо ихтиёри худ имкон дорад иродаи фазлу қараму эҳсон кунад ба худ ва дигарон. Муаллими аввал менависад: «Фазилати иродӣ ихтиёрӣ аст, зеро ки марди хуб бақияи аъмоли худро низ ба сурати ихтиёр иҷро мекунад. Ва аз ин сабаб разилатҳо бояд сиёнан (аз рӯйи худдорӣ) ихтиёрӣ бошанд, зеро ки амалиёти марди разил сиёнан ихтиёрӣ бошанд. Марди разил ҳар коре, ки мекунад марбут ба шахси худӣ ӯст» [5, с. 73]. Инсон мавҷудест, ки хушбахт шудан ба иродаи ихтиёрии ӯ рабт дорад ва метавонад бикӯшад то хушбахтиро ба даст орад, ҳоса дар ҳоле ки фазилат ёру мадағори ӯст. Ҳеч фазилату шараф зиёдтар аз хирадмандӣ ва хушёрию зиракӣ нест.

Категорияи дигари ахлоқӣ, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар радифи ҳилм баён мекунад, «**силаи раҳм**» аст. Силаи раҳм ба ҳешу табор ва ахлоқи хуш нигоҳ доштан бо онҳо аз фазилатҳои беназири инсонӣ мебошад. Силаи раҳм он аст, ки ҳешону пайвандонро бо худ дар тамоми хайрот широк гардонӣ. Таъкид

шудааст, ки риояти силаи раҳм барои ҳар нафар вочиб аст. Ҷалолиддини Давонӣ қайд мекунад, ки: «Силаи раҳм он аст, ки хешовандони худро дар сарвату рафоҳият бо худ шарик гардонад. Ҳамчуноне ки қаробати сувариро ҳаққест, қаробати маънавиро, ки таносуби руҳоният аст, ҳаққест ва онро қурбату қаробати илоҳӣ хонанд ва (мебояд) ҳаққи сила нигоҳ дорад» [13, с. 84]. Вақте ки инсон сарватманду доро мегардад, хешу табор ва наздикону эҳтиёҷмандонро набояд фаромуш кунад. Бузургии инсон ба воситаи ҳалимӣ, саховату эҳсон ва ахлоқи ҳасана дар байни қавмаш ва ҷомеа зоҳир мегардад. Ҳалимӣ, саховату эҳсон ва ахлоқи ҳасана мақулаҳое мебошанд, ки сиришт ва ҷавҳари шахси соҳибмаърифатро инъикос менамоянд. Вақте ки чунин мақулаҳо дар табиати шахс ҷой дошта бошанд, ин шахс дар ҷомеа боиси эҳтироми хосу ом мегардад. Абдуллоҳи Шабровӣ ба ҳамин мазмун менависад: «Ҳар вақт ки замона туро мол диҳад, пас зиёдатии онро ба хешу табор ва наздикон бидеҳ ва огоҳ бош, ки ҳаргиз ту дар байнашон бузург намешавӣ, то ин ки туро ҳалиму ҳушахлоқ набинанд» [1, с. 173].

Қайд кардан зарур аст, ки аҳли хирад ва маърифат бисёр наку гуфтаанд, бояд шахс аз аъмолу кирдори атрофиёни худ оинае созад ва сирату сифоти худро дар он оина мушоҳида намояд, то бар тамоми қубҳи разилатҳои худ иттилоъ ёбад. Нафс ҳеҷ гоҳ аз қубҳи афъоли худ огоҳ намешавад, аммо қубҳи афъоли дигаронро ба осонӣ дармеёбад. Мисли он ки: «Луқмони Ҳакимро гуфтанд: Адаб аз кӣ омӯхтӣ? Гуфт: Аз беадабон. Ҳар он чи аз аъмоли эшон дар назарам нописанд омад, ман аз он парҳез кардам» [8, с. 56].

«Разолат» низ чун категорияи ахлоқӣ-фалсафӣ дар меҳвари таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ қарор дорад. Хусусан, дар рисолаи «Унвону-л-баён» паҳлуҳои норавшани ин масъала бо таҳқиқи илмӣ-назарӣ баён гардидааст. Ҳадафи ниҳони мутафаккир ин аст, ки дар ҷомеаи башарӣ дар натиҷаи тарбия инсонӣ ҳушахлоқу пок аз разолат ба воя расад. Инсон, ки қувва ё неруи фавқулодаи табиат аст, бояд ҳаёти бошууронаро дарҷомеае ташкил карда, ба саодати ҳаёт мушарраф гардад, зеро инсон яке аз шарифтарин мавҷудоти олам аст.

Вақте ки разолат мегӯем, пеши назари мо амалҳои зишт ва номақбули инсон падида меоянд. Аз таҳқиқи осори мутафаккирони асрҳои миёна, махсусан Абдуллоҳи Шабровӣ, маълум мегардад, ки разолат ҳаҳолат аст. Нафаре, ки ҳаёти пур аз разолатро интиҳоб кардааст, роҳи ӯ на ба сӯйи саодат, балки ба сӯйи шақоват мебошад. Дар ин маврид дигар фарқ байни зиндагии инсон ва ҳайвон боқӣ наместонад. Дар чунин ҳолат маъно ва мазмуни ҳаёт нопадида мегардаду ранги манфӣ мегирад ва зиндагии инсонро ғаму андух ва мушкилиҳо фарогир мешаванд. Он гоҳ хотираи пур аз сайиот ҳамеша инсонро азият дода, ҳатто инсон аз ҳудаш гурезон мешавад. Шояд инсонҳое, ки дар ҳаҳолат қарордоранд, лаззати ҳаётро ҳамеша дар аъмоли манфии ҳудашон ҷустуҷӯ намоянд.

Зери мафҳуми разолат тамоми аъмоли зишти инсон ба монанди «адоват», «беҳаёӣ», «ғайбат», «ғазаб», «дурӯғ», «душманӣ», «зулм», «исроф», «макр», «мардумозорӣ», «нодонӣ», «ношукрӣ», «суханчинӣ», «туҳмат», «фитна», «фурӯмоёгӣ», «фиреб», «ҳасисӣ», «ҳиёнат», «хушунат», «ҳасад», «ҳирс», «ҳаҳолат» ва монанди инҳо фаҳмида мешавад, ки тамоми ин сифатҳо дар ниҳоди шахс аз ҳаҳолату нодонӣ ва дур мондан аз маърифати волеи инсонӣ падида меоянд. Дар ҳоле ки чунин аъмол дар табиати шахс ташаккул меёбад, ақл дар назди нафс очиз мегардаду нафс ҳокими ақл мегардад. Дар ин маврид сифатҳои нек ба сифатҳои бад мубаддал мегарданд ва сифоти ҳалимӣ набуд мешаванд. Инсоне, ки дар талаби саодат аст, бояд хоҳишоти нафсро дур андозад ва раҳо кунад. Пас, илоҷи ҳаҳолат илм бувад. Назари устои илми ахлоқ Арасту дар ин маврид чунин аст: «Разолат низ дар ихтиёри мо аст, зеро ҳар чизе, ки феъли он дар ихтиёри мо бошад, тарки он низ дар ихтиёри мо аст ва билъакс, аз ин сабаб аст, ки агар феъл (дар ҷое, ки мустаҳсан бошад) дар иқтидори мо аст. Ба ҳамин сурат тарки он (ки дар он ҷо ғайри мусхтасан аст) низ дар қудрати мо аст ва билъакс. Вале агар дар иқтидори мо бошад, ки нек ё бадро гирифта, ё тарк кунем ва ҳам айнаи ин қор мучиби он бошад, ки моро ҳуб ё бад. Пас зоҳир аст, ки нек будан ё бад будани мо дар дастии ҳуди мо аст» [5, с. 69].

Бе маърифати ҳайр рӯйи ҳаёт ба ҷониби мақсадҳо мутаваҷҷеҳ шуда наметавонад, зеро маърифати ҳайр дар тӯли ҳаёт дар расидан ба саодат нақши

калидӣ дорад. Набояд фаромӯш кард, ки миёни нафсу бадан алоқаи маҳкам ва робитаи мубрам вуҷуд дорад. Ҳар кайфияти мусбат ва манфие, ки дар яке пайдо шавад, дар дигаре таъсир мерасонад. Дар ҳоле ки инсон ҷисман бемор мешавад ба тибби ҷисмонӣ муроҷиат мекунад ва илоҷи давои ҷисми худро пас аз ташҳис дармеебад. Аммо вақте ки руҳан бемор мешавад, табибон дар илоҷи шифои ӯ очизанд. Ин шахс бояд ба тибби руҳонӣ (яъне, панду ҳикмат ва ба садои аҳли илм гӯш фаро диҳад) муроҷиат намояд ва ғизои руҳро дуруст дарёбад. Дар бораи разолат мутафаккирон ақидаҳои мухталиф доранд. Масалан, мутафаккири асримиёнагӣ Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён»-и худ разолатро ҷаҳл медонад ва зеро мафҳуми разолат тамоми аъмолу афкори зишти инсониро дар назар дорад, зеро аъмолу афкори зишт талхихӯи рӯзгорро ба инсон мечашонанд. Ин олими забардаст дар асари беэволи худ «Унвону-л-баён» тамоми аъмоли разилаи инсониро, ба мисли «зулм», «дурӯғ», «фитна», «ғайбат», «ғзаб», «исроф», «туҳмат», «ҳирс», «фурӯмоғӣ», «ҳасисӣ», «ҳиёнат», «фиреб», «макр», «суханчинӣ», «адоват», «хушунат», «беҳаёӣ», «бухл», «ҳасад», «кина» ва ғ. саҳт танқид карда, чунин аъмолро мояи шақовати ҷомеа инсонӣ медонад. Сабаби пайдоиши чунин аъмолро дар ҷомеа Абдуллоҳи Шабровӣ дар он мебинад, ки нафси ҳайвонӣ болои ақл ғолиб гардад ва ақл дар баровардани ҳукми дуруст барои расидан ба саодат очиз гардад. Ба маънои гуфтаҳои боло Абдуллоҳи Шабровӣ чунин ибрази ақида дорад: «Ҳоҳиши нафсро дур андоз ва раҳо кун, агар ӯ бар ақл ғолиб гардад, сифатҳои неки инсонро ба сифатҳои бад мубаддал мегардонад, пас сифати ҳалимиро нобуд месозад. Шахси ҳавопараст ба зоҳир гарчи ҳалим намояд, лекин дар ботин шахси кинадор аст» [1, с. 29]. Дарвоқеъ, бадтарин шахс касе аст, ки аз ӯ хайру некиро умед карда намешавад ва дар ботини ӯ кибру ҳавопарастӣ реша давонида, дигар аз ҳасаноти ӯ чизе боқӣ намондааст, зеро ақли ӯ таҳти таъсири нафси саркаш монда, дар ботинаш тамоми аъмоли зишт реша давонида, он решаҳои сиёҳ то ба умқи қалбаш фурӯ рафтаанд. Ботини шахси кинадор чун як ғазои пур аз зулмат аст, ки дар он торикиҳои зулмат ҳеҷ нуре барои дарёфти роҳи саодат равшанӣ намекунад. Чунин шахс агар зоҳиран худро ҳалим намояд,

лекин ботини ӯ ба ҳеҷ вачҳ ҳалимиро намепазирад. Яке аз аъмоли разила он аст, ки баъзе дар қайди ғазаб ва бархе дар ҳаболаи шаҳват ва гурӯҳе асири ҳирс ва чамъе мубталои кибру ғуруранд. Одам ва дигар мавҷудоти соҳиббруҳ дар асл чун як мавҷуди биологианд. Инсон ки соҳиби ақл, шуур, нутқ аст ва дастони қобили меҳнат дорад, зери таъсири омилҳои ҷомеаи инсонӣ монда, мафкурааш шакл мегирад ва дар ӯ ҷаҳонбинӣ ва маърифат ташаккул меёбад. Дар чунин ҳолат мақом ва мартабаи инсониро дармеёбад, аммо дигар мавҷудоти соҳиббруҳ, ки ба онҳо ақл, шуур, нутқ, маърифат ва дастони қобили меҳнат хос нест, зери ҷамъияти ҳайвонӣ то абад боқӣ хоҳанд монд. Пас, инсоне, ки ҳастии худро дар ҷамъият дарк накардаву нашинохтааст, миёни ӯ ва дигар ҳайвонот тафовуте вучуд надорад. Албатта дар сиришти чунин нафар ба ҷои қувваи некӣ, қувваи бадӣ нашву нумув мекунад ва ҳаёти ӯро тамоми разолатҳо фаро мегиранд. Чунин шахс ба сурат одам ва ба сират чун ҳамагон ғаризаи биологӣ аст.

Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ шахсе, ки сиришти ӯро разолатҳо фаро гирифтаанд, дигар бо ҷашми сар ба сӯйи саодатҳо назар карда наметавонад. Тарбия барои ин шахс мутлақо бетаъсир хоҳад монд ва роҳро барояш раҳо кардан беҳтар аст. «Касе, ки лоиқӣ тарбия нест, роҳро барояш раҳо кун» [1, с. 41]. Дар табиат ва сиришти нафаре, ки арзишҳои инсонгарой ҳувайдо нест, барои ӯ таълиму тарбия бетаъсир мемонад. Табиат ва сиришти инсон асос аст, чунки онҳо дар раванди ҳаёт моҳияти инсонро меофаранд. Дар тули ҳаёт таҷрибаҳо нишон додаанд, ки тарбия хос аст на ом, яъне, дар ҷараёни тарбия на ҳама одамон тарбияро ба худ яксон мепазиранд. Ба андешаи мутафаккир на ҳар шахс лоиқ ва сазовори тарбия мебошад. «Пас оқил бояд ки ба касби саодати сармадӣ (доимӣ) ва лаззоти абадӣ кӯшида, ҳайвонсифат ба обу алаф сар фуру наёварад, балки инсонсурат майл ба олами боло кунад ва қувваи ҷисмониро дар таҳсили асбоби лаззоти ақлӣ сарф намояд» [13, с. 178]. Нокас ба тарбият ҳеҷ вақт мартаба ва арзишҳои инсонгароиро дарнамеёбад. Касоне, ки тамоман аз арзишҳои инсонгарой маҳруманд дар ҳама тариқ ифрот мекунанд, яъне, онҳо лаззатро дар аъмоли носоҳеҳ меҷӯянд. Вақте ки разолат махсуси таъби инсон бошад, он разолати мутлақ аст. Дигар разолатҳо, ки махсуси таъби ӯ нестанд,

разилати муқайяда, яъне, разилати табиӣ ва разилати маризӣ гуфта мешавад, на разилати мутлақа. Ба маънои гуфтаҳои боло Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон» чунин фармудааст:

«Саъдиё, Шерозиё, таълим мадеҳ бадзодро,

Бадзод агар олим шавад, санге занад устодро» [8, с. 52].

Аз чунин таҳлилҳо хулосае бармеояд, ки барои шахси «бадзод», яъне «бадсиришт» ё «бадасл» тарбия суде надорад. Агар чунин шахс «одам» шавад (ба мартабаҳои баланд расад), ба асли худ ва устоду дигар атрофиёнаш ба назари бад нигариста, ҳатто хиёнат ҳам мекунад.

Абдуллоҳи Шабровӣ ҷойи дигар аз занони покдоман ва боиффат ҳимоят карда, чунин ибрази ақида менамояд: «Агар бӯхтону тӯхмати занҳои боиффатро тарк кунед, барои шумо модарҳоятон аз бӯхтон саломат мемонанд» [1, с. 41]. Яке аз аъмоли разила тӯхмат ва бӯхтон задан ба занҳои покдоман ва боиффат аст. Ба ақидаи мутафаккир, зан модар беҳтарин неъмат дар ҳаёт ба шумор меравад, зеро тамоми бузургон, донишмандону мутафаккирон ва дигар нафарони ба миллат содиқ ҳама аз домони поки ӯ ба дунё омадаанд ва набояд ба зан модар тӯхмату бӯхтон зад. Ба назари ӯ пеш аз он, ки ба касе тӯхмат ва бӯхтон занем аввал шахсони наздики худро пеши назар овардан лозим аст. Тӯхмат ва бӯхтон ин як навъ даъвои бедалел буда, асоси воқеӣ надоранд. Нафароне, ки ба ин разолат қодиранд, дар онҳо заррае аз маърифати софи инсонӣ ба чашм намерасад. Тӯхмат ва бӯхтон разолати бузургеанд, бинобар ин дар ҷомеа нафароне, ки ба ин разолат гирифтдоранд, онҳоро ҷилавгирӣ бояд кард. Шахсе, ки тӯхмат ва бӯхтон мекунад, дар доираи ҷаҳолат қарор дорад. Аз нигоҳи ҳикмат чунин ашхос бадтарини мардум буда, аввал ба худ ҷабр мекунад, баъд аз он ба дӯстону пайвандон, боқӣ ба тамоми мардум.

Ба бародарони худ рағбат надоштан ва ба онҳо кумаку раҳм накарданро мутафаккир бадтарин разолат ва аз байн рафтани силаи раҳм, инчунин асоси гум гаштани муҳаббатҳо медонад. «Шахсе, ки ба бародарҳояш рағбат надошта бошад ва ба эшон раҳм накунад, ба зиёну зарар мубтало мегардад» [1]. Рағбат надоштан миёни бародарон ва мушоҳида нашудани раҳму инсоф байни онҳо

дар ҳар даври замон зиёд ба чашм мерасад ва Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам чунин мушкилихоро дар замони худ ба хубӣ дарк ва мушоҳида карда буд. Ё муттаҳидии бародарон ва устувории муносибатҳои онҳоро дар муҳаббати комил медонад, чунки муҳаббат олитарину ҷамилтарин ва ҳам лазизтарин амал аст. Афсус, имрӯзҳо тавре мо мушоҳида мекунем, аксари бародарони хунӣ ба хоҳири ягон манфиате бо ҳам душман ва рӯйгардону қаҳрианд. Байни онҳо риштаи муҳаббат, силаи раҳму шафқат ва рафтуомаде вучуд надорад. Шояд волидайн аз рӯзҳои аввали тарбия фарзандонро дар руҳияи муттаҳидиву сарҷамъӣ ҳидоят намекунанд ва тухми муҳаббат, адлу инсоф ва рағбатро дар қалби онҳо намекоранд. Пас аз бузург шудани фарзандон, дар мушоракати бародарӣ дигар чизе байни бародарон боқӣ намемонад. Ҳол он ки онҳо ҳама аз як падару модар ба дунё омадаанд. Волидайн онҳоро яксон бо тамоми орзуҳо парварониданд. Волидайн умед аз он доштанд, ки ҳама фарзандон дар ҳаёт сар аз як гиребон хоҳанд бароварду ҷумла мушфиқи якдигар мешаванд. Аз ин ҳаҷолату разолат бояд дурӣ ҷуст ва бо бародарони худ рағбат дошт. Ҳар вақте ки бародарат муҳтоҷ бувад, ҳоҷати ӯро ба фардо маяфкан, ки ту чи донӣ, ки фардо чи ба вуқӯ меояд. Дар зиндагӣ ҳар чизе, ки барои нафси худ меҳаҷӣ, ҳатман онро барои бародарат ҳам бихаҷ. Мутафаккир ҳам мутаассиф аз он аст, ки дар ҷомеае, ки байни бародарон рағбат, раҳм ва муҳаббату мушоракат ҷой надошта бошад, дар он ҷомеа маъно ва лаззати ҳаёт аз байн меравад. Фаромӯш набояд кард, ки низом ва устувории ҳама мавҷудот дар рӯйи замин ба сабаби рағбату муҳаббат аст ва ҳеҷ мавҷуд аз рағбату муҳаббат ҳолӣ нест. Бинобар ин, ҳатман миёни бародарон муҳаббат бояд вучуд дошта бошад.

«Бадтарини мардум касе аст, ки узрҳоро қабул намекунад ва лағжишҳоро намепӯшад ва намебахшад» [1, с. 42]. Дигар разолате, ки дар табиати шахс ҷой дорад ин набахшидани узр ва лағжиши дигарон аст. Афв ва бахшиш сифати одамони неруманд аст, одамони бенеру ҳеҷ гоҳ намебахшанд. Неру ҳар чанд зиёд бошад, ҳусн ва қубҳи афв бештар дар табиати инсон зоҳир мегардад. Узрҳоро қабул кардан ва бахшидан, яъне, афв кардан аз зеботарин ахлоқи ҳамидаи инсон аст. Шафоаткунандаи гунаҳгор иқро кардани ӯст ба гуноҳаш ва

пушаймон шудани гунаҳгор аз гуноҳаш узр овардани ӯ мебошад. Зикр кардан ба маврид аст, ки афв баъд аз қудрат писандидатар мебошад. Афв он аст, ки бар нафс осон бошад, яъне, тарки муҷозот ба бадӣ ё талаби муқофот ба некӣ, яъне аз он қудрат дар нафс тамкин ҳосил ояд. Дар хабар аст, ки «Маъмун, ки воситаи ақди хилофату робитаи назми ҷалолат буд, гуфта буд, ки агар аҳли ҷароим (гунаҳкорон) бидонанд, ки маро дар афв кардан чӣ лаззат аст, ҷароимро ба тухфа пеши ман биоваранд» [13, с. 297]. Беҳтарини мардум ба бахшидани гуноҳ қодиртарини онҳо аст. Ба подоши бад ва интиқом гирифтани он ва беҳтарин бахшиш ва эҳсон он аст, ки ибтидо аз тарафи шахси қодир ба интиқом бошад. Абдуллоҳи Шабровӣ ақида дорад, ки агар касе дар ҳаққи ту бадӣ кунад, пас бояд ту ӯро дар муқобили лағжиш ва гуноҳояш бибахшӣ. Бахшиш ва афв аз гунаҳкоре, ки дар ҳақиқат аз аъмоли зишташ пушаймон шудааст, қараму бузургии беназир аст. Дар табиати инсоне, ки меҳрубонӣ, муҳаббат ва бахшишу авф ҷой дошта бошад, ақли ӯ бештар мебошад ва ҷунин нафаре, ки афву бахшиш кунад, ба вазифаи одамгарии худ вафо намуда, онро ба ҷо меорад.

Масҳара қардан яке аз аъмоли манфур аст, ки дар байни одамон кина ва адоватро эҷод менамояд. Ҳазл меёӣ дорад, вақте ки аз ҷорҷубаи худ берун барояд, инсонро ба сӯйи ифрот ё тафрит мебарад. Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам маҳз ҳамин масъаларо иброз менамояд. «Шӯҳӣ ва масҳара қарданро тарк кунед, зеро он кина ва душманиро эҷод мекунад» [1, с. 48]. Аз назари ӯ мазох (масҳара) як навъ дашном аст, зеро дар аксар маврид ба туфайли ҳазл ва масҳара байни дӯстон ва наздикон кина ва адоват ба вучуд меояд. Нафаре, ки дар ҳазл ба ифрот ё тафрит меравад, на ин ки дар назари дигарон хору залил аст, балки обрӯ ва эътибори худро дар байни мардум аз даст медиҳад. Ҳазл ва шӯҳии касе, ки бисёр шавад, пас ӯ аз ду чиз ҳолӣ нест: ё аз таҳқир қардани дигарон ӯро, ё аз кинаву адоват гирифтани эшон бар ӯ. Ҷунин нафари истеҳзокор дар аксар маврид тақсири худро надида, ба масҳараи дигарон мепардозад. Нафаре, ки зиёд ба ҳазл ва арбадагӯӣ (беҳудагӯӣ) машғул аст, некиро аз дигарон манъ мекунад, яъне, дигаронро ба саодат роҳнамоӣ намекунад, он шахс ҳатто атрофиёнашро аз некӣ маҳрум қардааст. Касе, ки ба

бадӣ кардан дигаронро ёрӣ диҳад, дар ҳақиқат ба онҳо зулму ситам кардааст. Насриддини Тусӣ дар мавриди афъоли манфии мардум чунин назар дорад. «Мардумро қувватҳои мухталиф зиёд аст. Мумкин бувад, ки баъзе боис шавад бар феъле муҳолифи тақозои қуввати дигар. Монанди он ки соҳиби ғазаб ё соҳиби шахват ба ифрот равад, ё касе, ки дар мастӣ арбада кунад, афъоле ихтиёр намояд бе машварати ақл, ки баъд аз муъовадаташ пушаймон шавад» [9, с. 186]. Шахсе, ки бадӣ ва рафтори ношоямиро анҷом диҳад ва мардумро масҳара намояд, номи ӯ бад мешавад. Ҳамеша дар назари дигарон хору залил аст. Ба ақидаи Арасту «ба марди бад ҳар чизе метавонад, ки мавзӯи иродаи ӯ шавад» [5, с. 69]. Ҳар шахсе, ки бо бадон, разилону фурӯмоёгон омезад ва ҳамнишин шавад, роҳи ӯ ба сӯйи шақоват аст ва ҳеҷ гоҳ неқӣ намебинад ва таҳқир мешавад, зеро ӯ дар суҳбати бадон тарбият ёфтааст ва табиати эшонро гирифтааст.

Одоби ҳамсоядорӣ яке масоили зарурӣ дар ҳаёти иҷтимоии одамон ба шумор меравад. Инсон ки мавҷуди иҷтимоӣ аст, ҳамеша ба муомилоту баробарӣ ниёз дорад. Яке аз муомилот ва баробарӣ дар ҷомеа одоб ва ба ҷо овардани ҳаққи ҳамсоядорӣ мебошад. Дар ин мавзӯ аз тарафи донишмандону мутафаккирон таъкидҳои зиёд шудааст, ки одоби ҳамсоядорӣ бояд риоя гардад. Ба назри Абдуллоҳи Шабровӣ «бадғуҳартарини мардум касест, ки ҳамсояҳояш аз зиёну зарари ӯ дар амон нестанд» [1, с. 58]. Шахсе, ки ҳамсояҳои ӯ залил ва хоранд, ҳеҷ гоҳ боиззат намегардад. Яке аъмоли манфур ва разилона озори ҳамсоя мебошад. Мувофиқи таълимоти мутафаккир ҳамсоя болои ҳамсоя ҳақҳои зиёд дорад. Муҳимтарин ҳақ он аст, ки ба шодӣ, ғаму андуҳ ва хурсандию шодмонии ҳамсоя шарик бошӣ ва ҳамеша даъваташро иҷобат кунӣ ва ӯро озору азият надиҳӣ. Ҳамсояро дашном додан, ранҷонидан ва ӯро озору андуҳгин гардонидан бадтарин амали зишт мебошад. Ранҷиш бар ҳилофи разилати комёб, низ ҳолате аст, байни ҳасад ва байни шатомат (ҳақорат) ва ин ҳар се марбут аст ба лаззату амале, ки дар асари воқеоте, ки ба ҳамсоя руҳ медиҳад, эҷод мешавад, зеро касоне, ки ин эҳсоси ҳаққониро дошта бошанд, табист аз комёбии дигарон, ки аз рӯйи лаёқату шоистагӣ набошад, ба танг

меоянд, дар ҳоле ки ҳасуд ба ҳайси як ифрот аз ин ҳам таҷовуз карда, ба ҳар навъи комёбии дигарон ғамгин мегардад ва касе, ки ҳисси шамотат дорад ба ҳайси як тафрит тамоман аз ҳисси ранчишу алам ақибмонда ва ҳатто ба мусибати ҳамсоя ва дигарон шодмонӣ мекунад. Набояд шахс аз ҳамсояи худ сарфи назар намояд ва он ҳуқуқҳое, ки болои ӯ дорад ба якборагӣ фаромуш кунад. Ҷоҳилтарини мардум касе аст, ки некии худро аз ҳамсояаш бозмедорад, вале эҳсону хубиро аз ӯ умед дорад. Мутаассифона, имрӯзҳо мо шоҳиди ҳолатҳои зиёд мегардем, ки аксари ҳамсояҳо аз озору азияти якдигар дар амон нестанд ва ҳамеша байни онҳо кинаву адоват ҳукмфармо аст, яъне ҳаққи ҳамсоядорӣ қомилан поймол гардидааст. Дар урфият мақоми ҳамсояро аз ҳешовандони дур болотар донистаанд. Ҳамсояро ба некӣ мукофот кардан ва аз ҳатогии ӯ даргузаштан фазли ҷавонмардист.

Яке аз амалҳои зишти дигар, озор додани одамони солеҳ ва накукор мебошад, зеро дилозорӣ ва ё худ мардумозорӣ бадтарин кирдори инсоният ба шумор меравад, ки ин амал дар таълимоти тамоми мутафаккирон зери танқиди саҳт қарор дорад. Аз ҷумла, Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам ин амали зиштро мазаммат менамояд. «Шахсе, ки одамони ҳубу солеҳро озор медиҳад, эшон аз ӯ эъроз намуда, рӯйгардон мешаванд» [1, с. 61]. Касе, ки мардони қомил, накукор ва махсусан аҳли илмро сабук шуморад ва ба назар нагирад, ҳору расво мегардад. Озор додан бо чанд навъ амал сурат мегирад. Масалан, озор додан бо забон, озор додан бо дасту пой ва бо дигар кирдорҳои ношоям. Ҳатто он хабаре, ки боиси озурдагии дигарон мегардад, аз овардани он худдорӣ кардан афзалтар аст. Шахсони ҳубу накукорро набояд озор дод, ки қорҳои олам дар маърази тағйирёбиву завоҷбӣ аст. Бадбахт он нафарест, ки аз ба ёд овардани оқибат ғофил бошад ва аз зиллат бознаандешад. Касоне, ки дар табиати онҳо хайр набошад, хайри онҳо гузаранда аст ва ин гуна ашхосро азиз набояд дошт. Накукорони ҳақиқӣ ба адад бисёр нестанд, баръакс, бо адад дар ҷомеа нафарони манфур зиёданд. Сарчашмаи тамоми разолатҳо ахлоқи манфӣ ба ҳисоб меравад. Баъзе ахлоқ табиӣ аст ва бархе аз ахлоқи дигар бо сабабҳои гуногун ба вучуд меоянд. Вақте ки инсон мубталои аъмоли манфур мегардад, чашми сари ӯ аз

дарки ҳақиқат батадрич очиз мемонад ва дар гирдобии разолатҳо фурӯ меравад. Таассуфова аст, ки хирадмандону шахсони солаҳ ва накуор хору залил бошанду беҳунарон ҷойи онҳоро бигиранд. То замоне, ки дар ҷомеа таносуб вуҷуд надорад, мубодила ва муомилаи нек сурат намегирад ва таносуби мусбат ба вуҷуд нахоҳад омад.

Дар таълимоти мутафаккир тамоми разолатҳо ва афқору аъмоли манфии инсон бо ибораи «дили сиёҳ» ифода мегарданд. Чунончи: «Дили сиёҳ ба сӯйи норостиҳо ва беҳудагиҳо майлу рағбат мекунад» [1, с. 68]. Зери мафҳуми «дили сиёҳ» тамоми аъмоли разилона ба монанди «адоват», «беҳаёӣ», «ғайбат», «ғазаб», «дурӯғ», «душманӣ», «зулм», «исроф», «макр», «мардумозорӣ», «нодонӣ», «ношукрӣ», «суханчинӣ», «туҳмат», «фитна», «фурӯмоёнӣ», «фиреб», «хасисӣ», «хиёнат», «хушунат», «ҳасад», «ҳирс», «ҷаҳолат», «буҳл» ва монанди инҳо фаҳмида мешавад. Дар ниҳоди шахсе, ки чунин ҳислатҳо ташаккул ёфтаанд, дар қалби он шахс дигар барои ростию ростгориҳо ҷой наместонад, зеро қалбашро «сиёҳӣ» фаро гирифтааст, ки он «сиёҳӣ» ана ҳамон аъмоли зишт мебошад. Чунин нафар дигар лаззати саодатро, ки ғояи ахлоқ аст, дарк карда наметавонад ва вуҷодашро он «сиёҳӣ» хӯрда нобуд месозанд. «Сағоии сайиотро (гуноҳони хурдро) ҳақир нашумурад ва дар иртиқоби он толиби руҳсат (ҷавоз) нашавад» [9, с. 219]. Ба сиёҳдил гуфтани вазъ ва андарз суде надорад. Табиист, ки ҳуӣ бад дар табииате, ки нишаст, он афъоли манфурро ҷуз ба вақти марг аз даст дода намешавад, зеро ҳар ки бимирад тамоми бошад, зеро марг тамомияти осори ҳақиқати инсоният мебошад ва ҳақиқати марг қатъ шудани алоқаи нафс (руҳ) бо бадан аст.

Абдуллоҳи Шабровӣ ниҳояти гуноҳон ва бадтарини онҳоро дар пок ва маъсум нишон додани афроди бад ва зиёнкор мебинад. Дар ҷомеаи инсонӣ афроди зиёнкор ва мутаассибе вуҷуд доранд, ки онҳо ҳамеша дар пайи озору азияти мардуманд ва чунин афрод аз тарафи ашхоси дунхӣммат поку маъсум нишон дода мешаванд, ки гӯё онҳо аз тамоми разолатҳо поканд. Масалан, мутафаккир мегӯяд: «Ниҳояти гуноҳон ва бадтарини онҳо пок намудан ва пок нишон додани инсонҳои бад аст» [1, с. 79]. Нафаре, ки ба ситоиш ва таърифи

афроди дунҳиммату манфур мепардозад, чунин нафар ба вазифаи инсонгароии худ нуксони бемисл ворид мекунад. Таърифи шахсони бад ва пок нишон додани онҳо амали марди нодон мебошад. Албатта, марди нодон дунболи аъмоли беарзиш ва чустучӯҳои хеле ҳарисона ва бетамизона аст. Ӯ метавонад ба тамоми амали зишт ва разолат даст занад. Ҳар амале, ки бар асари хоҳиши беарзиш ба вучуд меояд, одати марбутатаи худро рӯз ба рӯз қавитар ва зиёдтар месозад. Агар хоҳишҳои мазкур бисёр бузург ва шадид бошанд, шояд битавонанд, ки пойи ақро бикашанд. Бинобар ин, агар хоҳишҳо ва орзуҳо муътадил ва маъдуд набошанд ва ба сурат мухолифи қиёдати ақл гарданд ва замоне, ки шахватҳо ин тавр вазъро ба худ бигиранд, мо онро разолат мегӯем. Ҳар разолат зулм аст, чи ба нафси худ ё чи ба нафси дигаре бошад. Ҳар касе, ки дар ҳаққи дигаре бадӣ хоҳад, нафси ӯ қабули бадӣ кардааст. Пас, раҳой аз тамоми разолату чаҳолатҳо, ба илм рӯй овардану эътиқод кардан ба он мебошад, зеро шартӣ таълим амал аст. Фазилату шарафи инсон ҳам ба илм мебошад. Инсон бояд дар маҳфили олимону фозилон ҳозир шавад, чунки он ҷо майдони камолоти инсонист. Ҳузур ёфтани ба майдони камолоти инсонӣ одамиро аз ҷаҳл мераҳонад. «Бисёр сухане ҳаст, ки саҳттар аз ҳамла кардану зарба задан аст» [1, с. 87]. Дар ин сухани Абдуллоҳи Шабровӣ неру ва қудрати забону сухан нишон дода шудааст, яъне, неру ва қудрати суханро аз неруи ҷисмонӣ зиёдтар медонад. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ дарде, ки табибҳоро очиз кардааст ва илочи онро наёфтаанд, забони носозгӯ ва фаҳшгӯ ё феъли бади инсон аст. Ҳатто ҷароҳати суханро саҳттар аз ҷароҳати шамшер медонад. Ба қавли дигар, «захми корд шифо меёбаду захми забон то абад дар дилҳо боқӣ мемонад». Агар тезии корд узвҳоро бибурад, пас тезии забон умрҳоро барбод медиҳад. Аз ин мафҳумҳо чунин бармеояд, ки аз бадӣ кардани забон дар ҳаққи худ парҳез кардан лозим аст ва ҳамеша аз ҷинояташ дар ҳаққи худ хушёр будан афзалтар аст. Айб ва нуксони сухан дароз кардани он аст ва зебоии он бо тартибу бофасоҳат адо кардани он мебошад. Таҷрибаҳо дар тули ҳаёт нишон додаанд, ки он, ки дар сухан кардан аз меъёри муқаррарӣ ва ҳадди он гузарад, мелағжад. Забонро нигоҳ доштан ва суханро дар мавридаш баён кардан

беҳтарин хислати инсонӣ мебошад. Забонро тарҷумони қалб гуфтаанд, яъне, он чизҳое, ки дар дил аст, дар лағжиши забон зоҳир мешаванд. Ҳазар кардан аз суханҳои зиёд ва бемаънӣ роҳ ба сӯйи саодати абадии инсоният мебошад. Бо ғасоҳату балоғат сухан кардан ғазилати инсонро пӯшида медорад ё худ ҷилвагар мегардонад ва ростиву дурустии инсонро нигоҳ медорад ва баръакс агар сухан дорои ғасоҳату балоғат набошад, шаъну шарафи инсон коста гардида, ғазилат аз байн меравад ва наздикону пайвандон ва бародарон озурдахотир мегарданд. Дар чунин маврид дар симои шахси бадзабон як нафари дур аз саодату ғазилат ва манфур аён мегардад, зеро бар асари бадзабонӣ ва суханҳои бемаънӣ қадру қимати инсонӣ меафтад. Пас, забонро ҳаёс кардан лозим аст, пеш аз он ки забон одамро ҳаёс кунад. Бисёр сухане аст, ки ба сари инсон марғро меорад ва манзилу ҳавлӣ ва ободиҳоро хароб мегардонад ва боиси таассуф аст, ки қабрҳоро обод мегардонад. Дар тамоми ҳолатҳо саломатии инсон ҳамоҳаби ҳамоҳушии ӯ мебошад, пушаймонӣ бошад, ҳамоҳаби вақте зоҳир мегардад, ки суханҳои бемаънӣ аз забон хориҷ гарданд. Сухан ҳамоҳаби бояд аз тамоми олоишҳо, лағжишишҳо ва талхӣҳо пок бошад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари разолатҳои категорияи дигари ахлоқ- ба монанди **айбпӯширо** чунин тасвир менамояд: «Қасе, ки пардаи айби бародари худро даронад, айбҳои фарзандонаш ғаш мегарданд» [1, с. 91]. Мутафаккир таҳти ин ҳикмат ғаш накардани айби бародари худ ва умуман ба камбудии мардум парда пӯшиданро баён мекунад. Дар оини бародарӣ айби бародари худро пӯшида надоштан ва ҳаққи ғойбии ӯро риоя накардан (яъне, суханҳои ношоям гуфтан) ҳайрият ва неқӣ нест. Пӯшида доштани сир ва рози мардум як наваъ ғазилат мебошад. Барои нигоҳ доштани асрор дилҳо бояд ба мисли зарфҳо бошанд, то дар он ҷо тамоми дида ва шунидаҳои инсон аз дигарон маҳфуз бимонанд. Вақте ки инсон дар қалбаш камбудии мардумро нигоҳ медорад, обрӯ ва эътибораш дар ҷомеа ба тадриҷ боло меравад. Шаҳсе, ки хато ва гуноҳи худро фаромӯш кунад, хато ва айби дигаронро бузург мешуморад ва нафаре, ки аз мардум айби ниҳонӣ пайдо мекунад, эшонро расвою беобрӯ мекунаду худро беэътимод. Пас, набояд шахс аъмоли манфии худро фаромӯш кунад ё кучак

шуморад. Муҳаммад ибни Ҳасан Насриддини Тусӣ дар ин маврид мегӯяд: «Шахсе, ки нафси худро дӯст дорад, айбҳои ӯ бар ӯ махфӣ монаду асари ӯ агарчи зоҳир бувад, дарк накунад» [9, с. 221]. Пас, ақл аст, ки дар ҳаёти инсонӣ ҳадро муайян мекунад ва байни фазилату разолат фарқ мегузорад. Инсони оқил набояд дар табиати худ аъмол ва афкори манфиро парваронад, ба разолат гарояд ва аз пайи ҷустуҷӯи айбҳои нӣҳонии дигарон бошад. Нафаре, ки аз мардум айби нӣҳонӣ пайдо мекунад, миёни ӯ ва мардум як навъ кина ва адовату нафрат ҳам ба вучуд меояд, мардум аз чунин нафар мутаннафиру гурезонанд. Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ аз мардум айбҷӯӣ кардан ва камбудихонӣ онҳоро баён кардан ва ҳаққи ғоибии онҳоро риоя накардан ғайбат аст. Бадтарин разолат он аст, ки дар ғоибӣ дигарон аз номашон суҳане гӯӣ, ки боиси озурдахотирии онҳо гардад. Қонуни ҳаёт ин аст, ки вақте ки мо айби бародарони худ ва дигаронро фош мекунему ба онҳо парда намепошем, он айбу камбудихое, ки аз мо ва наздиконамон дар чараёни зиндагӣ ба вуқӯъ омадаанд, ҳеҷ вақт дар амон ва дар паси парда нахоҳанд монд.

«Ташнагии моли дунё аз ташнагии об саҳттар аст» [1, с. 106], мегӯяд Абдуллоҳи Шабровӣ. Дар ин ҷо ӯ, пеш аз ҳама, масъалаи нафси аммора (бадкор)-ро ёдрас менамояд, ки чунин нафс агар дар табиати шахс ғолиб ояд, ахлоқи инсон ба разолат мегарояд ва «ҳирс», «бухл», «ҳасад», «ҳасисӣ» ва дигар ҷаҳолатҳо чун ғубор фазои табиати одамро тира мегардонанд. Дар ҳоле ки фазои софи табиати инсонро ғубор фаро гираду тира гардад, инсон чӣ тавр дар ин зулмот роҳи саодатро меёбад? Дар чунин маврид дигар ҳеҷ роҳе ба сӯйи саодат вучуд надорад, зеро ба ҷашми хоҳишоти нафс нигоҳ кардан ин, яъне, инсон ҳайрону саргардон мешавад ва роҳи ҳақиқатро гум мекунад. Талаби нафсоние, ки мучибӣ ҷаҳолат ва разолат бошад, муштামил ба хатарҳои азим аст. Ба назари мутафаккир онҳое, ки бардаи нафс гаштаанд ва ба «ҳирс», «бухл», «ҳасад», «ҳасисӣ» ва ба дигар ҷаҳолатҳо гаравидаанд, пайваستا дар талаби молу сарват ҳастанд. Дар назари онҳо ҳатто арзиши мол аз арзиши инсонҳо афзалтар аст. Дар мавриде, ки инсон ташнаи молу сарват гардад, дар вучуди ӯ дигар аз оини ҷавонмардӣ, ба монанди «ҳилм», «мурувват» ва

«эҳсон» чизе пайдо намегардад. Ҳатто ин гуна ашхоси хасису мумсик зиндагии ҳакиронаю пурмашаққатро доро мебошанд. Ашхоси хасису мумсик дар ҷомеа ҳама вақт мисли фақирон ҳаёт ба сар мебаранд, яъне, ҳарисӣ калиди хорӣ аст ва хориго ба бор меорад. Он, ки ба молу нафси худ бахилӣ кунад ва он молро барои нафси худ сарф накунад, он шахс моли мазкурро барои дигарон бахшида наметавонад ва қайд кардан бамаврид аст, ки ҳориси тавонгар фақиртар аст аз фақирӣ сахӣ. Нафаре, ки ташнаи молу сарват аст, ҳамеша дарвеш аст, агарчи тамоми ҷаҳон назди ӯ бошад. Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ дар мавриди ҳасадбар чунин мегӯяд: «Ду кас мурданду ҳасад бурданд, яке он ки дошту нахӯрд ва дигар он ки донисту накард» [8, с. 138]. Марди саид он аст, ки дар ба даст овардани хушнудии дигарон ҷаҳд ва эҳсони бедареғ кунад ва он хайроте, ки ба ӯ тааллуқ дошта бошад, онҳоро шомил гардонад. Дар ин маврид муҳаббати комил миёни ӯ ва дигарон ба вучуд меояд, ки устувории тамоми мавҷудот ва низоми коинот муҳаббат аст. Молу сарват тамои мешаванд ва номи неқ боқӣ мемонад.

Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён» дар баробари дигар категорияҳои ахлоқӣ-фалсафӣ, ба масъалаи рафтор бештар таваҷҷуҳи ҳоса зоҳир менамояд, зеро ахлоқ дар ҳар даври замон меъёр ва низоми устувории ҷомеаи башар мебошад. Чунончи: «Шахсе, ки ахлоқаш бад бошад, нафси худро азобу озор медиҳад» [1, с. 12]. Абдуллоҳи Шабровӣ оромии нафс ва мутмаин будани онро дар ахлоқи ҳамидаи инсонӣ медонад. Меъёрҳои ахлоқиро нодида гирифтани ва тибқи онҳо амал накардани, нафси худро азобу озор додан мебошад. Инсонӣ бадахлоқро ҳеҷ вақт хурсанд намебинӣ, ӯ доимо дар ғам гирифта аст. Ин гуна шахс нисбат ба нафси дигарон ҳам золимтар аст. Бадтарини мусибатҳо барои инсон ҷаҳолату нодонӣ аст, ки аз ҷаҳолату нодонӣ, дар баробари дигар разолатҳо ахлоқи ғайри қобили қабул ба вучуд меояд. Агар инсон дар тақмили ахлоқ ва фазлу камоли худ кӯшиш кунад, дар боло бурдани арзиши иҷтимоии худ кӯшиш кардааст. Зери мафҳуми ахлоқи ҳамида одоби писандида пешни назар ҷилвагар мешавад ва адабро нишонаи ақл гуфтаанд. Бузургӣ ба фазилат ва адаб аст, на ба аслу насаб. Шахсе, ки аз ахлоқ маҳруму бенасиб гардад, дар ӯ

ҳеч некие нест. Ба сабаби риоя гардидани ахлоқ васлшавандагону робитакунандагон зиёд мешаванд. Шахсе, ки ахлоқро дар қалбаш ҷой диҳад ва соҳиби хулки хуб гардад, мардум аз зиёни ӯ дар амон мемонад. Бадахлоқӣ ва тундхӯйӣ инсонро дар назари аҳли ҷомеа хору залил мегардонад. Инсони боахлоқ саодатманд мебошад, зеро саодат ғояти ахлоқ аст. Ҳамон вақт шахс боахлоқ гуфта мешавад, ки баҳо ва каромати нафси худро бишносад. Назари устои илми ахлоқ Арасту дар бораи шахси бадахлоқ чунин аст: «Дар ҳоле ки ҷамоати дигаре аз шиддати ғасоди ахлоқ корҳои бисёр баду дахшатнокеро муртакиб мешаванд ва кунун дар асари он аз ҳаёт нафрат мекунад ва аз ин ҷиҳат корашон ба интиҳор меанҷомад. Марди шақоватпеша чун ба воситаи ин ки агар танҳо бимонад ҳофизаи пур аз сайиоти ӯ ҳамеша ӯро сарзаниш мекунад. Табиист, ки мекӯшад аз худ бигрезад» [5, с. 273]. Хеле мушкил аст, ки ба ростӣ ва ҳақиқат боахлоқ шуд. Марди боахлоқ он аст, ки дар ҳаёт ва ҳам дар қавли худ рост бошад, зеро танҳо ин табиат аст, ки аз ҳолати адаб маҳсуб шуда метавонад. Танҳо нафари боахлоқ қобили ситоиш аст. Марде, ки ахлоқи шариф дорад, хоҳишоти худро тавассути ақли солим тартиб ва танзим мекунад, чунки ақл ҳокими одил аст. Ба ҳама касоне, ки аз мо синнан бузург ё хурданд, бояд нисбаташон боахлоқ бошем ва онҳоро эҳтиром намоем ва пеши бузургон бархезем. Бояд роҳу ҷойи худро ба онҳо вогузор кунем. Ин тавр ҳаракотеро, ки аломати эҳтиром аст, нисбати эшон дошта бошем. Боз эҳтиром ба рафиқону бародарон лозим аст, аз сароҳату ихлоси дар ҳама умур муштарак. Лекин ахлоқи мо бо афроди хонадон ва ё ақраба ва ё аз ин навъ алоқае, ки бо мардум дорем бояд ҳамеша бикӯшем, ки ба андозаи маротиб ҳуқуқашонро адо кунем.

Дар таълимоти ахлоқи Абдуллоҳи Шабровӣ эҳтироми падару модар яке аз масоили ниҳоят муҳим ба шумор меравад. Абдуллоҳи Шабровӣ волидайнро сабаби ҳастии фарзанд медонад ва фарзандро вочиб аст, ки ҳуқуқи эшонро ҳатман ба ҷо орад. «Беарзиштарини мардум касе аст, ки падару модари худро озор диҳад» [1, с. 199]. Мутаассифона, имрӯзҳо риоя нагардидани ҳуқуқи волидайн аз тарафи баъзе аз фарзандон боиси нигаронист. Яке аз сабабҳои беэҳтиромӣ нисбат ба волидайн тақсири ҳуди волидайн мебошад, ки аз аввал

ба тарбияи фарзанд безътиной зоҳир намудаанд. Бояд диққати зиёд ба тарбияи тифл дода шавад, ки аз ибтидо ба одоти нек унс гирад ва то охири ҳаёт битавонад ба осонӣ ба он аъмоле, ки ба худ касб карда буд, амал кунад. Атфол, ки таҳти таъсири орзуҳо зиндагӣ мекунанд (Орзу низ ба чизҳое иртибот дорад, ки ризои он ба уҳдаи шахси орзукунанда нест), бояд аз аввал ба тамоми нозукиҳои тарбия мутаваҷҷеҳ шуд, то ки фарзанд ба ҳавои нафси худ дода нашавад ва аз доираи қавоиди инсонӣ хориҷ гардаду танҳо ҳастии худро дарк кунад ва атрофиёро нодида гирад. Фарзанде, ки дар доираи ифрот ё тафрит ба камол расад, волидайн аз чунин фарзанд ҷуз ҳорӣ ва ранҷу машаққат чизи дигар интизор нестанд. Ҳатто тамоми мутафаккирони асримиёнагӣ бар он ақидаанд, ки тарбияи тифл аз батни модар оғоз мегардад. Аз хитоби ин мутафаккир чунин бармеояд, ки озори волидайн, беэҳтиромӣ нисбат ба онҳо ва риоя накардани ҳуқуқи эшон сабаби бадбахтии инсон мебошад, зеро озори волидайн бузургтарин разолат аст. «Ҳеҷ разолат дар дину дунё мазмумтар аз озори волидайн нест» [9, с. 484]. Набояд фаромӯш кард, ки фарзандонро ба эҳсони волидайн васият фармудаанд ва волидайнро ба эҳсони эшон васият накардаанд. Бинобар ин ба падар ва модар бояд он эҳтироме риоя шавад, ки муносиби ҳоли онҳост. Таассуфовар он аст, ки фарзанди ноҳалаф ниёгон ва гузаштагони худро расво ва айбдор месозад ва шарафу бузургии эшонро нобуд мегардонад. Бояд хотирнишон намуд, ки мо издивоҷро на ба хотири хоҳишоти нафсонии хеш мекунем, балки ба хотири он мекунем, ки фарзандони соlexу накувор ва аҳли тавфиқро ба дунё оварда, онҳоро тарбия намоем, то ин ки ояндаи мо дурахшон бошад. Беҳтарин ва масъудтарини ҳаёт он аст, ки волидайн аз фарзанд хушнуд аст.

«**Кибр**» яке аз хислатҳои манфӣ буда, ғарази мутақаббирон пӯшидани нуқсонии хеш аст, лекин ба ҳақиқат қабоеҳи худро зоҳир мегардонанд. Кибр одамиро хору бевиқор месозад. Нафаре, ки ба мардум кибр кунад, хор мегардад. Абдуллоҳи Шабровӣ мегӯяд: «Аз худат кибрро дур кун, дӯстӣ, муҳаббати дилҳо ва ёрӣ додани инсонҳоро ба даст меорӣ» [1, с. 219]. Кибрро мойи худ сохтан нишонаи ҷаҳолат аст. Дар тамоми адёни ҷаҳонӣ ҳам ин амал саҳт танқид шудааст ва нафаре, ки ин сифатро доро мебошад, нисбат ба ӯ ваъидҳои саҳт

таъкид шудааст. Шахсе, ки кибр кунад, аз саодат ва дигар фоидаҳои ҳаёт маҳрум мемонад ва бешак аз залилу паст будани худ хабар медиҳад. Тибқи таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ, нафаре, ки дарахти кибрро шинонад, меваи бад дидани мардумро мечинад ва мутакаббир ҳамеша дурӯғ мегӯяд. Бузургеро пурсиданд, ки хоксори чӣ гуна дарёфтӣ? Гуфт: Вақте ки аз хона мебароям, мартабаи дигаронро аз худ боло меҳисобам. Дарвоқеъ, мағрурӣ меваи чаҳолат аст. «Ба ошоиш хоб ва мағрурӣ иқдом макун, магар баъд аз он ки муҳосибаи нафси худро дар се чиз ба тақдир расонида боӣ: Аввал он ки тааммул кунӣ, ки дар он рӯз ҳеҷ хато аз ту воқеъ шудааст ё на. Дувум он, ки тааммул кунӣ, ки ҳеҷ хайр иқтисоб кардаӣ ё на. Севум он, ки тааммул кунӣ ҳеҷ амале ба тақдир ҷавб кардаӣ ё на. Ёд кун, ки чӣ будаӣ дар асл ва чӣ хоҳӣ шуд» [9, с. 496]. Вақте ки аз гуноҳи худ воқиф шавем дар маломати нафс муҳолигаро (сарзаниш ва маломат кардан) воқиб донем ва ҳақде ба он саҳт гирем, ки ба дигар хатоҳо роҳ наёбад. Ҳамеша бояд, ки бадиҳо дар пеши назар ҳозир бошанд, то онҳоро фаромӯш накунем ва ҳамин шартро дар амалҳои нек риоят накунем (яъне, хубиро фаромӯш кунем), то аз подоши он маҳрум намонем. Касоне, ки баданд ва шарри эшон бардавом аст, онҳоро тақдир сарзаниш бикунем. Ба панду андарз тарғиботу тавҳимот (аз бадӣ тарсонидан) бояд кард, то аз табиати бади худ парҳез кунанд ва ба хайр майл намојанд.

Хулоса, масъалаи разолат дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз мавзӯҳои марказӣ мебошад. Чунон ки дар боло зикр гардид, зеро мафҳуми разолат тамоми аъмоли зишти инсоният, ба мисли «адоват», «беҳаёӣ», «ғайбат», «ғазаб», «дурӯғ», «душманӣ», «зулм», «исроф», «макр», «мардумозорӣ», «нодонӣ», «ношукрӣ», «суханчинӣ», «туҳмат», «фитна», «фурӯмоҷӣ», «фиреб», «ҳасисӣ», «ҳиёнат», «хушунат», «ҳасад», «ҳирс», «чаҳолат» ва монанди инҳо фаҳмида мешавад. Ба андешаи ин мутафаккир, вақте ки ҷомеаи инсониро разолат фаро мегирад, дигар аз аъмоли неки инсонӣ ба монанди «адолат», «фазилат», «мусовот», «саховат», «мурувват» ва «инсоният» чизе боқӣ нахоҳад монд. Абдуллоҳи Шабровӣ илочи раҳиро аз разолатҳо дар таълиму тадриси илми ахлоқ медонад. Рисолаи «Унвону-л-баён»

то замони мо дар тамоми ҳавзаҳои илмӣ ҷаҳон ҳамчун дастури таълимӣ-ахлоқӣ эътироф ва шинохта шуда буд. Тамоми ҳаводорону толибони илми ахлоқ аз он ғизои маънавӣ-руҳӣ мегирифтанд. Омӯзиши китобҳои илми ахлоқ ба мисли рисолаи «Унвону-л-баён» дар ташаккули тафаккури ахлоқии ҷомеаи инсонӣ нақши бағоят муҳим дорад, зеро ахлоқ меъёр ва низомест, ки пойдории ҷомеаи башар аз он саҳт вобастагӣ дорад. Дар заминаи омӯзиши илми ахлоқ насли наврас ва умуман аҳли ҷомеа муваззаф мегарданд, ки ҳурмату эҳтироми яқдигарро ба ҷо оварда, баробариву бародариро дар байни яқдигар риоя намоянд. Пас доштани арзишҳои миллӣ, ба монанди забон, фарҳанг, таърих, урфу одат ва расму оини аз ниёгон ба мерос монда аз илми ахлоқ вобаста мебошанд.

2.3 Мавқеи таълимоти ахлоқии «Унвону-л-баён» дар замони муосир

Чунон ки дар боби гузашта зикр гардида буд, «Унвону-л-баён» яке аз сарчашмаҳои муътабар ва боарзиш дар илми ахлоқ маҳсуб меёбад. Абдуллоҳи Шабровӣ маҳз бо ин асари худ дар илми ахлоқ нақши муассире дорад, зеро ҳаёти башар бидуни арзишҳои ахлоқӣ мазмуне надорад. Дар гузашта таъсири ин асар дар тарбияи ахлоқии ҷомеа ва баланд бардоштани маърифат ва идеологияи ахлоқии он таъсири бағоят назаррас дошт, чунки рисолаи мазкур дар ҳавзаҳои илмӣ мамолики Шарқи асримиёнагӣ, хусусан дар мамлакатҳои Араб, Ҳинд ва Мовароуннаҳру Хуросон, ҳамчун асари тарбиявӣ-ахлоқӣ эътироф гардида буд. Рисолаи мазкур дар Мовароуннаҳру Хуросон дар баробари осори ахлоқии дигар мутафаккирон, ба монанди «Илму-л-ахлоқ»-и Арасту, «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Ахлоқи Носирӣ»-и Муҳаммад ибни Ҳасан Насриддини Тусӣ, «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, «Калила ва Димна», «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ ва ғайраҳо барои ба низом даровардани муносибатҳо ва арзишҳои ахлоқӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии фалсафӣ-илмӣ фаҳми дурусти ҳастӣ ва маърифат дар ҳавзаҳои илмӣ ва мактабу мадрасаҳо таълим дода мешуд, чунки ахлоқ дар ҳар давраи замон инъикосгари арзишҳои волеи инсонӣ ба шумор меравад. Мақсад аз таълими илми ахлоқ ва тадриси китобҳои ахлоқӣ он аст, ки қоидаҳои ҳатмии ахлоқиро, ба монанди бамаврид сухан кардан, дуруст хӯрок хӯрдан, дуруст либос пӯшидан, ростқавлу содиқ будан, падару модарро эҳтиром кардан, ба бародарон некӣ кардан, ҳаққи устодро ба ҷо овардан, ҳалиму хоксор будан, иффату покдоманӣ, ба ҳамсояҳо некӣ кардан, иззати меҳмонро нигоҳ доштан, ҳақро ба соҳибаш расонидан, дар баробари дигарон хоксор будан, адолати иҷтимоиро риоя кардан, хайру саховатпеша будан, ба ниёзмандон дасти кумак дароз кардан, амонатро ҳифз кардан ва монанди инҳоро ба башарият омӯختан аст, то ин ки нури саодат ҷомеаи инсониро мунаввар созад, чунки саодат ғояи ахлоқ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин масъалаҳои зикргардида дар рисолаи «Унвону-л-баён» ба тафсил инъикос ёфтаанд. Вақте дар ниҳоди инсон хайр ба вуҷуд меояд, ботини инсон аз тамоми олудагиҳои номатлуб пок мегардад ва қалбаш чун оинаи шаффоф кулли фазилатхоро инъикос менамояд. Ба назари Арасту «хайр бояд дар ду шарт мавҷуд шавад: Аввал он ки бояд дар ғояи ниҳой ва хайри комиле бошад, ки инсон онро бо лаззот ва бидуни ин ки василаи ғояи дигаре бисозад, ихтиёр кунад. Дувум ин ки ин ғояи ниҳой ва хайри комил зотан кофӣ бошад, яъне, ба танҳои худ ва бидуни эҳтиёҷ ба хайри дигаре битавонад зиммодори саодати ҳаёт шавад» [5, с. 96].

Боиси ифтихор аст, ки миллати тоҷик яке аз миллатҳои қадимтарини Осиёи Марказӣ маҳсуб буда, арзишҳои ахлоқӣ, фарҳангӣ, миллий ва таърихӣ худро ҳамеша ҳифз менамояд, ки ин аз соҳибмаърифату соҳибтамаддун будани ин миллати куҳанбунёд шаҳодат медиҳад. Қойи шубҳа нест, ки аҷдоди мо ориёитабор буда, дар офариниши арзишҳои ахлоқӣ саҳми арзандаи худро гузоштаанд ва пайваста дар эҷоду эҳёи илму дониш, хирад ва фарҳанги инсонӣ саҳмгузор будаанд. Онҳо дар мувофиқа бо андешаи нек, гуфтори нек ва кирдори нек амал намуда, ҳастии худро дар ҷаҳон исбот карданд ва пайваста дар талоши тарбияву бақамолрасонии фарзандони далеру шучоъ бо арзишҳои волеи ахлоқиву фарҳангӣ, инсондӯстӣ, муқаддасоти обу хоки Ватан, ҳимоят аз марзу буми аҷдодии хешро талқин менамуданд. Ин аст, ки мо боифтихор аз ниёғони худ аз ойин, тамаддун, фарҳанг, бартарии онҳо бар мардумони дигар, авзои оромиву осоиштагии сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳунар, адабиёт, мусиқӣ, донишомӯзӣ ва баҳри устувории давлату шукуфоии ин сарзамини муқаддаси ниёгон қўшиш менамоем.

Дар ин раванд таърих барои ҳар халқу миллат мутафаккирон ва нобиғагонеро ба майдони эҷод овард, ки онҳо дорои азму иродаи тавоно ва ғурури миллий буда, бо офаридани шоҳасарҳои безаволи худ дар фарҳангу тамаддуни башар хизматҳои беназир карданд. Минбаъд ҳаёти босаодати башар ба маҳзани пурасрори илму маърифати онҳо саҳт вобастагӣ дорад, зеро онҳо, пеш аз ҳама, асосҳои ахлоқии башарро замина гузоштанд.

Корнамоиҳо, мардонагиву далерӣ, меҳанпарастиву шуҷоат хоси гузаштагони покнажоди ориёитабори мо буда, шаҳодати он муборизаҳои озодихоҳона ва сарбаландиву комёр будани онҳо бар аҷнабиён мебошад, ки мо дар симои Спитамен, Деваштич, Шерак, Муқаннаъ, Темурмалик, Исмоили Сомонӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ, Бобочон Ғафуров ва дигарон дида метавонем.

Ба наслҳои ҷавон омӯзонидани мероси пурғановати ниёгон, корнамоиву шуҷоатмандии қаҳрамонони миллат аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд. Мо наслеро ба камол расонем, ки дорои ахлоқи ҳамидаи инсонӣ, шуҷоъу далер, поквичдон, инсондӯст, бомаърифату ҳалим бошанд ва пеш аз ҳама ба ҳар зарра хоки ин Ватани аҷдодӣ содиқ бошанд, инчунин расму оин, фарҳанг ва тамоми арзишҳои миллиро чун гавҳараки ҷашм ҳифз намоянд.

Тамоми мутафаккирони форсу тоҷик масъалаи тарбияро дар мадди аввал гузошта, таълимиро баъд аз он муътақиданд, аммо тавъам будани таълиму тарбияро набояд фаромӯш кард. Яке бе дигаре вучуд дошта наметавонад. Ҳамон вақт таълим натиҷаи самарабахш медиҳад, ки раванди тарбия дуруст ба роҳ монда шуда бошад. Таҳдоби асосии таълим тарбия ба ҳисоб меравад. Аз аҳди қадим, яъне аз давраи қаблазисломӣ то ба имрӯз ҷавҳари таълимоти мутафаккирони форсу тоҷикро рафтори нек, гуфтори нек ва пиндори нек ташкил медиҳад, ки дар маҷмӯ мафҳум ва моҳияти гуманизмро инъикос менамояд.

Саволе ба миён меояд, ки чаро аз соири махлуқот тарбия танҳо хоси инсон аст, дар ҳоле, ки ҷумла мавҷудот ҳама дар асл, чун як ғаризаи биологианд? Барои он тарбия маҳз хоси инсон мебошад, ки ин навъи мавҷуд соҳибақл ва соҳибшуур аст. Сабаби дигари тарбия хоси инсон будан он аст, ки тавассути тарбия вазифаи ахлоқашро инсон ба ҷо оварда, моҳияти ҳастии худро дуруст дарк кунад. Маҳз ҳамин тарбия низом ва ҳадде мебошад, ки инсон дар рафти ҳаёт ва зиндагиаш аз ҳад намегузарад ва дар қолаби махсус қоидаҳои ҳатмии зиндагиашро ба роҳ мемонад. Агар дигар навъи мавҷудот ҳам то андозае ақлу шуурро соҳиб мебуданд, ҳатман барои онҳо низ вазифаи ахлоқии муайяне вучуд медошт, то ин ки дар рафти ҳаёту зиндагашон ба ҳарачу марач

мувоҷеҳ нашаванд. «Мавзуоти ахлоқӣ дар робита ба инсон аст ва инсонӣ дар табиати инсонҳо бо ҳам муштарак мебошанд. Навъан ҳарчи созгору хайр барои як инсон бошад, барои инсонҳои дигар низ хайр аст ва ин матлабро инсонҳо бо ақли фитрии худ меёбанд» [127, с. 67]. Инсон бо вучуди он ки беҳтарин неъматро, яъне ақлу шуурро соҳиб мебошад, баъзан ба амалҳои ваҳшонияте даст мезанад, ки ягон навъи мавҷудот ба он кирдор қодир нестанд. Бо вучуди ин, ба назари муҳаққиқ Насриддини Тусӣ «Инсон шарифтарин мавҷудоти ин олам аст. Аҷсоми табиӣ аз он рӯй, ки ҷисманд, бо якдигар мутасовианд, дар мартабот ва якеро бар дигаре шарафею фазилате нест» [9, с. 46]. Табиати баҳоимӣ (хайвонӣ) ҳамеша дар ниҳоди инсон вучуд дорад ва дар ҳар маврид, дар ҳолати хуруҷу сабзиш аст. Ягона чизе, ки он табиатро аз хуруҷу сабзиш бозмедорад, ҳулки инсон (қувваи хайр), яъне, табиати инсонӣ мебошад. Табиати баҳоимӣ дар сиришти нафароне бештар хуруҷ карда месабад, ки он нафарон аз илму маърифат ва ахлоқи инсонӣ фарсахҳо дуранд. Барои он чунин табиат дар ниҳоди инсон вучуд дорад, ки инсон ҳам ғаризаи биологӣ мебошад.

Мо дар давраи ниҳоят ҳассоси таърихӣ ҷаҳони муосир қарор дорем. Тавре ки ба мо маълум аст, дар ин давра бархурди фарҳангу тамаддунҳо ва ҷаҳони ҷомеаи ҷаҳониро фаро гирифтани паёмҳои таҳрибкорона бо суръати кайҳонӣ идома доранд, ки таъсири манфиашон мутаассифона ба тамоми арзишҳои ахлоқӣ ва миллию фарҳангӣ хоҳад расид. Яке аз ин омилҳо, ки таъсири бениҳоят хавфнок ба ахлоқи ҷавонон мерасонад, ин тарзи нодурусти истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ, баҳусус, шабакаҳои иҷтимоии интернет мебошад. Тарзи нодурусти истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ, на ин ки ба решаи арзишҳои ахлоқӣ, милли ва фарҳангӣ теша мезананд, балки идеологияи инсониятро «заҳролуд» мекунанд. Дар ин раванд падару модаронро зарур аст, ки фарзандони худро ҳамеша назорати қатъӣ намуда, онҳоро ба мутолиаи китоб, пеш аз ҳама, ба омӯхтани осори таърихӣ ва осори пурарзиши ниёгон, инчунин ба омӯхтани забонҳои хориҷӣ, баҳусус, забонҳои русию англисӣ ва тарзи дурусти истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ ҳидоят намоянд. Яке аз сабабҳои гаравидани баъзе аз ҷавонони

гумроҳ ба ҳизбу созмонҳои ифротӣ маҳз ҳамин тарзи нодурусти истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ, баҳусус, шабакаи иҷтимоии интернет мебошад. Он созмону ташкилотҳои ифротие, ки ба амнияти кишварҳо таҳдид эҷод мекунанд ва аз тарафи созмонҳои байналхалқӣ ғайриқонунии онҳо маҳкум гардидааст, ақидаҳои ифротии худро барои расидан ба мақсадҳои нопокашон, ба воситаи расонаҳои гуногуни иттилоотӣ паҳн менамоянд. Дар ин маврид Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳоиашон чунин қайд карда буданд: «Яке аз омилҳои густариш ёфтани ифротгароӣ ва терроризм-ин аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ васеъ истифода гардидани технологияҳои муосири иттилоотӣ, баҳусус, шабакаи интернет бо мақсади пешбурди ташвиқоти экстремистӣ, ба сафҳои худ ҷалб намудани аъзои нав, омода ва роҳбарӣ намудан ба амалҳои харобкоронаи онҳо маҳсуб меёбад» [176].

Сабаби тамоми бадбахтиҳо дар ҷомеа ин дур мондан аз илму маърифат мебошад. Вақте ки илму маърифат коҳиш ёбад, дар ҷомеа таассуб ва хурофотпарастӣ батадриҷ зиёд мегардад, ки ин ҳама нишонаи гумроҳӣ мебошад. «Масъалаи ба гумроҳӣ дучор шудан дар ҷомеа падидаи нав нест. Олимон онро ҳануз дар давраҳои қадим мушоҳида намуда буданд. Онҳо дар натиҷаи таҳлилҳо ба хулосае расиданд, ки чунин як ҳолат натиҷаи номукамалӣ ва ноқисии узвҳои эҳсосоти инсон аст... Гумроҳӣ як шакли дарки воқеияти ҳақиқӣ аз тарафи объектҳои таъсиррасони идеологӣ мебошад. Олимон ҳамчунин ба ин назаранд, ки зухуроти мазкур ба камбудии маънавии одамон робита дорад. Агар чунин бошад, пас онҳо наметавонанд ба аъзои одии ҷамъият тааллуқ дошта бошанд, ки ба онҳо як идеология бор карда шуда бошад. Чунин ҷавобгариро пеш аз ҳама, ташаббускорон ва таблиғгарони идеология доранд, ки ба таври бадқасдона ва мақсаднок ин қабил манипулятсияҳоро амалӣ месозанд» [178, с. 10].

Таҳлилҳои ҷомеашиносон нишон медиҳанд, ки ба равиҳо ва ҷараёнҳои ифротӣ ҷавононе шомил мешаванд ва пайравӣ мекунанд, ки онҳо на танҳо аз илму маърифат ва фарҳанги муосири дунявӣ бебаҳраанд, балки аз донишҳои

исломӣ ҳам маълумот ва тасаввуроте надоранд. Дар баробари ин ҳисси миллӣ ҳам надоранд.. Намояндагони чараёнҳои ифротӣ ҳамин нуқтаи заифи ҷавонони беилму маърифатро ба манфиати худ истифода менамоянд ва ба сафи худ ҷалб мекунанд. Вақте ки инсон асл ва моҳияти дин ва мазҳаби худро амиқ дарк накард ва ҳисси миллӣ надошт, ҳатман идеологияи гурӯҳҳои ифротиро мепазирад ва дину мазҳабро ҳамон тавре қабул мекунад, ки намояндагони чараёнҳои ифротӣ барояш шарҳ медиҳанд. «Мутаассифона, дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ ва баъди он бисёре аз навҷавонон ва ноболиғони дар муҳочирати иҷборӣ қарордошта ноғузир дар зерӣ ғояҳои ифротӣ ва тундгароии динӣ афтода буданд. Миссионерҳо ва мубаллиғони ҳаракатҳои моҳияти экстремистӣ ва террористидоштаи шабакаи Ал-қоида, Салафия, Байъат, Ал-ҷиход, Ансоруллоҳ ва ҳаракати исломии Узбекистон, Ҳизбу-т-таҳрир, Давлати исломии Ироқу Шом (ДИИШ) ва Рофизии аз ин фурсат истифода бурда, ба баҳонаи таълими дини мубини ислом ҷавонони тоҷикро дар ҳавзаҳои идеологӣ ва мафкуравии худ ба камол расониданд» [179, с. 37]. Вазифаи аввалиндараҷаи ҳар нафари солимфакри ҷомеаи Тоҷикистон аст, ки ба ҷавонони роҳгумкарда роҳи дурустро нишон диҳанд ва онҳоро ба роҳи дурусти созандагиву ободонии Ватан ҳидоят кунанд.

Дар тарбияи ахлоқии шахс оила таъсири бағоят муассир дорад. Инсон аз рӯзи таваллуд то дами марг зерӣ таъсири тарбияи оила мебошад. Оила ба як мактаби тарбиявии бузурге дар ҳаёти шахс нақш дорад. Тавре мо дар асри ҳозир мушоҳида мекунем, нафароне, ки аз оилаи биологияшон хориҷанд, дар онҳо меҳру муҳаббат, ҳилм ва садоқат камтар ба ҷашм мерасад. Баръакс, дар онҳо ҳашм, нафрат ба атрофиён, ҳисси бадбинӣ ба волидайн бештар ба ҷашм мерасад. Фарзанд меҳру муҳаббат, садоқат, ҳалимӣ, поквичдонӣ, худшиносӣ ва монанди инҳоро аз муҳити оила меомӯзад. Аксари падару модарон дар таълиму тарбияи фарзанд гунаҳкоранд, зеро онҳо дар таълиму тарбияи фарзанд саҳлангорӣ карда, рафти ҳаёти фарзандонро дуруст назорат намеkunанд. Вақте ки фарзанд аз тарафи волидайн назорати қатъӣ нашуд, дар муҳити ҷамъият зерӣ таъсири омилҳои зараррасон монда, мафкурааш мувофиқи ҳамон муҳит

шакл мегирад. Вақте ки тифл ба дунё меояд, дар асл чун як ғаризаи биологӣ аст. Дар рафти инкишофи физиологӣ ва маънавияш, зери таъсири муҳити оила ва ҷамъият монда, чун шахсият ба камол мерасад. Фарзанд чунон бояд ба камол расад, ки ба ифрот ва тафрит нагаравад. Ифрот ё тафрит тамоми арзишҳои инсонгароиро табоҳ мекунанд. Нафаре, ки дар руҳияи ифрот ба камол мерасад, ҷаҳангирона ва худписанд буда, арзишҳои миллӣ, расму оин, ҳатто арзишҳои динӣ-мазҳабӣ ва дигар ғояҳои хайри инсонгароиро нодида мегирад. Он касе, ки дар руҳияи тафрит ба камол мерасад бемурувват буда, аз анҷом додани аъмоли хайр фарсахҳо дур мебошад. Дар зехни ӯ анҷоми ғояҳои хайр вучуд надорад. Тамоми ғасодҳо ва гуноҳҳо аз қувват гирифтани нафси ҳайвонии ӯ бармеҳезанд. Бояд инсон аз кӯдакӣ ба одати нек хӯ бигирад, то ин ки дар сиришти ӯ арзишҳои инсонгароӣ ба вучуд оянд. Барои инсон аз адолат маҳрумгардида (шарир), панду андарз ва хайрхоҳӣ бетаъсир мемонад, зеро дар ниҳоди ӯ нафси ҳайвонӣ ғолиб омадааст. Ахлоқ на танҳо ҳаёти босаодат дар ҷамъият аст, балки ҳамчун силаи раҳм, накукорӣ, додрасиву аз рӯйи инсоф амал намудан мебошад. Ахлоқ ғазилати тамоми аст, балки илова бар он ғазилати мутааддӣ (аз ҳадди худ гузаранда) аст, ки ҷониби ҳамсоғгон ҳам амалӣ бояд гардад. Аз ин сабаб ахлоқро ғолибан беҳтарин ғазоил шумурданд. Агар аз рӯйи ҷунин принципҳо ҳаёт ба роҳ монда шавад, ҳатто дилҳо ба ҳам наздик гардида, лутфу муҳаббати инсонӣ дар ҷомеа боло меравад ва қадру қимати инсонӣ ҳам безавол мегардад, зеро ахлоқ дилҳоро ҷамъ ва ба ҳам наздик мегардонад.

Фарзандонро набояд дар руҳияи ҷаҳолату гумроҳӣ ба воя расонид. Дар урфият меғӯянд, ки «фарзанди хуб боғи падар, фарзанди бад доғи падар». Фарзанд чунон тарбия ёбад, ки номбардори волидайн ва халқу миллат бошад, ин аст «боғи падар». Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» уҳдадорихои падару модарро дар таълиму тарбияи фарзанд муайян менамояд, яъне мувофиқи қонуни мазкур дар таълиму тарбияи фарзанд волидайн, муассисаи таълимӣ ва дигар ниҳодҳои давлатӣ вазифадоранд. Мазмун ва муҳтавои қонун ба он равона гардидааст, ки падару модарон дар таълиму тарбияи фарзандон бепарво набошанд ва барои фарзандон

муҳити маънавие фароҳам оранд, ки онҳо, пеш аз ҳама, арзишҳои миллий ва ахлоқиро аз худ карда, баъдан тамоми илмҳои муосирро фаро гиранд. Дар мавриди таълиму тарбияи фарзанд мутафаккири асримиёнагии форсу тоҷик, Унсурулмаолии Кайковус барҳақ қайд кардааст: «Пас бояд, ки ҳарчи омӯхтани бошӣ аз фазлу ҳунар фарзандро ҳама биёмӯзӣ, то ҳаққи падарӣ ва шафқати падарӣ ба ҷой оварда бошӣ, ки аз ҳаводиси олам эмин натавон буд ва натавон донист, ки бар сари мардумон чӣ гузарад. Ҳар ҳунару фазле рӯзе ба кор ояд. Пас дар фазлу ҳунар, омӯхтан тақсир набояд кард ва дар ҳар амале, ки мар ёро омӯзӣ, агар муаллимон аз баҳри таълим мар ёро бизананд, шафқат мабар. Бигузор то бизананд, ки кӯдак илму адабу ҳунар ба ҷуб омӯзад, на ба таъби хеш. Аммо агар беадабӣ кунад ва ту аз вай дар ҳашм шавӣ, ба дасти хеш вайро мазан. Бо муаллимонаш битарсону адаб кардани эшонро фармой кардан, то кинаи ту дар дили вай намонад. Аммо бо вай ҳамеша сабур бош, то хор нагирад ва доим аз ту тарсон бувад... Орзуе, ки вайро бояд, аз вай боз мадор, то аз баҳри дирам марги ту нахоҳад, аз баҳри мерос. Ва нони фарзанд адаб омӯхтан дону фарҳанг доништан. Агарчи бадрӯз фарзандӣ бувад, ту бадон мангар, шартӣ падарӣ ба ҷой ору андар адаб омӯхтани вай тақсир макун. Ҳарчанд ки агар ҳеҷ моеи хирад надорад, агар ту адаб омӯзию агар наёмӯзӣ, худ рӯзгориаш биомӯзад... Мардум чун аз адам ба вучуд ояд, ҳулку сиришти вай бо ӯ бошад. Аммо аз беқувватию аҷзу заифӣ пайдо натавон кардан. Ҳарчанд бузургтар ҳамешаваду ҷисму руҳи вай қавитар ҳамегардад, феъли вай пайдо ҳамегардад неку бад, то чун вай ба камол расад, одати вай низ ба камол расад, тамоми рӯзбеҳию рӯзбатарӣ (тирарӯзию бадбахтӣ) пайдо шавад. Валекин ту фарҳангу ҳунаро мероси худ гардону ба вай бигузор, то ҳаққи вай гузорида бошӣ, ки фарзандони мардумони хосаро беҳ аз ҳунару адабу фарҳанг несту фарзандони оммаро мерос беш аз пеша нест» [10, с. 173]. Аз ин гуфтаҳои Унсурулмаолии Кайковус комилан возеҳ аст, ки волидайн болои фарзанд ҳақҳои зиёдеро ба зимма доранд. Ба дунё овардани фарзанд дигар чизу тарбияи ӯ комилан масъулияти дигар аст. Ин мутафаккир мафҳумҳои «фазлу ҳунар», «ҳақ ва шафқати падарӣ», «ҳаводиси олам», «илму адаб» ва «фарҳанг» ба кор

мебарад, ки таҳти ин мафҳумҳо чигунагии ҳаёти фарзанд дар ҷомеа фаҳмида мешавад. Хусусан, зери мафҳуми «фарҳанг» кулли расму оин ва урфу одатҳои миллӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва дастовардҳои маънавӣ дар назар дошта шудааст, ки волидайнро вочиб аст моҳияти ин арзишҳоро дар оила дар ниҳоди фарзанд парвариш диҳанд, то ин ки фарзанд дар муҳити ҷомеа дуруст ба камол расад. Ин мутафаккир дар мавриди тарбияи фарзанд таъкид менамояд, ки: «Агар ту адаб наомӯзӣ, рӯзгораш биомӯзад». Ин ба он маъно аст, ки дар тарбияи фарзанд, агар кутоҳӣ ба амл ояд, фарзанд дар муҳити ҷомеа ҳатман зери таъсири қувваҳои шар монда, ба ифрот ё тафрит мегаравад. Ҳамчунон ки мо шоядем, айни замон дар ҷомеа омилҳои зараррасон дар рафти тарбия зиёд ба ҷашм мерасанд, ки ахлоқи аксари ҷавонон хоҳиш ёфтааст. Сабаби ин норасоии ахлоқӣ бемаъсулияти аксари падару модаронанд.

Дар ин раванд моро зарур аст, ки тамоми арзишҳои ахлоқиямонро ҳифз намоем. Он арзишҳои ахлоқӣ, ки иборатанд аз адолати иҷтимоӣ, эҳтироми падару модар, эҳтироми устод, шарму ҳаё, покдоманию боиффатӣ, дастӣ кумак дароз кардан ба табақои ниёзманди ҷомеа, муҳаббати байни якдигар, хайру саховат, ростгӯйию ростқавлӣ, хоксорӣ, ҳалимӣ, қаноат, дурандешӣ, парҳезгорӣ, бахшидану афв кардан ва монанди инҳоро ба насли наврас омӯзонем, то ин ки насли наврас дар ин замина тамоми арзишҳо ва муқаддасоти миллиро пос доранд ва ҳифз намоянд. Дар ниҳоди онҳо бедор намудани хувият ва ғурури миллӣ, ифтихори ватандорӣ, ҳифз кардани ҳар зарра хоки ватани аҷдодиро ҷойгир намоем.

«Ҳадаф аз вазифаи ахлоқӣ равишҳои рафторӣ аст, ки мардум барои ҳифзи наъми ҷамъият ва бақои амнияти он меписанданд ва маншаи он алоқае аст, ки мардум ба ҳамзистии мусоламотомез ва зиндагии боамният доранд. Мусоламот ва амнияти, ки ҳеҷ фард ё ҷомеае наметавонад аз он бениёз бошад. Ба воситаи ҳамин алоқа ба ҳамзистии мусоламотомез ва ё амният аст, ки афроди инсонӣ ҳар касро, ки бар тибқи он амал кунад ва кирдораш мутобиқи расидан ба чунин ҳадафе бошад, аз ӯ хушнуд мешаванд ва ӯро таҳсин менамоянд. Чунон ки агар касе бар ҳилофи равиши мусоламотомез кор кунад, ба воситаи таннафуре, ки

мардум аз ҳарачу мараҷ ва бенизомӣ доранд, аз кирдори ӯ низ хашмгин мешаванд ва хашму таннафури худро ба гунае иброз медоранд, ки он табдил ба кабеҳу сарзаниш мешавад. Ба ҳамин мазмун масал мезананд, ки «адл хуб аст» ва «зулм бад аст» [127, с. 79].

«Мақсад аз ин гуна афъол кирдорҳое мебошанд, ки мутобики баъзе аз неруҳо ва сифоти нафсонии инсон мебошад. Масалан, ба таври маъмул афроде дорои ҳисси тараххум, навъи иззати нафс, ғайрат... мебошанд. Бадин ҷиҳат агар рафтори касе ба гунае бошад, ки бар тибқи хости ин сифот бошад, онро мадҳ мекунанд ва агар бар хилофи он бувад, омили корро накуҳиш менамоянд. Ҳамчунон ки касе худро паст менамояду иззати нафси худро саркуб мекунад, дар назди мардум маҳкум аст, аммо озодагону афроди боиззат мавриди таҳсину офарини мардум мебошанд» [127, с. 80]. Афъоли писандида корҳоеанд, ки бар тибқи одоту суннатҳои қадимӣ ва тасбитшуда аз инсон сар занад. Мардум ба воситаи унсу одате, ки ба ин гуна аъмол доранд, онро неку мешуморанду хилофи онро зишт медонанд. Мисли пазирай аз меҳмон, эҳтиром нисбат ба бузургсолон, либоси комил пӯшидан ва ғайра.

«Вақте инсон ба вазифаи ахлоқии худ ошно шуд, тибқи он кирдору рафтори худро танзим менамояд, яъне, аз разоили ахлоқӣ худро дар канор гирифта, фазои ахлоқиро дар худ мустаҳкам менамояд. Инсони комилулақл вақте ки вазифаи ахлоқиашро пурра иҷро кунад, саодати зиндагиро дар партави нур дарк менамояд» [127, с. 12]. Инсон он гоҳ вазифаи ахлоқиашро пурра ба ҷо меорад, ки ҳастии худро дуруст дарк намуда, худро аз дигар маҳлуқот ба воситаи маърифат фарқ карда тавонад.

Хушбахтона, баъд аз даврони соҳибистиклолии Тоҷикистони азизамон, бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон давраи нави фарҳангию таърихӣ фаро расид, яъне, замони тилоие фаро расид, ки мо аз осори гаронбаҳо ва пурарзиши ниёгонамон ба пуррагӣ бархурдор шавем. Омӯзиши осори ниёгон ба мо ба таври мутлақ имкон медиҳад, ки тамоми арзишҳои ахлоқиро ба таври комил фаро гирем. Ҳамин масъаларо бори дигар Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар

Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (21.12.2021) чунин таъкид карданд: «Ҳифзи мероси фарҳанги моддиву ғайримоддии миллати бостониамон, ки гувоҳи зиндаи таърихи шашҳазорсолаи халқамон мебошад, вазифаи муҳимтарини мо-ворисони ин мероси бузург ба ҳисоб меравад. Эҳёи арзишҳои миллӣ ва ҳифзу тарғиби ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ барои баланд бардоштани руҳияи ватандӯстиву ватанпарастӣ ва ҳудогоҳиву ҳештаншиносии мардум, хусусан, наврасону ҷавонон бисёр муҳим мебошад. Ба шарофати соҳибхитиёрӣ мо арзишҳои бостонӣ ва расму оинҳои неки миллиамонро эҳё карда, онҳоро ба хоҳири баланд бардоштани ҳудогоҳиву худшиносии ҳамватанонамон ва муаррифии шоистаи халқи куҳанбунёдамон дар арсаи ҷаҳон рушд дода истодаем» [177].

Масъалаи дигаре, ки дар ҷомеаи кунунӣ падидаи омадааст, ин тақлид ба фарҳанги бегона мебошад. Қисме аз ҷавонон мубталои ин падидаи манфӣ гардидаанд. Пайравӣ ва тақлид ба дигар фарҳангу маданият ба насли наврас ва арзишҳои ахлоқии миллати мо таъсири бениҳоят хавфнок дорад. Мо чунин тақлидкориро дар пӯшидани сару либос, одоби муошират, меъёрҳои ахлоқӣ ва дигар бахшҳои ҳаёти иҷтимоӣ мушоҳида карда метавонем. Сабаби асосии чунин падидаҳои номатлуб дар ҷомеа, пеш аз ҳама дур мондани ҷавонон аз китоб ва мутолиаи он мебошад. Тавре ба мо маълум аст, бо ташаббусҳои созандаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон озмунҳои ҷумҳуриявӣ «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст», «Илм-фурӯғи маърифат», «Тоҷикистон-Ватани азизи ман» ва ««Тоҷикон»-оинаи таърихи миллат» ба роҳ монда шуданд, то ин ки насли созандаи ҷавон бомаърифат ва ҳудогоҳ бошанду аз арзишҳои фарҳангӣ ва маънавии ниёгон бархурдор гарданд. Нафароне, ки ба тақлидкорӣ роҳ дода, моҳияти ин қорашонро дуруст дарк карда наметавонанд, маърифат ва ҳисси миллӣ надоранд ва тамоми арзишҳои ниёгонро ба таври мутлақ ноҳақ мегиранд. Чунон ки маълум аст, «Фарҳанг ҳастии миллат мебошад». Ҳеҷ халқияту миллате бидуни фарҳанг ҳастии худро нигоҳ дошта наметавонад. Зери мафҳуми фарҳанг дар фаҳмиши васеъ тамоми арзишҳои

моддӣ ва маънавии ин ё он қавмро дар як давраи муайяни таърихӣ фаҳмида мешавад. Гузаштагони мо аз рӯзи мавҷудияти худ, дар тули қарнҳо арзишҳои моддӣ ва маънавии пурғановате офаридаанд, ки ҷаҳон то ҳол назирашро надидааст. Ниёғони мо аз рӯзи азал мутамаддин буданд. Наслҳои худро дар руҳияи ҳудогоҳӣ, ҳештаншиносӣ, инсондӯстӣ ва садоқат доштан ба Ватан тарбия мекарданд. Тамоми арзишҳои ахлоқию фарҳангиашонро насл ба насл то замони мо интиқол доданд. Қайд кардан бамаврид аст, ки то замони қабл аз ислом танҳо фарҳангу тамаддуни форсҳо дар ҷаҳон нуфуз дошт. Дар замони ҳукуматдории Сосониён академияи «Гунди Шопур» фаъолият мекард, ки дар он академия тамоми улум ва ҳунари роиҷ ба ҳамон замон, пеш аз ҳама, арзишҳои ахлоқӣ ва фарҳангӣ ба ҷавонон омӯзонида мешуд. Ҷавононро дар руҳияи ғояҳои хайр ва садоқат тарбия мекарданд. Дар ин раванд дигар қавму халқиятҳо ҳаёти саҳроиро аз сар мегузарониданд. Онҳо баъдан ҳаёти маданӣ ва иҷтимоиро ихтиёр карда, барои шаклу мазмун гирифтани зиндагиашон аз ҳазинаи фарҳангу тамаддуни мо истифода бурда, барои худ муҳити фарҳангӣ-маънавӣ офариданд.

Дар ҳоле ки гузаштагони мо фарҳангу тамаддуни ғанӣ доштанд ва насли ояндасози худро дар руҳияи фитрати инсонӣ ба камол мерасониданд, чӣ мушкилӣ аст, ки имрӯз баъзе аз нафарон «аз асли хеш» дур монда истодаанд ва фарҳангу расму ойин ва ахлоқи ғайримиллиро дар ниҳодашон мепарваранд. Дар ин маврид Ҷалолиддини Балхӣ дар «Маснавии маънавӣ»-и худ барҳақ гуфтааст:

«Ҳар касе к-ӯ дур монд аз асли хеш,
Боз чӯяд рӯзгори васли хеш» [89, с. 3].

Ҷавонон, ки неруи созандаи ҷомеа ба ҳисоб мераванд, бояд дар баробари гирифтани донишҳои замони муосир, пеш аз ҳама дорои ахлоқи ҳамидаи инсонӣ бошанд. Арзишҳои ахлоқию суннати ниёгонро пос доранд ва риоя намоянд. Даст задани баъзе аз ҷавонон ба қонуншиканиҳо ё гаравидани онҳо ба ҳизбу созмонҳои мамнуъ, аз он сабаб аст, ки онҳо, пеш аз ҳама, арзишҳои ахлоқӣ ва арзишҳои миллиро нодида гирифтаанд. Волидайн дар тарбияи онҳо

сахлангорӣ карда, моҳият ва мафҳуми тарбияро дар ниҳоди онҳо дуруст ҷой накардаанд. Дар чунин маврид фарзанд дар ҷомеа таҳти таъсири қувваҳои бадунматлуб монда, мафкурааш дар ҳамон «қолаби сиёҳ» шакл мегирад. Чӣ гунае ки маълум аст, дар раванди тарбия муҳити оила ҳама бағоят бузург дорад, зеро оила мактаби тарбиявӣ мебошад, ки инсон аз ибтидо то интиҳои ҳаёташ дар он ҷо ба камол мерасад.

Барои аз байн бурдани ҳама гуна хурофоту бегонапарастиро ва шомилшавӣ ба ҷараёнҳои тундгарои динӣ ҳама олимону донишмандон ва умуман аҳли зиё бағоят назаррас мебошад. Ин табақаи иҷтимоӣ нури маърифати ҷомеаи башар мебошанд. «Ҳамин тавр дар ҷомеа гурӯҳҳои иҷтимоие ҳастанд, ки вазифаи асосии онҳо созмон додани тафсири ҷаҳон барои ҳамон ҷамъият аст. Мо ин гурӯҳҳоро «зиёӣён» ном мебарем. Мо бояд ҳама корро кунем, ки ҳеҷ кас натавонад халқро ба «шакли тафаккури ноаниқ ва ғайримиллӣ» баргардонад ва ин миллати тамаддунсозро ба содагии ҷаҳонбинӣ ва ҳатто содалавҳии сиёсӣ муттаҳам созад» [178, с. 15].

Мушкилии дигаре, ки дар ҷомеа ба таври комил роиҷ гаштааст, ин дурӯғ ва дурӯғгӯӣ мебошад, ки ин амали зишт тамоми қишрҳои ҷомеаро фаро гирифтааст. Чунин амали қабехро дар оила, кӯча ва бозор бештар мушоҳида кардан мумкин аст. Абдуллоҳи Шабровӣ дар таълимоти ахлоқии худ ин падидаи номатлубро саҳт мазаммат менамояд ва дар ин маврид чунин мегӯяд: «Дурӯғ ва дурӯғгӯӣ ба манзалаи беморӣ аст» [1, с. 70]. Воқеан ҳам дурӯғ ва дурӯғгӯӣ беморие мебошад, ки баъзе аз нафарон раҳой ва наҷот ёфтандро аз мушкилиҳо ва манфиат ба даст овардандро дар ин амал медонанд. Дар айнаи замон мо шоҳиди онем, ки дар бозор бештар дурӯғ ва дурӯғгӯӣ роиҷ гаштааст. Тоҷирон барои «фоидаи муфт» ва «бедарди миён»-ро ба даст овардан, чӣ қадар суҳанони дурӯғро ба забон меоранд, ҳол он ки сифати маҳсулоти онҳо то он ҷое, ки онҳо муҳолифа мекунанд, нест. Баъзе аз рафтори суҳанони онҳо қуллан аз доираи вазифаҳои ахлоқии инсон хориҷанд. Ба сабаби дурӯғи онҳо чӣ қадар нафарон зарари молӣ мебинанд. Саволе пеш меояд, ки ин ҳама беинсофиҳои онҳо аз рӯйи адолат аст? На ин ки дар бозор, балки дар тамоми

чойҳои чамбиятӣ ҳам нафарони зиёд, бе ягон ор ва тарсе дурӯғ мегӯянд. Вақте ки табакаи калонсол, хусусан, дар оила бечуну чаро дурӯғ мегӯянд, насли чавоне, ки дар он муҳит ба сар мебаранд ва ба тарбия ниёз доранд, аз онҳо чӣ ибрат гиранд? Абдуллоҳи Шабровӣ дар «Унвону-л-баён» аз забони Лукмони Ҳаким тарбияи фарзандро дар боби дурӯғ ва дурӯғгӯӣ чунин баён мекунад: «Лукмон ба писараш гуфт:-Ҳазар ва парҳез кун аз дурӯғ гуфтан. Он динатро фосид мегардонад ва обрӯятро дар байни мардум маҳву нобуд месозад. Қадру манзалататро паст мекунад. Ҷоҳу давлататро зоеъ ва нобуд месозад. Мардум дар вақти сухан карданат ба ту гӯш намеандозанд. Вақте ки чунин бошӣ, дар зиндагиат хайру баракат нест. Агар мардум аз дурӯғгӯиӣ ту огоҳ шаванд, баъд аз он рост ҳам гӯиӣ туро таҳқир мекунанд. Маҷлиси туро бад мебинанд ва аз ту сирҳояшонро пинҳон медоранд. Дар вақти омаданат суханашонро қатъ мекунанд, пӯшида медоранд. Ин аст ҳоли ту дар дили мардум» [1, с. 71]. Агар одам аз дурӯғ гуфтан парҳез накунад, зарари зиёде хоҳад дид. Нафаре, ки дар ҷомеа дурӯғ мегӯяд, бо ӯ суҳбат ва рафтуомад намекунанд. Сифати бади ӯ дар дигарон сироят мекунад, ҳатто зиндагии ӯ маъно ва мафҳуме надорад. Ҳусайн Воизи Кошифӣ нисбати марди дурӯғгӯӣ чунин ҳикоятро дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» далел меорад: «Дурӯғ дар пеши ҳеҷ кас писандида нест ва марди дурӯғгӯӣ беобрӯӣ бошад. Дар китоби ахлоқ овардаанд, ки дар маҷлиси Фузайли вазир миёни ду надим, ки яке Носир ном дошт ва яке Соқиб мубоҳисае воқеъ шуд. Қадами мазох ба мутоиба бар бисоти инбисот ниҳоданд. Кор ба мухотиба ба мулоиба анҷомид ва ҳам мулоиба ба музориа расид, чунончи ба зарби дасти Носир аммома аз сари Соқиб ҷудо гашт. Соқиб ба риоят мутағаййир шуда, осори ғазаб бар руҳсори вай падид омад. Вазир гуфт:-Аз чи чиз ҳашм гирифтӣ? Миёни надимон аз инҳо бисёр воқеъ мешавад. Соқиб гуфт:-Чӣ гуна дар ғазаб набошам, ки обрӯи ман дар маҷлиси чун тӯе рехта шуд. Фузайл гуфт:-Кор бар худ осон гир ва ин воқеаро ба дили худ саҳл кун, ки обрӯи ту дар пеши ман аз он рӯз рехта шуд, ки гуфтӣ: -Уштури ман маро дар як шаб аз Марв ба Нишопур расонид» [12, с. 247].

Сабаби гаравидан ба дурӯғу дурӯғгӯӣ тарбияи нодурусти оила мебошад, ки волидайн фарзандонро ё дар ҳамин руҳия тарбият карданд ё ислоҳи саривақтӣ накарданд. Кӯдакон зери роҳбарии орзуҳо ба сар мебаранд ва дунёи рангине доранд. Дар хурдӣ ҳар сухане, ки мешунаванд ва ё амалеро мушоҳида менамоянд, хатман дар хотироти онҳо нақш мебандад. Агар суханони қабех ва дурӯғ бишнавад ва ё амали зиштеро шоҳид шаванд ва ислоҳи саривақтӣ нашаванд, роҳи онҳо ба сӯйи ғафлат аст, на ба сӯйи саодат. Бояд бо саъю кӯшиши зиёд ба тарбияи тифл таваҷҷуҳ кард, ки аз ибтидо ба одат ва сухани рост унс гирад ва то охири ҳаёт битавонад ба он хулку кирдор чира шавад. Ҷалолиддини Давонӣ дар ин хусус мефармояд: «Кӯдаконро аз дурӯғ гуфтан боздоранд ва ба кулӣ аз савганд, хоҳ рост, хоҳ дурӯғ, наҳй кунанд. Савганд аз ҳама кас қабех аст ба ҳасби шаръ, агарчи рост бошад, макруҳ аст» [13, с. 210]. Ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ «Барои дурӯғгӯ бузургӣ нест... Аз шахси дурӯғгӯ хабар қабул карда намешавад, агарчи сухани аҷиб ҳам орад» [1, с. 88].

Вақте ки дар ҷомеа кулли одамон аз илми ахлоқ бархурдор бошанд, ҳаёти иҷтимоӣ босаодат мегардад. Ба назари Арасту «Саодат некутарин ва зеботарин, матбуътарин умур аст. Саодат маҷмуи афъол ё аз феъле, ки некутару комилтар аз соири аъмол бошад, ҳосил мешавад» [5, с. 23]. Ҳамин масъалаи саодат ва ҳаёти босаодат аз назари Насриддини Тусӣ чунин аст: «Саодат дар муқобили шақват аст, ки вучуд дорад ё вучуд пайдо мекунад, барои соҳибони хайру камол ба ҷиҳати он ки дорои хайру камол мебошанд» [9, с. 83]. Ҳар як инсон бофитрат ҳудаф дӯстдори фазилату хубиҳо мегардад. «Фазилат чизе аст, ки аз олами инсон барои адои тақлиф ҳосил мешавад, ҳатто агар касе аъмоли худро барои ба даст овардани саодат анҷом диҳад, ба ҳеҷ ваҷҳ дастёбие ба фазилат пайдо нахоҳад кард» [5, с. 61]. Инсон вақте ки дӯстдори саодату хубиҳо гардад, табиатан дар мавриди анҷоми тамоми аъмоли хайр дигаронро фармон медиҳад. Анҷом додани аъмоли хайр боиси он мегардад, ки муҳаббати инсонӣ ва эҳтироми яқдигар дар ҷомеа зиёд ва устувор гардад. Вақте инсон барҷаста ва пок гардад, аз даруни қалби худ, ки он ҷо манзили инсоф аст, садое мешунавад, ки онро ба сӯйи вазифаҳои ахлоқии бартар ҳидоят мекунад. Дар ин ҳангом ба ӯ

кирдори хосе чира мешавад, ки умуман дорои мавзуи хосе намебошад, ҳатто аз сатҳи ақл бартар мебошад. Ахлоқ хосатан марбут ба гурӯҳ ва ё ҷомеа ва ҳатто ба як табақаи муайян ҳам нест, яъне, марбути ҷумла башар мебошад. Ҷавҳари муҳаббате, ки аз ноҳияи ахлоқ ба вучуд меояд, тамоми қишрҳои ҷомеаро фаро мегирад. «Ахлоқ худ ба худ ёфт намешавад, модом ки дар як шахсият мумтози мутаҷассум нашавад. Шахсияте, ки бидуни эҳтиёҷ ба истидлолу ташвиқ мардумро ба сӯйи худ ҷазб мекунад, ҳамон вучудаш таблиғу даъвати ўст. Дарвоқеъ, вочибот дар ахлоқ бастаи мутазаммини фишору илзом аст, дар ҳоле ки фақат даъвату нидост» [5, с. 72].

Дар ҳақиқат, яке аз нишонаҳои боахлоқ будан он аст, ки инсон манфиатро на барои худ, балки барои дигарон ҳам бояд бихоҳад, зеро худҳо будан нишонаи ҷаҳолат ва зулм аст. Марди неқбахт ҳамеша дар талоши манфиатҳои худу атрофиёнаш мебошад ва ин мард ҳеҷ гоҳ коре намекунад, ки дар назри дигарон манфуру паст ва беарзиш бошад. Абдуллоҳи Шабровӣ мафҳуми «ахлоқ»-ро, пеш аз ҳама, дар гуфтору рафтори шахс медонад, яъне, забони шахс аз тамоми олоишҳо бояд пок бошад ва рафтор дар асоси гуфтор амалӣ шавад. Ба назари ў бояд гуфтор ва рафтори шахс бо ҳам тавҷам бошанд ва он гоҳ инсон метавонад аз тамоми разилатҳо эмин монад, зеро ахлоқ ҷомеи ҷамъии камолоти инсонӣ аст. Аз ғазилати ахлоқ ҳамин қадар қифоя аст, ки шахси боахлоқ маҳбуби ҳамаи мардумон аст, агарчи аз адлу ғазилати ў ғоида ба касе нарасида бошад. Марди боахлоқ дар сироталмустақими ақл аст ва беҳидояти ақл ба ягон чизи дигар гӯш фаро намедихад, зеро ақл дар ҳар маврид ҳокими одил аст. Агар дар ҷаҳон ахлоқ набошад, доираи вучуд ҳам боқӣ наместонад, чунки ҳаёти инсониро ҷаҳолату зулмат фаро гирифта, арзишҳои инсонгарой куллан аз байн хоҳанд рафт. Пас, ободонӣ ва пешрафти ҷомеа бо ростиву арзишҳои ахлоқӣ алоқамандии ногустастанӣ дорад. «Шахсе, ки дар гуфтору рафтораш рост бошад, наҷот меёбад» [1, с. 123].

Дар баробари дигар масъалаҳои мубрам мутафаккир адолатро дар муносибатҳои иҷтимоӣ зарур медонад, зеро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ адолат амри зарурӣ ба ҳисоб меравад. Камари меҳрубонӣ бастан дар ҷомеаи башарӣ-ин

худ зиндагонӣ бахшидан барои аҳли башар мебошад. Аз замонҳои қадим инчониб орзуи ягонаи оммаи заҳматкаш ин адолати иҷтимоӣ аст. Дар асрҳои миёна, ки сохти ҷамъияти тираву торики феодалӣ ҳукмрон буд, одамон ҷомеаро орзу мекарданд, ки дар он баробарии синфҳо бошад. Ҳатто орзую ормонҳои худро ба таври тахайюлӣ баён мекарданд.

Дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ устувории сулҳу ваҳдат, якпорчагии марзу бум ва соҳибистиклолиро дар ҷомеа ва дар байни афроди он ва мусолаҳа карданро бо душманон дар сухани нек ва муомилаи хуб мушоҳида кардан мумкин аст, зеро бо сухани нек ва муомилаи хуб барқарор ва нигоҳ доштани сулҳу ваҳдат, якпорчагӣ ягонагии миллат ва арзишҳои миллӣ яке аз масоили адолат ва мусовоти иҷтимоӣ ба шумор меравад. Қайд кардан бамаврид аст, ки маҳз суханони неки фарзандони фарзонаи миллати мо ва якдигарфаҳмиҳо буданд, ки имрӯз дар кишварамон Тоҷикистони азизи мо сулҳу субот пойдор аст ва давлати моро ҷомеаи башарӣ яке аз давлатҳои амн дар ҷаҳон эътироф кардааст. Набояд фаромӯш кард, ки соҳибистиклолӣ, ваҳдати миллӣ ва сулҳу субот неъматҳои пурарзишанд ва ба қадрашон бояд расид ва чун гавҳараки ҷашм ин арзишҳои волоро ҳифз кард. «Ба сулҳ овардани душман ва ислоҳ шудани ӯ бо сухани хуб осонтар аст аз он ки ӯро ба силоҳ ва ҷанг ба сулҳ меорӣ» [1, с. 171].

Ҳеҷ нисбат шарифтару пурарзиштар аз нисбати мусовот ва муомилаи хуб нест ва ҳар сухане, ки дар он мусовот набошад, аз ҳадди муомилот хориҷ аст. Адл баробарино нигоҳ доштан аст дар миёни халқ, яъне, гурӯҳе дар баробари гурӯҳи дигаре мусаллат нашавад ва ҳар тоифаро дар пояи адл бояд нигоҳ дошт. Пеш аз ҳама, бояд адлро дар оила миёни афроди он нигоҳ дошт, чунки сар задани аксари низоъҳои оилавӣ маҳз дар риоя нашудани адолати оилавӣ мебошад, ки айни замон мо шоҳиди аксари чунин мушкилоти оилавӣ ҳастем, зеро адолати оилавӣ сутуни асосии оила ба шумор меравад. Падару модар ва аъзои оиларо (пеш аз ҳама, ҳуди волидайнро) зарур аст, ки ба ин масъала диққати ҷиддӣ зоҳир намоянд. Риоя нагардидани адолати оилавӣ аксар вақт аз тарафи ҳуди волидайн ба ҷашм мерасад, чунки волидайн миёни фарзандон, умуман миёни аъзои оила, муомила ва рафтори баробар намекунанд ва якеро аз

дигаре бартар медонанд. Вақте ки дар миёни аъзои оила мусовот набошад, дилсардӣ ва нафрат нисбати якдигар ба вучуд меояд. Он гоҳ эҳтироми якдигар куллан аз байн хоҳад рафт. Дар чунин оилаҳое, ки адолат ва мусовот ба чашм намерасад, ҳатто аъзои чунин оилаҳо ба ҳеҷ вачҳ хушбахт нестанд. Онҳо ҳамеша ташнаи адолат ва хушбахтианд. Аксари хонавайрониҳо ва парешониҳои оилавӣ решаашон маҳз дар риоя нагардидани ҳамин адолати оилавӣ мебошад. Сабру таҳаммулпазирӣ ва тоқатфарсоӣ, умуман адолати оилавӣ, дар оила бояд устувор бошад. Дар айни замон бисёр оилаҳои бузург, ки дар гузашта муттаҳид буданд, бар асари риоя нагардидани адолати оилавӣ аз ҳам пароканда гардида истодаанд. Фарзандони хурдсоле, ки дар чунин оилаҳо ба камол мерасанд, аз нигоҳи равонӣ чандон солим нестанд, зеро онҳо шояди низоъ ва мушкилоти гуногуни оилавӣ мебошанд, яъне, чунин наврасон вақте ки чашми маърифат мекушоянд ва ба олами атроф менигаранд, дар миёни аъзои оила танҳо нобаробариҳо ва ноадолатиҳои оилавино эҳсос мекунанд. Агар дар сиришт ва ниҳоди кӯдак аъмоли манфӣ чой гиранд ва сари вақт ислоҳ нашаванд, ин кӯдак дар оянда ба сифати шахсе ба камол расида, оилаеро бунёд мекунад, ки дар он оила ба ҳеҷ вачҳ адолати оилавӣ дида намешавад. Таъсири чунин оилаҳо дар ҷомеа фавран хоҳад расид.

Кушодаҷеҳрагӣ ва хотирҷамъиро дар ҷустани ҳақ ва талаб кардани адолат мушояда намудан мумкин аст. Дарвоқеъ, шахсе, ки толиби ҳақиқат ва ҷонибдори адолат аст, ҳамеша хотирҷамъ ва сарбаланд мебошад, яъне, марди одил ҳамон вақт осудахотир мегардад, ки ғолибияти ҳақ ва адолати иҷтимоиро ба чашми сар мушояда намояд. Адолатро вобаста ба вазъи муносибатҳои иҷтимоӣ ба се қисм ҷудо намудан мумкин аст.

Аввал, мардумро ба адолат даъват кардан (ба қадри тавон қорҳои хуб анҷом додан). Дувум, адои амонат ва инсофиро дар муомилот риоя кардан. Севум адои ҳуқуқи васиятҳои эшонро ба ҷо овардан. Ин се қисми адолатро риоя кардан амри ниҳоят зарурӣ мебошад.

Ҳар нафаре, ки ислоҳи ҳоли худ карда натавонад, ӯ дар риояи адолат миёни халқ очиз бошад. «Марде, ки беадолат аст, аз ду ҳол ҳолӣ нест: ё ки

бидуни фарқ ва имтиёз ҳамаи ашёи лазизро хоҳиш мекунад, ё чихоро, ки махсусан назди ӯ лазизтар аст. Хоҳиш ӯро мачбур мекунад, ки лаззатҳои худро ба чизҳои дигар тарҷеҳ диҳад, ки кори ӯ ба зоти худ ранҷу алам аст» [4, с.89]. Барои ӯ мафҳумҳои «рахм», «шафқат», «инсоф» ва «адолат» арзише надоранд ва бегонаанд. «Адолат аз ҳикмат аст, ҳикмат аз адолат бувад, ё ин ки мурод аз ҳикмат дар ин мақом истеъмоли ақли амалӣ бошад» [9, с. 24]. Ё ин ки: «Шахсе, ки ҳақро талаб кунад ва толиби ҳақ бошад, кушодаҷеҳра мегардад» [1, с. 185].

Устувориҳои мулк ва пойдор будани он дар ҳар даври замон бар асари нигоҳ доштани адолат ба ҷашм мерасад. Мадори адолат ҳам бар ҳифзи муносибатҳои иҷтимоӣ аст, ки роҷеъ ба он муносибатҳо ваҳдат ба вуҷуд меояд. Рафтору кирдор ва аъмоли шахс он вақт ба сифати адолат ёд мешаванд, ки шахс як инсонӣ одил ва афиф бошад ва ҳатто як инсонӣ одилу афиф ҳам дорони фазилату адолат шуда наметавонад, агар ин рафтору аъмолро фақат ба ҳайси як марди одил ва афиф иҷро накунад. Асли тамоми аъмоли хайр адл аст. Ҳатто Нушарвон, ки дар ҷаҳон машҳур гашт, асли аъмоли ӯ хайр ва адл буд. Пас пойдории ҷомеаи солим ба илм ва адл вобастагии ногусастанӣ дорад.

Хитоби Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам ба зиммдорони даври худ чунин аст: «Шахсе, ки адлро ба кор барад, мулки худро устувору маҳкам мегардонад» [1, с. 200]. Ба андешаи мутафаккир марди одил ҳамеша бар андоза ва меъёри қонунҳо кор кунад ва ҳам дар муомилот бовиҷдону боадолат бошад. Нафаре, ки бо раият хайрхоҳ аст ва ҳамеша роҳи сулҳу оштиро пеш мегирад, аз тамоми мушкилиҳо дар амон аст ва тансиҳативу солимии худро ҳифз менамояд, яъне, ҳифзу дар амон будани саломатӣ ҳам дар хотирҷамъиву ороиш мебошад. Вақте ки адолат ҳосил мешавад, нури қавӣ ва ҷузъҳои нафс бар якдигар медираҳшанд. Пас нафс ба адои феъли ҳоси худ ба фозилтарин вачҳе, ки мумкин аст, қодир мешавад. Дар ин ҳолат ғояти қурби нафси инсонӣ ҳосил мешавад.

Ягона саодати инсониро Абдуллоҳи Шабровӣ дар ороиши халқ ва муросои он мебинад, зеро қалби озурдаи мардумро ба даст овардан саодати бузурги инсонӣ мебошад:

«Ҳазор бор пиёда тавофи Каъба кунӣ,
Қабули Ҳақ нашавад, гар диле биёзорӣ.
Бидех ту мулкату молу диле ба даст овар,
Ки дил зиё диҳадат дар лаҳад шаби торе» [89, с. 1128].

Баръакс, мардумозорӣ ва хислатҳои разилаи инсонӣ аъмоле мебошанд, ки омили чунин хислатҳо ҳамеша дар ҷомеаи башарӣ зерин тозиёнаи танқид қарор доранд. Чунончи «шахсе, ки ба мардум сулҳу оштии кунанд, саломатияшро нигоҳ медорад» [1, с. 200].

Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ масрур будани Зулқарнайн аз он шаҳодат медиҳад, ки дар мамлакати ӯ адл мавқеъ дорад ва эҳсону хайрхоҳии ҳар фарди кишвараш нисбати ӯ хеле зиёд ба назар мерасад ва Зулқарнайн ҳам ҷавобан ба он эҳсонкунандагон подоши худро ҳаргиз дарёғ намедорад. «Яке аз фазилатҳои адл он аст, ки ҳок дар аъзои султони одил тасарруф намекунад» [12, с. 145]. Зерин мафҳумҳои «адолат», «подош» ва «эҳсон» дар ҷомеаи башарӣ зиндагии шоистаи мардум ниҳон аст. Соҳиби адолатро ҳеҷ навъ газанде дар нафс, номус ва дар табиати ӯ падид наёяд. Балки ҳамагӣ ба ҳиммати ӯ мувофиқату муованат ва мутобиати ӯ масруф шаванд. Адл биноест, ки ҳаргиз ба ӯ газанде намерасад ва ҳатто хароб ҳам намегардад.

Табиист, ки одамон дар ҳар даври замон ҳамеша шоҳи одил ва ҷомеаи озодро орзу мекарданд. «Зулқарнайнро пурсиданд, ки ту дар мамлакатат ба чанд чиз хурсанд ҳастӣ? Гуфт:-Ба ду чиз: Он яке, адолат ва дувум подош қардани касеро, ки дар ҳаққи ман эҳсон кардааст» [1, с. 203].

Дар мамлакат раият ҳамеша аз он шукргузор бошанд, ки барояшон подшоҳи одил, яъне, маъдалатгустар ато гардидааст. Дар чунин ҳолат воқиб аст, ки аз подшоҳ итоат кунанд ва амру фармонҳои ӯро аз баҳри ободонии кишвар ва сарсабзу хуррам гардидани он ба ҷо оранд. Ҳам раият, ҳам лашкари подшоҳи одил бошанд, то заминро осмон бо нури адолат мунаввар гардад. «Агар султон адолат варзад дар савоби ҳар тоате, ки аз раият содир шавад, шарик бошад» [13, с. 125]. Дар ҳоле ки қавонини ҷомеа аз манфиатҳои башар пуштибон бошанд, қонун ба қорҳое амр мекунад, ки на танҳо аъмоли марди

шучоъ аст, балки ба аъмоли мардумони афиф низ тавсия мефармояд, ки тақво аз фахшову фасод бошад. Ҳамчун ба корҳои мардумони ҳалим амр намуда, эшонро аз ҷабру ситам наҳй мекунад. Адолат ҳастии нафсонӣ дар табиати шахс мебошад. Чунончи: «Вақте ки подшоҳ одил бошад, барояш аз тарафи Парвардигор ачру подоши зиёд аст. Бар ту лозим аст, ки шукри Парвардигорро ба ҷой оран, ки бароят чунин подшоҳи одил додааст» [1, с. 208]. Шахсе, ки аз адолат маҳрум гардидааст, пас дар ӯ ҳеҷ некие ғоида надорад.

Абдуллоҳи Шабровӣ ҷонибдори подшоҳи одил буда, ба ақидаи ӯ бояд подшоҳ миёни оммаи мардум аз нигоҳи адлу дод муштарак бошад ва тамоми ҳастии худро баҳри ободии мулк ғиба намояд, яъне зимони замон вақте ба дасти подшоҳи одил бошад, ҳама раият ба адолату ғазилат рӯй меоранд. Агар қоида баръакс бошад, мардум ба дурӯғу ҳирс ва соири разилатҳо рӯй меоранд. Одили ҳақиқӣ касе бошад, ки таъдили қувватҳои нафсонӣ ва тақдими афъолу ақвоме, ки содир шавад аз он қувватҳо, чунон ки баъзе бар баъзе ғолиб нашавад, ба тақдим расонида бошад. Баъд аз он дар он ҷи ҳориҷи зоти ӯ бувад, монанди муомилот ва қаромот ва ғайри ҳамин равиш ва қоида риоя карда бошад. Зоҳири ӯ дар тамоми вақт ба даст овардани ғазилати адолат бувад, на ба ғарази дигар ва ин он гоҳ зоҳир шавад, ки нафсро ҳайати нафсонӣ, ки муқтазои адаби қулӣ бувад, ҳосил омада бошад, то афъолу осори ӯ дар рондани низом инхирот ёбад ва дар дигар ғазилатҳо ҳамин эътибор муҳофизат бояд кард, то ҳақиқати он аз он ҷи ба он шабеҳ бошад, бозшиносад. «Аз ҷумлаи арқони адл шунидани қаломӣ додхоҳ аст, яъне гӯш ба сухани мазлумон қардан ва рӯйи лутф ба сохтани муҳимми эшон овардан ва аз он ки бисёр гӯянд, қалул набояд шуд ва ба танг набояд омад» [12, с. 146]. Адли як соатро беҳтар аз ибодати ҳаштод сол гуфтаанд.

Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ танҳо шоҳи донишманд одилу ҳалқпарвар мешавад: «Беҳтарин подшоҳ шахсе аст, ки дар миёни ҳалоиқ муштарак бошад ва адолати ӯ барои ҳалоиқ бошад» [1, с. 210]. Вақте ки шоҳ одил бошад, зарур нест, ки ӯ лашқари зиёде дошта бошад:

«Бо раият сулҳ кун в-аз ҷанги хасм эмин нишин,

З-он ки шоҳаншоҳи одилро раият лашкар аст» [8, с. 29].

Дар ин сурат подшоҳи одил, солеҳ ё фозил аст, ки адолатро дар ҳаққи оммаи мардум раво мебинад. Меъёрҳои адло риоя кардан дар мамлакат ва дар ҳаққи мардум беҳтар аст, аз нигоҳ доштани лашкару сипоҳи зиёд.

Вақте ки байни одамон адолати иҷтимоӣ ба таври ҳамешагӣ вучуд дошта бошад, самарои ниҳоят хубе ба бор меоварад, яъне орзую омоли одамон нисбати ҳаёти иҷтимоиашон ҳамеша ва дар ҳар вақт метавонад амалӣ шавад. Адолат он нест, ки мардумро, ки набинанд, барӯ зулм накунад, балки адолат он аст, ки муомилот бо мардум бар қоидаи инсоф амалӣ кунанд. Тибқи таълимоти мутафаккирон адл хубтарин ва дараҷаи баланди фазилат аст ва зулм зишттарин разолат аст. Натиҷаи адл бақои мулк вусъати мамлакат аст ва ободонии ҳазоину қаря ва шаҳрҳо мебошад. Ободии ҷаҳон вобаста ба адл ва рафъати поки шоҳон мебошад ва ақлу тадбири онҳо ва ҳаробии мамлакат вобаста ба зулму хушунати ҳокимон ва беҳирадию нодонии онҳост. Бихоҳанд, ки ҷаҳон муддате обод бимонад, подшоҳони хирадманду соҳибқилро бар сари мулк бароранд ва чун хоҳанд, ки ҷаҳон чанде ҳароб бошад, пай дар пай подшоҳони беҳираду нодонро ба маснади шохӣ бароранд, бинобар ҳикмати зухур, ки бинои он ба кинаву фасод аст. Ҳокими одил ҳаробии мамлакатро ба ободонӣ мерасонад ва назми адолатро дар миёни халқ ва фаррохию арзониро ҷорӣ гардонад. Бинобар ин адолат дарахтест, ки самари доимӣ ба бор меорад.

Тибқи таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ одамон бояд «адолатро» ҳатто дар рафтору кирдор ва гуфторашон низ риоя намоянд, чунки адл дар одоби ин аст, ки миёни мардум ғурутан бошӣ ва эҳтироми олимону фозилонро ба ҷо оран. Адл як дараҷаи ахлоқӣ мебошад, ки омили он истеъдодеро дошта бошад, ки дар роҳи интиҳоби ахлоқ бо ирода ва ихтиёри ақли худ одил бошад. Ҳатто дар тақсими чизе, ки байни худ ва дигарон ба ҷо меорад ва ё байни ду нафари дигаре мекунад ин тавр набошад, ки дар ашӣ муфида бузургтарро бигирад ва кучактарро ба ҳамсоя диҳад. Баръакс, дар чизи зараровар кучакро гирифта,

бузургтарро ба ӯ диҳад. Ба дилу чон кӯшиш кунад, ки тақсими боинсоф дошта бошад ва ҳамсояҳо аз рӯйи таносуб баробар бошанд.

Адл дар нутқ он аст, ки ҳар сухане, ки мегӯӣ, аввал онро дар тарозуи ақл гузорӣ ва баъдан ба забон орь, то ба мушкилие мубтало нагардӣ, зеро хориҷ шудан аз ҳадди эътидол хоҳ бо ифрот бошад, хоҳ бо тафрит, зишт ва қабех аст. Чунончи: «Адлу одоб дар гуфтор ин аст, ки марди бофазилатро ба монанди марди бефазилат хитоб накунӣ ва олимро ба монанди ҷоҳил хитоб накунӣ ва забонатро дар тарозуи сухан гузорӣ, то ки он аз зиёдату нуқсон эмин монад» [1, с. 212].

Чунон ки зикр гардид, ба сабаби адлу инсоф ва раҳму шафқат миёни одамон лутф, васлу робита ва муҳаббат ба вучуд омада, қадру манзалати инсонӣ устувор гардида, одамон мақоми худро дар ҷомеа ба зудӣ дармеебанд. Адолат бе муҳаббат муназзам нашавад. Эҳтиёҷ ба адолат, ки қамолӣ инсонӣ аст, дар муҳофизати низомӣ навъ аз ҷиҳати ғуқдони (набудан) муҳаббат аст. Агар муҳаббат дар миёни одамон ҳосил нашавад, ба инсофу интисоф эҳтиёҷе намеронад. Шахс мутлақӣ муҳаббат бошаду адолат ноибӣ ӯ. Дар он ҷое, ки адл нест, дӯстӣ ҳам вучуд надорад. Дар ҷунин ҳолат муҳарриқи дӯстӣ манфиат мебошад. Бояд васлу робита ба сабаби адолат бошад: «Ба сабаби инсофу адолат васлшавандагону робитакунандагон зиёд мешаванд» [1, с. 216].

Ҷаҳолат баҳши тираву ториқи ҳаёти инсоният ба шумор меравад, зеро маншаи он вучуд надоштани илмӣ қофӣ ва маърифати қомил дар инсон мебошад. Таассуфовар аст, ки ҷаҳолат инсонро дар ҷорҷубаи ваҳшоният нигоҳ медорад. Бо вучуди он ки инсоният аз рӯзи ҳастии худ инҷониб ба илму маърифат майл дорад ва дар бораи олами атроф ва қоинот ҳазорсолаҳо боз асрори нуҳуфтаре қашф кардан меҷӯяд, дар баробари ин, ҷаҳолат ҳам вучуд дорад. Дар таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ ҷаҳолат як падидаи манфие ба қалам дода шудааст, ки дар табиати ҳар инсон аслан вучуд дорад. Аз ин ҷо мутафаккир ҷаҳолатро сабаби аз рушд мондани ҷомеа медонад ва ба назари Абдуллоҳи Шабровӣ «Ҷоҳилтарини мардум қасе аст, ки қизеро талаб мекунад, ки онро ба даст оварда наметавонад» [1, с. 23]. Дар ҳақиқат шахсе, ки дар

чаҳолат аст, он фикру ақида ва кирдореро дунбол менамояд, ки дар он фикру ақоид ва кирдор ягон манфиате ба чашм намерасанд. Мувофиқи таълимоти ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ барои инсоният ақл, илм, ақида ва амал вучуд дорад. Ақидаи комил дар асоси илми нофеъ ба даст меояд. Нафаре, ки илми мукаммал надорад, ақидаи комил дошта наметавонад ва амали ӯ ба сӯйи ифрот ё тафрит аст. Агар инсон илм ва маърифати мукаммал гирифта тавонад, ақидаи саҳеҳ дар ӯ ҳосил мегардад ва ба саодати зиндагӣ мушарраф мегардад. Афсус, ки панду андарз ва суҳанҳои пуразиш ба нафароне, ки қалби сангин доранд, бетаъсир мемонад ва назари Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам дар ин маврид чунин аст: «Сухани ҳақ ва ҳуб дар дилҳои саҳт таъсир намекунад, ҳамчунон ки зироат дар замини шӯра нашву нумув намекунад» [1, с. 43]. Албатта қалбҳо ба мисли мазрааеанд, ки он ҷо панду андарзҳо нашву намув мекунанд ва ҳосили он ахлоқи ҳамидаи инсонӣ мебошад. Аз шахси чаҳолатпеша фармон набурдан комёбии беназир аст. Агар дар равиши ҳаёт аз оқил фармон барӣ, ба тамоми саодатҳо сазовор мегардӣ.

Дар масъалаи чаҳолат ва аъмоле, ки дар асоси он падидаи манфӣ ба вуқӯ меоянд, муаллими илми ахлоқ Арасту чунин назар дорад: «Ҳар амале, ки ҳақиқати мубиби он шуда бошад, ихтиёрӣ бошад ихтиёрӣ нест. Амали иҷборӣ амале аст, ки ранҷу пушаймонӣ онро таъқиб мекунад, зеро ки касе, ки чизеро ба доияи ҳақиқат мекунад ва аз қарда пушаймонӣ мушавваш нест, он шахсро наметавон гуфт, ки ин амалро бар ҳилофи иродаи худ намуда, ҷаро ки ба қардаи худ мутаассиф нест. Боз ҳам фарқи дигаре байни «амали сабаби ҳақиқат» ва «амал бо ҳамаҷониби ҳақиқат» дида мешавад. Масалан, мо умуман ҳақиқатро мубиби аъмоли ашхоси ҷоҳилу ҳашмгин намедонем, балки мубиби (аъмоли эшон) ҳамон ҷоҳилию ҳашми эшон ҳаст, ки ин мардум қори ҳудро ба доништагӣ нақарда ва ба ҳамаҷониби ҳақиқат анҷом медиҳанд ва аз тарафи дигар марди шарир ба он чизе, ки бояд бикунанд ва он чизе, ки бояд тарк намояд, нодон аст. Ба воситаи ин лағжишҳо инсонҳо беадолату тамоман шарир мегарданд.... Ҷаҳолате, ки бар интиҳоби ахлоқии афъол асаре дорад, мубиби фасодии ахлоқи шахс мешавад» [5, с. 59]. Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ ҳамсуҳбат шудан бо ҷоҳил ва нодон

бебаракатӣ аст. Ҳатто ҷаҳолату нодониро ба манзалаи марқабе медонад, ки ҳар нафаре онро савор шавад, ҳатман мелағжаду сарнагун мешавад. Камоли ҷоҳил гузашти вақт ва зоеъ шудани он мебошад. Ба назари ӯ «Бехтарин атоҳои Худованд ақл аст ва бадтарин мусибатҳо ҷаҳолату нодонӣ аст» [1, с. 52]. Дарвоқеъ, ақл неъматӣ бузурге барои инсоният аст ва ақл аст, ки инсон олами атрофро дарк мекунад ва баду неки онро таҳхис медиҳад. Барои худ зиндагии шоистаеро мутобиқ ба илм медиҳад. Мусибати саҳт аст, ки инсон дорои ин неъматӣ беназир асту ба сабаби ғафлату саҳлангорӣ боз ба ҷаҳолату гумроҳӣ муртакиб мешавад. Арасту дар ин маврид чунин мегӯяд: «Дар тамоми ҳолатҳо ғафлату саҳлангорӣ сабаби ҷаҳл шинохта мешавад» [5, с. 71].

Аксари мусибату мушкилоте, ки болои инсон дар зиндагиаш мутаҳаммил мегарданд, решаи онҳо ҷаҳл мебошад. Феъле дар назари мардум ахлоқӣ аст, ки дар робита бо ақлу қувваи оқила ҳубу хайр бошад. Қувваи оқила, ки аз неруҳои инсон аст, роҳбари ҳамаи ҳавос ва неруҳо мебошад. Вақте ки инсон дар роҳи ҷаҳолат қадам мегузорад, дигар тамоми арзишҳои ахлоқӣ дар назари ӯ бегонаанд. Баръакс, вақте ки дар роҳи ахлоқ қадам мениҳад, дигар ба тамоми разолатҳо нафрат мекунад. Насриддини Тусӣ иброз медорад, ки «Ранҷи ҳақиқӣ ҷаҳл аст, пас роҳати ҳақиқӣ илм бувад ва илмро руҳу роҳате аз ҳилм ҳосил ояд» [9, с. 206].

Дарвоқеъ, ҷаҳл ранҷи бузурге мебошад, ки инсон дар ҳаёти худ ҷисман ва руҳан ба азоби саҳт муваҷҷеҳ мегардад, аммо роҳи наҷотро ёфта наметавонад. Роҳи наҷот танҳо ва танҳо илм аст, ки ба ҳаёти инсон нури саодат мепошад. Ҷалолиддини Давонӣ дар мавриди илочи ҷаҳл чунин тафсилотеро баён медорад: «...Эътиқоди илм кунад, зеро шартӣ таълим амал аст. Фазилати инсон ба илму тамиз аст. Дар маҳофили уламо ва фузало, ки майдони камолоти инсонист, ҳозир шавад, то аз ҷаҳл бираҳад. Арасту гуфтааст: «Агар бино ва нобино ҳарду дар ҷоҳ афтанд, дар шақоват ҳарду шарик бошанд, аммо нобино ба ҷиҳати фикрони асбоби эҳроз маъзуру маҳрум бошад ва бино ҷиҳати тақсир назди ақл муъотабу маҳрум». Аз Паёмбар савол карданд, ки кадом амал фозилтар аст? Фармуд илм. Дигар ҳамин савол кард, ҳамин ҷавоб дод, то се бор

ин шахс гуфт: «Ман аз амал савол мекунам, на аз илм». Фармуд: «амали андаки бо илм беҳтар аст аз амали бисёри бочаҳл» [13, с. 151].

Дар ҷаҳон асл, яъне, моҳият ва ҳақиқат ҳамоно боарзиштарин чизи зиндагӣ ва ҳаёти инсон аст, ки дар саросари ҷаҳон пароканда ва мухталиф аст. Саволе дар меҳвари таҳайюлотии инсон давр мезанад, ки ҳақиқати зиндагӣ чист, ки аз азал то ҳол кулли башар новобаста ба наҷодашон ташнаи онанд? «Ҳақиқати зиндагӣ афзоишу басит ёфтан ва тавоно шудану таҷовуз кардааст. Аммо афзоиш аз худ асту зоида аст. На ин ки аз дигаре бигирад ва бар худ биафзояд. Тавоноӣю таҷовузаш ба ин вачҳ нест, ки дигареро нотавону очизу хор кунад, балки ба эҳсон кардану файз бахшидан аст. Сиришти зиндагӣ бар ин аст, ки ҳам рӯ ба афзоиш биравад ва ҳам басит ёбад; афзоишаш ба ин аст, ки он чи қувва ва истеъдод дорад, ба феъл биёварад; баситаш ба ин аст, ки қавоя (қувваҳояш) аз афқору маълумот ё эҳсосот ё идорот аз худаш таҷовуз кунад ва ба ғайр бирасад. Худхоҳии мутлақ ба зиндагӣ созгор нест. Фақат худро хоستان худро маҳдуд кардану костан аст. Агар ҷуду файз набошад, марг хоҳад буд, чунки ҳаёт боқӣ наместонад, магар ба шартӣ ин ки интишор ёбад, зеро масали ҳаёт масали оташ аст, боқӣ наместонад, магар он ки ба ғайри худ сироят кунад. Бино бар ин, камоли худхоҳӣ дар камоли ғайрхоҳӣ аст. Ин ғайрхоҳӣ, ки ҳамон хусни ахлоқ аст, лозимаи зиндагӣ ва ҳақиқати он аст. Ба ҳамин далел подош ҳам надорад, чун хушхӯйӣ мувофиқи табиат ва бадхӯйӣ мухолифи табиат аст» [127, с. 97].

Дар ҷомеаи кунунии Тоҷикистон рисолаи «Унвону-л-баён» дар баробари дигар китобҳои илми ахлоқ метавонад дар баланд бардоштани маърифати ахлоқии ҷавонон ва ҷаҳонбинии пурғановати онҳо саҳми арзанда дошта бошад. Дар «Унвону-л-баён» ба тамоми паҳлуҳои илми ахлоқ ва нуқтаҳои муҳимми он таваҷҷуҳи хос зоҳир гардидааст. Муаллиф ҳам кӯшиш ба харҷ додааст, ки ҷавҳари масъалаҳои ахлоқиро баррасӣ намояд. Вақти он аст, ки мо аз чунин китобҳои ахлоқӣ ба таври комил истифода барем. Хусусан, таълими рисолаи «Унвону-л-баён» дар чунин шароити вазнини ахлоқӣ метавонад, садди роҳи хурофоту бегонапарастӣҳо ва ҷаҳолатҳои асри муосир гардад. Чанд аср боз ин

асар дар ҳавзаҳои илмӣ мамӯлики Шарқ, бахусус дар ҳавзаҳои илмӣ Мовароуннаҳру Хуросон, тавонист дар ҷаҳонбинӣ ва маърифати ахлоқӣ мардуми ин минтақаҳо дигаргуниҳои мусбат ворид созад. Дар ҷомеаи муосирӣ мо ҳам метавонад нақши калидӣ дар муносибатҳои ахлоқӣ дошта бошад. Сабаби зуд паҳн гардидани ин асар ба тамоми ҳавзаҳои илмӣ адабии мамӯлики Шарқи мусулмонӣ дар он аст, ки ин рисола бо панду ҳикматҳои беназир ва мутаассирӣ худ ба зудӣ ба қалби аҳли илм, зиёӣён ва донишмандон роҳ ёфт. Дар «Унвону-л-баён» бештар ба масъалаҳои гуманистӣ, ба монанди дӯст доштани одамон новобаста аз миллат, наҷод ва этнокод, арҷ гузоштан ба арзишҳои таърихӣ фарҳангии дигар халқияту миллатҳо, таҳаммулгарӣ ва монанди инҳо баён гардидаанд. Дар баробари ин, дар асар панду ҳикматҳои фаровоне аз забони ҳакимону донишмандони аҳди қадиму миёна оварда шудааст. Он панду ҳикматҳо тарғибгари ғояҳои хайру садоқат буда, воқеан ҳам ба руҳи ташнаи инсон ғизои маънавӣ мебахшанд. Тамоми хислатҳои разилаи инсонӣ, ба мисли азияти падару модар ва беэҳтиромӣ нисбати онҳо, ба фарзандони падар меҳру муҳаббат наварзидан, мардумозорӣ, зулм, ноадолатӣ, кибру ғурур, ҳаққи устодро ба ҷо наовардан, бешармӣ беҳаёӣ, фиребу макр, хиёнат, дӯздӣ, зӯроварӣ, ғайбат, тухмат, бо ҳамсояҳо бадӣ кардан ва ҷаҳолату нодониро саҳт мазаммат менамояд. Тибқи таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ ахлоқ нигоҳдорандаи тамоми арзишҳои ҷомеа мебошад. Бинобар ин, тамоми донишмандони илмӣ ахлоқ пайдор нигоҳ доштани ин илмро дар ҷомеа ҷиддӣ таъкид кардаанд.

Ахлоқ иборат аз ҳар амали писандидае мебошад, ки аксари мардум онро одилона бидонанд, ё ба ибораи дигар, барои он ки дучори тардид нашавем, бояд бигӯем. Ахлоқ иборат аз системае аст, ки он чиро, ки ба тасдиқи умум заминаҳое барои норозигии мардум фароҳам мекунад, ба ҳадди ақал бирасонад. Яъне, ахлоқ маҷмӯе аз оину қоидаҳои рафтор аст, ки ба мо арза мешавад, ки бояд хусусиятҳои ахлоқӣ ва қоидаҳои ахлоқиро ҷустуҷӯ кард. Барои расидан ба ҳар натиҷае дар ин самт танҳо як шеваи амалӣ вучуд дорад ва он ин аст, ки он ихтилофоти ахлоқие, ки дар қоидаҳои ахлоқӣ таҷаллӣ мекунанд, аз онҳо даст кашем.

Равшан аст «Вақте ки инсон равиши саҳеҳи тағйири сифату руҳиёти худ ва дигаронро бидонад, хеле сареътар ва беҳтар метавонад худ ва ҷомеаи худро ислоҳ кунад ва ононро аз олуда шудан ба ғасодҳо нигоҳ дорад» [127, с. 92].

Зарурати омӯзиши ахлоқ дар ҷомеаи Тоҷикистон мавзуи бисёр муҳим ва замонасоз аст, зеро ахлоқ ҳамчун як рукни асосии пойдории иҷтимоӣ, рушди фарҳанг ва ҳамзистии озоишта миёни мардум ба ҳисоб меравад. Дар шароити муосири Тоҷикистон, ки марҳилаи рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро мегузаронад, нақши ахлоқ боз ҳам бештар мешавад. Ба таври мисол мешавад чанд ҷанбаи ин масъаларо нишон дод: 1. Пойдории ҷомеа. Ахлоқи солим барои нигоҳ доштани субот ва ваҳдати миллӣ нақши асосӣ дорад. Вақте одамон ба арзишҳои ахлоқӣ, мисли ростқавлӣ, эҳтироми калонсолон, ҳамдигарфаҳмӣ ва одоби муошират арҷ мегузоранд, ҷомеа муттаҳид ва муназзам боқӣ мемонад. 2. Кам кардани ғасод. Ғасоди идорӣ ва молӣ яке аз мушкилоти бузурги ҷомеа аст. Агар шахсиятҳо бо ахлоқи баланд тарбия ёбанд ва масъулияти иҷтимоӣ ҳис кунанд, сатҳи ғасод ба таври назаррас коҳиш меёбад. 3. Тарбияи ҷавонон. Ҷавонон ояндаи кишвар ҳастанд. Тарбияи ахлоқии онҳо муҳим аст, то насли нав бо арзишҳои миллӣ, диниву фарҳангӣ ва инсонӣ шинос бошад ва онҳоро дар зиндагӣ татбиқ кунад. 4. Пешгирии зӯроварӣ ва ҷинояткорӣ. Аксар мавридҳои ҷиноят ва зӯроварӣ аз набудани ахлоқи иҷтимоӣ бармеоянд. Таълими ахлоқ метавонад шахсро аз аъмоли ношоиста боздорад. 5. Пешбурди ҳамзистии мазҳабӣ ва миллӣ. Тоҷикистон кишвари дорои фарҳанг ва миллатҳои гуногун аст. Ахлоқ кумак мекунад, ки байни онҳо фазои ҳамдигарфаҳмӣ ва таҳаммул вучуд дошта бошад.

Метадология ва методҳои таҳқиқи масъалаҳои ахлоқӣ тақозо мекунад, ки роҳҳои ҳалли масоил, истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва паймони ояндаи онҳо таҳқиқ ва баррасӣ шавад. Чанд намунаи омилҳои ба даст омадани ин матлаб ба тариқи зайланд: 1. Оила, ҳамчун мактаби аввалини ахлоқ. Падару модар бояд дар рафтору гуфтори худ намунаи ибрат бошанд. Бо кӯдакон бояд дар бораи ростгӯӣ, эҳтиром, сабр, поквирдонӣ ва ғайра ба дигарон ҳарф зад. 2. Хондани китобҳои ахлоқӣ ва адабӣ. Осори бузургони фалсафа, ҳикмат, ахлоқ ва

адабиёти тоҷик, ахлоқро ба таври равшан меомӯзанд. 3. Омӯзиш дар муассисаҳои таълимӣ. Мактабҳо бояд барномаҳои махсуси ахлоқиро таҳия кунанд. Масочид ва марказҳои исломӣ метавонанд дарсҳои ахлоқӣ барои ҷавонон ва калонсолон баргузор кунанд. 4. Истифода аз санъат ва расонаҳо. Филмҳо, намоишномаҳо ва барномаҳои телевизионӣ метавонанд ахлоқи некро ба таври ҷолиб ва таъсирбахш нишон диҳанд. Пахши ҳикояҳо ва барномаҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ низ метавонад таъсиргузор бошад. 5. Муоширати солим ва муҳити хуб. Фард бояд кӯшиш кунад дар муҳити солим (дӯстони ахлоқманд, муҳити тарбиявӣ) бошад. Муоширати хуб бо одамон (ахлоқи муошират) бояд машқ шавад-ба монанди гӯш кардан, эҳтиром ба фикри дигарон, ва хоксорӣ. 6. Худомузӣ ва худбаҳодихӣ. Шахс бояд ҳар рӯз ба рафтори худ назар андозад: “Имрӯз ман чӣ амалҳои неқ анҷом додам? Оё касеро ранҷондам?”. Бо худ гуфтугӯи ахлоқӣ кардан ва нияти беҳтар шудан доштан бисёр кумак мекунад.

Мутаассифона, дар давраи муосир тамоми муносибатҳои байниҷамадунӣ ва байнифарҳангӣ то ба ҳадде тезутунд шудаанд, ки дар фазои ҷаҳони муосир паёмҳои таҳрибгари арзишҳои ахлоқӣ, динӣ, фарҳангӣ, тазоди андешаҳо, бархурди ҷамадунҳо бараъло сару садо медиҳанд. Таълимоти аҷдодонамон ҳамаи моро, пеш аз ҳама ба самти арзишҳои баланди ахлоқӣ, маънавӣ, фарҳангӣ ва ҳамзистии орому осуда ҳидоят менамоянд.

Вазифаи аввалиндараҷаи мост, ки ҷавонону наврасонро, ки фардои давлату миллати мо мебошанд ва ояндаи Ватани азизамон дар дасти онҳост, дар руҳияи ҳувияти миллий, ваҳдату якдигарфаҳмӣ, ватандӯстию хештаншиносӣ тарбият намоем. Нагузорем, ки фарзандони мо фиреби фарҳангу идеологияи бегонаро хӯранд ва арзишҳои ахлоқиро ба фаромушӣ баранд. Дар ин радиё фирефтаи ташвиқу тарғиби гурӯҳҳои тундравии ифротӣ шуда, гирифтори доми найрангу фиреби онҳо гарданд ва арзишҳои ахлоқӣ, миллий ва фарҳангии моро нодида гиранд.

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ таҳқиқот

Хусусиятҳои хоси таълимоти фалсафӣ-ахлоқии Абдуллоҳи Шабровӣ дар он аст, ки дар фарқият аз дигар мутафаккирони қарнҳои миёна, ӯ талош кардааст, ки бештар дар тарбияи инсонӣ комил таваҷҷуҳ дошта бошад. Абдуллоҳи Шабровӣ дар масъалаи таълимоти ахлоқ роҳи фарқкунандаеро паймудааст, ки маҳсули он дар осораи инъикос ғарбидоаст. Назарияи мукаммали гуманистӣ-ахлоқии худро дар «Унвону-л-баён» ба таври мукамал баён кардааст. Абдуллоҳи Шабровӣ то ҳаде кӯшиш кардааст, ки вазоити ҳақиқати инсониятро аз ғайрату ҳаҷолат бо роҳи тарбия ва бо дарёфтани маърифати инсонӣ пайдо намояд. Аз ин лиҳоз натиҷаҳои таҳқиқи мавзӯи рисолаи илмӣ чамбад намуда, ҳулосаҳои зеринро метавон баён намуд:

1. Дар рафти таҳқиқоти рисолаи «Унвону-л-баён» ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки Абдуллоҳи Шабровӣ масъалаҳои ахлоқӣ ва иҷтимоиро ба таври мукамал мавриди баррасӣ қарор додааст. Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари дигар масъалаҳои ахлоқ, «саодати инсон»-ро, ки ҷавҳари адолати иҷтимоӣ аст, ҳамчун идеали иҷтимоӣ баррасӣ намудааст. Ӯ лаззати саодатро дар анҷоми амалии неки инсонӣ медонад, ҳатто саодатро ғояи кулли амалии инсонӣ медонад. Ба андешаи ин мутафаккир саодати инсон дар шинохти маърифат аст, на дар сарвату дорӣ. Ҳар нафар, ки мехоҳад лаззати саодатро дарёбад, бояд қавонини ахлоқ ва таълиму тарбияро дуруст дарк карда, онҳоро биомӯзад, зеро фарқи байни инсон ва соири мавҷудот маҳз ҳамаи ҷавҳар аст. Мувофиқи таълимоти ахлоқии ин мутафаккир ҳар касе, ки саодатро мехоҳад, бояд дарси фаилатро биомӯзад, зеро фаилат ҷавҳари аслии амалии мард аст. Абдуллоҳи Шабровӣ саодатро лоиқи таҳсин медонад, ки ба манфиати умум нигаронида шуда бошад, агар ҳилофи ин бошад, зулм аст [1-М].

2. Дар баробари ҳулосаҳои зикргардида метавон гуфт, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён» бисёр масъалаҳои муҳими фалсафӣ-ахлоқӣ ва иҷтимоиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Фикру андешаҳои ахлоқии ӯ ба мутафаккирон толибилмон ва умуман ба аҳли илму маърифат

таъсири амику дақиқ гузоштааст. Абдуллоҳи Шабровӣ дар баробари муаррих, адиб ва фақеҳи мумтоз буданаш, бештар ба масалаи ахлоқ таваҷҷуҳ кардааст. Як сабаби таълифи асарҳои ахлоқӣ ва ба майдони илм ворид шуданашон дар он аст, ки ҷомеа аз ҷанбаи ахлоқӣ заифу коста мегардад. Пас, Абдуллоҳи Шабровӣ ҳам ин мушкилии замонашро дарк намудааст, ки ахлоқ ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Ба ҳамин мақсад таълифи рисолаи «Унвону-л-баён»-ро аз манфиат ҳолӣ намедонад.

Дар ҷомеа барои ба танзим даровардани муносибатҳои ахлоқӣ илми ахлоқ зарур аст, зеро илми ахлоқ рукни асосии ҷомеаи башарӣ шуморида мешавад. Агар аз асосҳои табиӣ ахлоқ сарфи назар кунем, дар ҷомеа хайреро намебинем. Одамон бо ҳар васила табоҳ мешаванд. Масалан, баъзеро сарват, баъзеро шахват, баъзеро сиришти ҳайвонияш ва дигареро шучоаташ ва ба монанди инҳо табоҳ мекунад [5-М].

3. Осори ахлоқӣ ба мисли рисолаи «Унвону-л-баён» замоне таълиф мегардиданд, ки ҷомеаи инсониро мушкилиҳои ахлоқӣ фаро мегирифтанд ва равшанфикроне ба монанди Абдуллоҳи Шабровӣ бо таълифи осори пурарзиши ахлоқияшон ба ислоҳи мушкилиҳои ахлоқии ҷомеаи инсонӣ кӯшиш мекарданд. Адлу адлгустарӣ вочиботи табиати инсонист, ки ба қор набурдани он, ё сарфи назар кардан аз он, ё безътибор донишгари он ҳатман ба натиҷаи номатлуб меорад. Бинобар ин, андешаҳои ахлоқии мутафаккироне, ба монанди Абдуллоҳи Шабровӣ, бояд мавриди таҳқиқи мукаммали илмӣ-фалсафӣ гарданд, то манфиати онҳо ба ҳар фарди ҷомеаи инсонӣ пайдору бардавом бошад [2-М].

4. Инсоният ба гурӯҳи мардоне муҳтоҷ аст, ки ба воситаи он мардон фикру низоми ақлониро дарёбанд ва дар роҳи ҳаёт устуворона қадам ниҳанд. Агар мо ба олимону донишмандон, ки имрӯз намунаи беҳтарини ақли башаранд, хушбинӣ надошта бошем, маънии онро медиҳад, ки унсури хушбинӣ то кунун халқ нашудааст. «Ҳақим вақте мебинад, ки ахлоқ иллат меёбад ва ҷаҳл ҷомеаро фаро мегирад, чора надорад, ҷуз ин ки ба рафъи ин мушкилоти иҷтимоӣ қиём кунад. Вақте ки ахлоқ дорои меъёр ва завобит набошад, чи тавр мумкин аст мардумро ба сӯйи саодат роҳнамоӣ кард. Пас, вазифаи

донишмандон аст, ки ахлоқро аз замири коинот истихроҷ намоянд ва онро ба хайси фалсафаҳо ва улуми мумтоз дар муқобили мардум чилва диҳанд, то мардум ба ин ҳақиқат ошно шаванд ва рӯзе бирасад, ки ахлоқи ҳамидаи инсонӣ дар ҷаҳон баланд гардад» [3-М].

Абдуллоҳи Шабровӣ дар рисолаи «Унвону-л-баён»-и худ ба мавҷуди иҷтимоӣ будани инсон вазни бештаре меандозад ва омӯзиши илми ахлоқро барои ин мавҷуди иҷтимоӣ амри зарурӣ меҳисобад, зеро ақида дорад, ки ахлоқ илм аст ва инсон, ки таъён иҷтимоӣ аст, ҳатман пойбанди он мебошад. Мумкин нест, ки инсон бидуни ҷамъият ва ҳамдастӣ ба қамоли худ бирасад.

5. Аз натиҷаҳои таҳқиқи рисола маълум мегардад, ки масъалаи фазилят дар осори Абдуллоҳи Шабровӣ ва махсусан дар рисолаи «Унвону-л-баён» яке аз мавзӯҳои марказӣ мебошад. Мутафаккир кӯшиш намудааст тамоми паҳлуҳои норавшани ин масъаларо бо таҳқиқи илмӣ-назарӣ баён созад ва методологияи омӯзиши онро пешкаши ҳаводорону толибони илми ахлоқ намояд. Ба назар мерасад, ки Абдуллоҳи Шабровӣ дар ин ҷода ба муваффиқиятҳои назаррас даст ёфтааст. Далели ин гуфтаҳо он аст, ки рисолаи «Унвону-л-баён» то замони мо яке аз дастуроти таълимӣ дар илми ахлоқ ва ҷомеашиносӣ мавриди тадрис дар марказҳои таълимии гуногуни ҷаҳон шинохта шудааст ва дар ҷомеаи имрӯзии Тоҷикистон зарурати эҳёи он ба миён омадааст [6-М].

6. Масъалаи разолат дар таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ яке аз мавзӯҳои марказӣ мебошад. Ӯ дар баробари дигар мутафаккирони асримиёнагӣ ҳислати манфии мазкурро дар рисолаи «Унвону-л-баён» мавриди таҳқиқи илмӣ – назарӣ қарор додааст. Ба андешаи мутафаккир, вақте ки ҷомеаи инсониро разолат фаро мегирад, дигар аз аъмоли неки инсонӣ ба монанди «адолат», «фазилят», «мусовот», «саховат», «мурувват» ва «гуманизм» ҷизе боқӣ нахоҳад монд. Абдуллоҳи Шабровӣ илочи раҳиро аз разолатҳо дар таълиму тадриси илми ахлоқ медонад. Рисолаи «Унвону-л-баён» то замони мо дар тамоми ҳавзаҳои илмӣ ҷаҳон ҳамчун дастури таълимӣ-ахлоқӣ эътироф ва

шинохта шуда буд. Тамоми ҳаводорону толибони илми ахлоқ аз он ғизои маънавӣ-руҳӣ мегирифтанд [4-М].

7. Ба ақидаи Абдуллоҳи Шабровӣ инсон мавҷуди оӣ буда, бо ақл, шуур ва нутку маърифати худ аз соири мавҷудот тафовут дорад ва аз ҳама муҳим мавҷуди сирф иҷтимоист. Бинобар ин, дар ниҳоди худ бояд қувваи некиро парварад ва қавонини ахлоқу адолатро риоя намояд ва номи некашро дар хотираи наслҳои оянда боқӣ гузорад. Абдуллоҳи Шабровӣ ба ин ақидаҳои тамоми табақаҳои ҷомеа ба муттаҳидиву гуманистӣ, инчунин ба ҳаёти босаодат даъват мекунад. Он аъмоле, ки ба хушнудиву ҳавасмандии одамон, умуман ба манфиати халқ равона карда шудааст, онро неқӣ меҳисобад. Ба қавли ӯ дар ниҳоди одам тамоми ҳислатҳои ҳамидаи инсониро дар хурдсолӣ парваридан ба манфиати ҷомеа аст [5-М].

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Омӯзиши китобҳои илми ахлоқ ба мисли рисолаи «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар ташаккули тафаккури ахлоқии ҷомеаи инсонӣ нақши бағоят муҳим дорад, зеро ахлоқ меъёр ва низомест, ки пайдории ҷомеаи башар ба он саҳт вобаста аст. Дар заминаи омӯзиши илми ахлоқ насли наврас ва умуман аҳли ҷомеа муваззаф мегарданд, ки ҳурмату эҳтироми яқдигарро ба ҷо оварда, баробариву бародариро дар байни яқдигар риоя намоянд. Пас доштани арзишҳои миллӣ, ба монанди забон, фарҳанг, таърих, урфу одат ва расму оини аз ниёгон ба мерос монда, аз илми ахлоқ вобаста мебошад. Бо ҳамин мақсад пешниҳоди тавсияҳои зеринро зарур мешуморем:

1. Таълимоти Абдуллоҳи Шабровӣ усули ахлоқиро ташкил медиҳад, ки муносибати одамонро дар ҷамъият ва оила муайян карда, ҳурмату эҳтироми инсонро вобаста ба синну сол ва мавқеи дар ҷомеа доштааш зарур медонад. Бинобар ин, дар асоси маводи диссертатсия ва андешаҳои ахлоқии мутафаккироне ба монанди Абдуллоҳи Шабровӣ бояд мавриди таҳқиқи

мукаммали илмӣ-фалсафӣ гарданд, то манфиати он ба ҳар фарди ҷомеаи инсонӣ ва устувор мондани идеологияи миллий пайдору бардавом бошад.

2. Натиҷаҳои бадастомадаи муаллиф метавонанд дар таҳияи курсҳои таълимӣ ва навиштани дастурҳои таълимӣ доир ба таърихи фалсафа, фалсафаи ахлоқ, фалсафаи асримиёнагии тоҷику форс, фалсафаи исломӣ, робитаи дин ва фалсафа, ҳангоми тайёр кардани лексия ва курси махсус оиди таърихи фалсафаи тоҷику форс, фалсафаи ахлоқ, фалсафаи таърих, фалсафаи дин ва фалсафаи Шарқ истифода шаванд.

3. Мувофиқи мақсад доништа мешавад, ки мафҳум ва моҳияти «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровиро ҳамчун асари ахлоқӣ, миёни тамоми кишрҳои ҷомеа тарғиб намуд. Зеро аз байн рафтани арзишҳои ахлоқӣ барои ҷомеаи башарӣ оқибатҳои ҳалокатборро ба миён меоранд.

4. Зарур шуморида мешавад, ки дар асоси маводи диссертатсия ва аз осори ахлоқии дигар мутафаккирони асримиёнагӣ маводи таълимӣ барои тамоми таълимгирандагони зинаҳои таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омода карда шавад.

Умед аст, ки рисолаи «Унвону-л-баён» дар ҷомеаи муосири мо дар баробари осори пурарзиши ахлоқии дигар мутафаккирон дар баланд бардоштани ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ва ҷаҳонбинии ахлоқии ҷавонони қавииродаву ватандӯст саҳми бузург мегузорад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо

1. Абдуллоҳ ибни Муҳаммади Шабровӣ. Унвону-л-баён ва бустону-л-азҳон ва маҷмау-носиҳа фил ҳикам (Таҳқиқи Муҳаммад Хайрирамазон Юсуф). - Бейрут, 2010. - 213 с.
2. Абдуллоҳи Шабровӣ. Ал-итҳоф би ҳубби-л-ашроф (Таҳқиқи Сомии Ғурайрӣ). - Техрон, 2002. - 575 с.
3. Аллома Муҳаммад Алии Мударрисии Табрезӣ. Райҳонату-л-адаб фи тарочими-л-маъруфина би-л-куняти ав ли-л-лақаб. - Техрон, 1337 ҳ.ш. Ҷ.2. - 510 с.
4. Абуалии Миксавайх. Таҳзибу-л-ахлоқ. Техрон, 1380 ҳ.ш. - 230 с.
5. Арасту. Илму-л-ахлоқ. Тарҷума ва тасҳеҳи Салоҳиддин Салҷуқӣ. - Кобул, 1371 ҳ.қ. - 477 с.
6. Мирсаид Алии Ҳамадонӣ. Рисолаи футувват. - Душанбе, 1995. - 56 с.
7. Мулло Мустазъафи Қаротегинӣ. Ганчинаи баён (тарҷума ва шарҳи Унвону-л-баён). - Душанбе, 2018. - 256 с.
8. Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Шомили Гулистон, Бӯстон. - Техрон, 1375 ҳ.ш. - 808 с.
9. Муҳаммад ибни Ҳасан Насриддини Тусӣ. Ахлоқи Носирӣ. - Панҷоб (Лакнаҳв). 1924. - 511 с.
10. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. Бо муқаддима, тавзеҳот ва ҳавошии Маҳдӣ Фарҳонии Мунфарид. - Техрон, - 1376 ҳ.ш. - 406 с.
11. Хайриддин Зирикӣ. Қомусу-т-тарочим ли ашҳури-р-риҷоли ва-н-нисои мина-л-араби ва-л-мустаърабин ва-л-мустаъриқин. Ҷ.4. - Бейрут. 2002. - 334 с.
12. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи ҳотамия. - Душанбе: Адиб, 1991. - 320 с.
13. Ҷалолиддини Давонӣ. Ахлоқи Ҷалолий. - Ҳинд. (Лакнаҳв), 1911. - 377 с.

II. Адабиёти илмӣ

14. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. - Душанбе, 1994. - 151 с.

15. Абдулхусайн Зарринкуб. Чустучӯ дар тасаввуфи Эрон. - Душанбе. 1992. - 398 с.
16. Абуалӣ ибни Сино. Таълиқот. - Душанбе, 1992. - 256 с.
17. Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. ас-Савод ал-аъзам. Бо кӯшиши Ф.Баротзода, С.Шаҳобуддинов, А.Рустам, М.Начотзода. - Душанбе: Андалеб Р., 2016. - 246 с.
18. Абуалии Миксавайх. Таҳзибу-л-ахлоқ. Техрон, 1380 ҳ.ш. - 230 с.
19. Алберт А. Ламтон А. Таърихи ислом (таҳияи Донишгоҳи Кембрич, 1969). Мутарчим Ором Аҳмад. - Техрон, 1377 ҳ.ш. - 950 с.
20. Алиакбари Деххудо. Луғатнома. Иборат аз 50 чилд. - Техрон. 1377.
21. Ал-Фараби. ал-Джам байна рай ал-ҳакимайн. - Байрут: Дар ал-машрик, 1985. - 234 с.
22. Аль Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата, 1972. - 430 с.
23. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма - Ата, 1978. - 399 с.
24. Антология мировой философии. - М.: Мысль, 1969. Т.1-4.
25. Апресян Р.Г. Этика силы - в противостоянии насилию и агрессии / Р.Г.Апресян //Вопросы философии. - №9, 2010. - С.143-153.
26. Арабская средневековая культура и литература. - М., 1978. - 216 с.
27. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т.1. Метафизика. - М.: Мысль, 1976.
28. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т.2. Категории. - М.: Мысль, 1978.
29. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. - М.: Мысль, 1973.
30. Атоев А. Проблемы нравственности в «Шахнаме» Абулкосима Фирдавси. - Душанбе, 1999. - 209 с.
31. Афлотун. Чумхурият. - Душанбе, 2001. - 296 с.
32. Аҳмадов Мирзо. Насри ахлоқӣ-тарбиявии Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Қисми 1. - Душанбе, 1994. - 152 с.
33. Ашуров Г. Философия эпохи Саманидов. - Душанбе: Ирфон, 2006. - 220 с.
34. Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (Мухаррирони масъул: Муҳаммадхоҷаев А., Шарифов А.). - Душанбе, 2002. - 620 с.

35. Бартольд В.В. Сочинения. - М.: Наука, 1966. Т.6.
36. Баҳоваддинов А. Марҳилаҳои асосии таърихи тараққиёти фалсафа. - Сталинобод, 1959. - 96 с.
37. Бекзода К. Аз таърихи худшиносии тоҷикон. - Душанбе, 2006. - 148 с.
38. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1961. - 332 с.
39. Бахтиёр Музаффар. Рисола дар шарҳи ҳоли Чалолиддини Давонӣ.-Маҷаллаи донишқадаи адабиёти улуми инсонӣ. - Техрон, 1349, № 3-4.
40. Болтаев М. Ақидаҳои фалсафии Абӯалӣ ибни Сино. - Душанбе, 1969. - 155 с.
41. Болтаев М. Озодфикрии мутафаккирони Осиёи Миёна. Сталинобод, 1959. - 37 с.
42. Болтаев Муҳаммад. Ақидаҳои фалсафии Абуалӣ ибни Сино. - Душанбе: «Ирфон», 1969. -155 с.
43. Габидулин Р.С. Нравственно-религиозная философия Л. Толстого и гуманистическая мысль центральной Азии /Р.Габидулин, Н.Туктибаев. - М.: Архангельск : МИУ, 2002. - 88 с.
44. Ғаззоӣ Муҳаммад. Таҳофату-л-фалосифа. - Душанбе: «Ирфон», 2000. -257 с.
45. Ғафуров Б. Тоҷикон (таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав). - Душанбе: «Ирфон», 2020. - 827 с.
46. Ғаффорова М. Асосҳои фалсафа. - Душанбе, 2010. - 184 с.
47. Гельфонд М.Л. Этика ненасилия Л.Н.Толстого. - М.: РПА Минюста России, 2013. -156 с.
48. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана УП-ХП вв. - М.: Изд-во АН СССР. 1960. - 327 с.
49. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. - М.: Наука. 1966. - 364 с.
50. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки. - М., 1982. - 560 с.

51. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. 2 - изд. испр. и доп. - М.: Искусство, 1989.
52. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. - М.: Молодая гвардия, 1982. - 208 с.
53. Гусейнов А.А. Введение в этику. - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985. - 241 с.
54. Гусейнов А.А. Добродетель//Этика: Энциклопедический словарь. - М., 2001.
55. Гусейнов А.А. Ирлитц Г. Краткая история этики. - М., 1987.- 587с.
56. Гусейнов А.А. Великие моралисты. - М.: Республика, 1995. - 351 с.
57. Диноршоев М. Фалсафаи бостони тоҷик. - Душанбе, 1997. Ҷ.1. - 120 с.
58. Диноршоев М. Философия Насриддина Туси. - Душанбе, 1968. - 157 с.
59. Диноршоев М. Чусторҳо дар фалсафаи Ибни Сино. - Душанбе, 2017. - 512 с.
60. Зиёзода И. Тасаввуфи фалсафӣ. - Душанбе, 2016. - 445 с.
61. Зиёуддин Абуначиби Сухравардӣ. Одобу-л-муридин. Тарҷумаи Умар ибни Муҳаммад ибни Аҳмади Шеркон. Бе соли нашр. - 57 с.
62. Ибн Мискавейх. Воспитание нравов (фрагмент). Пер. с араб., предисл. и прим. Ф.О.Нофала /Исламская мысль: традиция и современность. Религиозно-философский ежегодник. Вып. 4. - М.: ООО Издательский дом «Медина», 2020. - С.155 - 187.
63. Ибн Рушд. Опровержение опровержения. - Каир: Дар ал-маариф, 1964. – 338 с.
64. Ибни Сино. Осор. - Душанбе, 2005-2016. 14 Т.
65. Ибни Халдун, Абдуррахмон. Муқаддимаи Ибни Халдун. Ҷ. 1. - Душанбе, 2019. - 688 с.
66. Ибни Халдун, Абдуррахмон. Муқаддимаи Ибни Халдун. Ҷ. 2. - Душанбе, 2019. - 704 с.
67. Ивочук М.Т., Ойзерман Т.И., Щипанов И.Я. Краткий очерк истории философии. - М.: Мысль, 1967.
68. Илин, Иван. «Фалсафаи ахлоқ». Маскав, 1995. 600 с.

69. Идибеков Н. Этика НасириддинаТуси в свете его теории свободы воли. - Душанбе, 1987. - 90 с.
70. Имом Фахриддини Розй. Чомеъ ал-улум. - Тошканд, 1318. - 470 с.
71. Имомназаров, Иброҳим. «Ахлоқи иҷтимоӣ». Душанбе, 2005. - 350 с.
72. Исоев М. Таълимоти ахлоқии Миксавайҳ ва нақши он дар инкишофи афкори ахлоқии асрҳои миёна. - Душанбе, 1993. - 142 с.
73. История таджикской философии (с древнейших времен до XV в.). Т.1. - Душанбе: «Дониш», 2014. - 504 с.
74. История таджикской философии (с древнейших времен до XV в.). Т.2. - Душанбе: «Дониш», 2012. - 788 с.
75. История таджикской философии (с древнейших времен до XV в.). Т.3. - Душанбе: «Дониш», 2013. - 968 с.
76. Кант И. Сочинение в 6 томах. - М.: Мысл, 1965.
77. Кардини Ф. Европа и ислам: история непонимания. СПб, 2007. - 329 с.
78. Колберг, Лоуренс. «Рушди ахлоқии инсон». Маскав, 1998. 550 с.
78. Комилов Р. Аз таърихи афкори иҷтимоӣ сиёсии аҳди Сомониён. - Душанбе, 1998. - 82 с.
79. Комилов Р., Назаров М. Фалсафаи илм (барои аспирантҳо ва унвонҷӯён). - Душанбе, 2008. - 542 с.
80. Конт Огюст. Общий обзор позитивизма: Пер. с фр./Под ред. Э. Радлова. Изд. 3-е. - М.: Либроком, 2012. - 296 с.
81. Корбен А. История исламской философии. - М., 2010. - 360 с.
82. Крымский А.Е. История мусульманства. - М., 2003. - 462 с.
83. Кулматов Н.А. Этические взгляды Саади. - Душанбе, 1968. - 127 с.
84. Қодиров К. Ирфони Мирсаид Алии Ҳамадонӣ. - Душанбе, 2006. - 139 с.
85. Қодиров К. Таърихи фалсафаи тоҷик. - Душанбе, 1998. - 272 с.
86. Қулматов Н. Очеркҳои таърихи фалсафа. - Душанбе, 1982.
87. Лао-Сзи. Дао дэ Сзин: Китоби роҳ ва фазилат. - Душанбе. 2020. - 152 с.
88. Мавлоно Нуриддин Абдуллоҳи Чомӣ. Нафаҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс. - Душанбе, 2013. - 872 с.

89. Мавлоно Чалолиддин Муҳаммад Румӣ. Куллии Шамси Табрӣ. - Техрон, 1379 ҳ.ш. - 1518 с.
90. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. - СПб.: «Азбука», 2000. - 221 с.
91. Маслоу Абрахам. «Харакати инсон». Маскав, 2000. - 500 с.
92. Махмаджанова М.Т. Этические взгляды Джалолуддина Руми. - Душанбе, 2001. - 165 с.
93. Мец А. Мусульманский ренессанс. - М., 1973. - 472 с.
94. Мирбобоев М.К. Этика Джалолиддина Давони. - Душанбе, 1992. - 190 с.
95. Мирзоев Ғ. Фалсафа. - Душанбе, 2016. - 480 с.
96. Муродова Т. Дар олами ҳикмат. - Душанбе, 2021. - 496 с.
97. Муродова Т. Пажӯишҳо дар таърихи фалсафа ва ирфон. - Душанбе, 2020. - 272 с.
98. Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. «Гулистон»-и Саъдӣ. - Душанбе, 2017. - 591 с.
99. Муҳаммад А., Идиев Х. А. Андешаҳои иҷтимоӣ баъди Абубакри Закариёи Розӣ. - Душанбе, 2016. - 50 с.
100. Муҳаммад Ғаззоӣ. Таҳфату-л-фалосифа. - Душанбе: Ирфон, 2000. - 257 с.
101. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсу-л-луғот. Ҷ.1. - Душанбе, 1987. - 398 с.
102. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсу-л-луғот. Ҷ.2. - Душанбе, 1988. - 390 с.
103. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.1. - Техрон, 1371 ҳ.ш. - 1102 с.
104. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.2. - Техрон, 1371 ҳ.ш. - 2148 с.
105. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷ.1.2. - Душанбе, 1990. - 479 с.
106. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷ.3. - Душанбе, 2002. - 401с.
107. Муҳаммадхочаев А. Андешаҳо перомунӣ ирфон ва фалсафа. - Душанбе, 2012. - 322 с.

108. Муҳаммадҷон Осимӣ. Пайдоиш ва ташаккули тафаккури фалсафӣ. - Душанбе, 1970. - 139 с.
109. Муҳаммадҷонова М. Табаҳхуре дар таърихи фалсафаи тоҷик. - Душанбе, 2018. - 408 с.
110. Насируддин Туси. Насирова этика. - Душанбе, 2014. - 404 с.
111. Насриддини Тусӣ. Асосу-л-иктибос. - Техрон, 1325. - 387 с.
112. Ненасилие: Философия, этика, политика/А.А.Гусейнов, В.С.Степин, Ж.Госс и др., Отв. ред. А.А.Гусейнов. - М.: Наука, 1993. - 186 с.
113. Носири Хусрав. Девони ашъор. Рушноинома. Саодатнома. - Душанбе: Адиб, 2010. - 479 с.
114. Носири Хусрав. Чомеъу-л-ҳикматайн. - Душанбе, 2011. - 312 с.
115. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. - Л.: Изд-во Ленингр. унта, 1966. - 400 с.
116. Проблемы этики в философских учениях стран Востока. - М. 1986. - 127 с.
117. Раҳимов, Шодмон. «Психологияи тарбияи ахлоқӣ». Душанбе, 2010. - 400 с.
118. Раҳимов А., Расулов Қ. Асосҳои ҷаҳафа. - Душанбе, 2003. - 352 с.
119. Раджабов М.Р. Философские и социально-этические взгляды Амира Хусрава Дехлави. - Душанбе, 1982. - 229 с.
120. Ролз Дж. Теория справедливости. - Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. - 532 с.
121. Руми Джалал ад-дин. Маснавии ма'нави («Поэма о скрытом смысле»): Дафтар 2 (байты 1-3810) - Перев. с перс. М.-Н.О.Османова. - СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2009.
122. Руми Джалал ад-дин. Сокровища воспоминания. Суфийская поэзия / Пер. Л.Тираспольского. - М.: ИИФ ДИАС, 1998. - 192 с.
123. Руми Джалалиддин. Газели. Притчи. Сост., предис., прим. Р. Хадизаде. - Душанбе, 1988. - 224 с.

124. Садыков Р.Г. Концепция человека в философии Ибн Сины - СПб.: - Изд-во. С - Петербург. Гос. ун-та, 2006. - 158 с.
125. Садыков Р.Г. Природа и разум в исламской философии - СПб/Изд. дом С-Петерб. Гос. ун-та, 2005. - 306 с.
126. Саидов А. У. Чаҳонбинӣ ва ахлоқ аз назари мутафаккирони тоҷик. - Душанбе. 2004. - 204 с.
127. Сайид Муҳаммадризо Мударрисӣ. Фалсафаи ахлоқ. - Техрон. 1371 х. ш. - 346 с.
128. Саккокии Хоразмӣ. Мифтоҳ ал-улум. - Миср, 1900. - 246 с.
129. Сатыбекова С.К. Проблема ценности человека в философии классического восточного перипатетизма//Вест. МГУ. Сер.7. Философия. 1987. - №3. - С. 28.
130. Смирнов А.В. Логико-смысловые основания арабо-мусульманской культуры. Семиотика и изобраз. Искусство. - М.: ИФРАН, 2005. - 250 с.
131. Смирнов А.С. Справедливость (опыт контрастного понимания)// Средневековая арабская философия: Проблематика и решения. - М.:Вост.лит. РАНД, 1998. - С. 87-98.
132. Содиқов А.У. Аз таърихи афкори ахлоқии мутафаккирони Шарқ. - Душанбе. 1999. - 175 с.
133. Содиқов А. Чаҳонбинӣ ва ахлоқ аз назари мутафаккирони тоҷик. - Душанбе. 2004. - 204 с.
134. Соколов В.В. Средневековая философия. - М.: Высш. шк, 1979. - 58 с.
135. Спиркин А. Асосҳои фалсафа. - Душанбе, 1991. - 544 с.
136. Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. - М., 1998. - 527 с.
137. Степанянц М.Т. Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. - М.: АН СССР, 1983. - 130 с.
138. Степанянц М.Т. Арабо-мусульманская философия//Новая философская энциклопедия /iphras.ru/lib/0243. Html; Арабская философия средневековья. Проблемы и решения. - М., 1998.

139. Степанянц М.Т. Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока. - М.: Наука, 1974. - 186 с.
140. Степанянц М.Т. Концепция «совершенного человека» в творчестве Джалал-ад-Дина Руми и Мухамада Икбала//Творчество Мухамада Икбал а. - М.: Наука, 1982. - С. 34-48.
141. Султонов У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Абуалии Сино. - Душанбе, 1975. - 237 с.
142. Сюкияйнен Л.Р. Политическая и правовая мысль Арабского Востока//История политических и правовых учений. - М.Л., 1998.
143. Табаров С. Мунзим - сарвари чамъияти ҷавонон ва фиркаи ҷавонбухориён. - Душанбе, 2002. - 24 с.
144. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи аҳди бостон. - Душанбе, 2011. - Ҷ.1. - 582 с.
145. Таърихи фалсафаи тоҷик: аз қадим то асри XX. - Душанбе, 2016. - Ҷ.2. - 892 с.
146. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи калом. - Душанбе, 2021. - Ҷ.3. - 704с.
147. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи ирфон. - Душанбе, 2019. - Ҷ.4. Қ.1. - 800 с.
148. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи ирфон. - Душанбе, 2019. - Ҷ.4. Қ.2. - 800 с.
149. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи адабиёт. - Душанбе, 2021. - Ҷ.5. Қ.1. -600 с.
150. Таърихи фалсафаи тоҷик: фалсафаи адабиёт. - Душанбе, 2021. - Ҷ.5. Қ.2. -560 с.
151. Умари Хайём. Рисолаи Фалсафӣ. - Душанбе, 2000. - 30 с.
152. Умаров И. Философские и этические взгляды Айнул-Кузота. - Душанбе, 1984. - 62 с.
153. Уолцер М. О терпимости. - М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной кн., 2000. - 159 с.

154. Усанов Р.Т. Этика ненасилия в нравственных учениях таджикских мыслителей (X – XII вв.). - Худжанд, 2006.
155. Файзуллоева М. Ақидаҳои ахлоқӣ дар фалсафаи Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззоли. - Хучанд, 2018. - 71 с.
156. Фарҳанги забони тоҷикӣ. ЭС. Ҷ.1. - М., 1969. - 590 с.
157. Фарҳанги забони тоҷикӣ. ЭС. Ҷ.2. - М., 1969. - 549 с.
158. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме. - М., 1989. - 558 с.
159. Фролова Е. А. Арабская философия: прошлое и настоящее. - М., 2010. - 461 с.
160. Фролова Е.А. История арабо-мусульманской философии. Средние века и современность. - М., ИФ РАН, 2006. - 200 с.
161. Фролова Е.А. История восточной философии. - М.: ИФ РАН, 1998.
162. Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии. - М.: ИФ РАН, 1995.
163. Фролова Е.А. Проблема веры и знания в арабской философии - М.: Наука, 1983. – 170 с.
164. Фромм Эрих. «Истиқлол ва озодӣ». Маскав, 2002. - 480 с.
165. Хайруллаев М. Абу Наср ал-Фараби. - М., 1982. - 303 с.
166. Хоча Шамсиддин Ҳофиз Шерозӣ. Куллийёт. - Техрон. 1389 х.ш. - 540 с.
167. Хоҷаева Ф. Фалсафаи таълим ва тарбият. - Душанбе, 2006. - 84 с.
168. Хушқадамов Д. Этическое учение Хусайна Воиза Кошифи. Автореф. канд. дисс. - Душанбе, 2004. - 25 с.
169. Хусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. - Душанбе: Адиб, 1989. - 304 с.
170. Чалолиддин Балхӣ. Фихи мо фихи. - Душанбе, 2001. - 340 с.
171. Шаймухамбетова Г.Б. Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция (начальный период). -М.: Наука, 1979. - 152 с.
172. Шамолов А.А. Сравнительный анализ этики Абу Хамида Газали и Насириддина Туси. - Душанбе, 1994. - 180 с.

173. Шишкин А.Ф. Из истории этических учений. - М.: Госполитиздат, 1959. - 344 с.

174. Эрач Б. Мероси ишрокии Мавлоно Чалолиддини Румӣ. Душанбе, 2008. - 200 с.

175. Юнусова, Зебуннисо. «Чомеашиносии ахлоқ». Душанбе, 2012. - 450с.

III. Мақолаҳои илмӣ дар матбуот ва мачмӯаҳо

176. Нашрияи «Омӯзгор» // 10 майи соли 2018 №19 (12140).

177. Нашрияи «Омӯзгор» // 20 декабри соли 2018 №51 (12327).

178. «Дин ва чомеа» (Маҷаллаи илмӣ, динӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ). Сентябри соли 2014, №5.

179. «Дин ва чомеа» (Маҷаллаи илмӣ, динӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ). Январии соли 2020, №1.

IV. Сарчашмаҳои интернетӣ:

180. Шабакату-л-алука. www.alukanet.net. - С.11.

181. ar.m.wikipedia.org.

Интишороти доктараби дараҷаи илмӣ

А. Мақолаҳои дар маҷаллаҳои тавсиянамудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишоршуда:

[1-М]. Аминов Б. У. Мавқеи фазилат дар «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ. Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсила: илмҳои фалсафӣ № 3-4 (3-4), Душанбе, 2021. - С. 65-71.

[2-М] Аминов Б.У. Адолат аз назари Абдуллоҳи Шабровӣ. Ахбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ № 4 Душанбе, 2021. - С. 120-124.

[3-М]. Аминов Б.У. Моҳияти мафҳумҳои манфии ахлоқӣ дар осори Абдуллоҳи Шабровӣ. Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ № 3 (268) Душанбе, 2022. - С.49-57.

[4-М]. Аминов Б.У. Разолат аз нигоҳи Абдуллоҳи Шабровӣ //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои фалсафа № 4 Душанбе, 2022. - С.73-83.

[5-М]. Аминов Б.У. Мавқеи рисолаи «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар илми ахлоқ. Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ. Душанбе, 2022. - С. 232-237.

[6-М]. Шамсов М.С., Аминов Б. У.Мавқеи эҳтимолии таълимоти ахлоқии «Унвону-л-баён»-и Абдуллоҳи Шабровӣ дар замони муосир. Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ № 1 Душанбе, 2024. - С. 33-42.

Б. Мақолаҳо ва фишурдаи интишорот, маҷмӯаҳо ва маводи конференсияҳо:

[7-М]. Аминов Б.У. Ҳаёт ва фаълоияти Абдуллоҳи Шабровӣ// Маводи конференсияи XIII-и Ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ доир ба мавзӯи «Масъалаҳои муҳимми ёрии ҳамширагӣ ва паҳншавии бемориҳои сироятӣ», бахшида ба 31-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Иҷлосияи 16-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 16-уми декабри соли 2022. - С.184.

[8-М]. Аминов Б.У. «Унвону-л-баён» дастури таълимии илмӣ ахлоқ// Маводи конференсияи XV-и Ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Усулҳои муосири ташкили раванди ҳамширагӣ», бахшида ба 30-солагии Ҳизби Халқии Демократии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Соли маърифати ҳуқуқӣ. - Душанбе, 22-юми ноябри соли 2024. - С.120.

В. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шуданд:

[9-М]. Аминов Б.У. Ҳизби халқии демократии Тоҷикистон-ҳизби бунёдкор ва созанда. Ҳамшираи тиб ва момодоя (Маҷаллаи илмӣ-омавӣ, МДТ Коллеҷи тиббии ҷумҳуриявӣ) № 2 Душанбе, 2021. С. 13.

- [10-М]. Аминов Б.У. Пешвои миллат-поягузори сулҳу ваҳдат ва давлатдории миллӣ. Нашрияи Шафқат // январ-феврари соли 2022. №1-2 (83).
- [11-М]. Аминов Б.У. Назаре ба қавмияти Ибни Сино. Нашрияи Шафқат // январи соли 2021. №1 (73).
- [12-М]. Аминов Б.У., Раҳмонов С.Д. Идҳои ориёӣ-заминаи рушди фарҳанги миллӣ ва умумибашарӣ. Нашрияи Шафқат // март соли 2025. №11-12 (115).
- [13-М]. Аминов Б.У. «Унвону-л-баён» ҳамчун асари боарзиши ахлоқӣ. Ҳамшираи тиб ва момодоя (Маҷаллаи илмӣ-омавӣ, МДТ Коллеҷи тиббии ҷумҳуриявӣ) № 1 Душанбе, 2025. С.14.